

USTA AD ALBIM BOHE- MICA

Adresa redakce:

PF UJEP v Ústí nad Labem
katedra bohemistiky
České mládeže 8
400 96 Ústí nad Labem
web: www.pf.ujep.cz

Kontakt:

Mgr. Barbara Zemanová
e-mail: zemanova@sses.cz

Usta ad Albim BOHEMICA č. 1-2

2022

Složení redakční rady

Výkonný redaktor:

Mgr. Barbara Zemanová

Redakční rada:

PhDr. František Čajka, Ph.D.

PhDr. Václav Jindráček, Ph.D.

doc. Mgr. Jiří Koten, Ph.D.

doc. Mgr. Patrik Mitter, Ph.D.

K vydání připravil:

Mgr. Barbara Zemanová

Poznámka redakce: Za jazykovou správnost ručí autor, nikoli redakce. Vzhledem k různorodým citačním normám, jichž autoři využívají, a vzhledem k tomu, že redakce chce vytvořit prostor individuálním textotvorným zvyklostem autorů, jsou citace ponechány v naprosté většině případů v autorské podobě.

Vážené přispěvatelky, vážení přispěvatelé,

své články v rozsahu 3–8 normostran, studie 10–20 normostran, rozhovory 1–3 normostrany a recenze či zprávy z konferencí 1–2 normostrany zasílejte do konce března roku 2021 ve formátu .doc, nebo .docx. Použijte písmo **Times New Roman velikosti 12 pt, řádkování 1,5**, velikost **poznámek pod čarou 10 pt**. Prosíme o dodržení citační normy ČSN ISO 690: 2011¹. Anotaci v českém i anglickém jazyce (maximálně 500 slov) a klíčová slova (5–8) od autora vyžadujeme pouze u studií. Za jazykovou a stylistickou správnost příspěvků plně zodpovídají autoři. Redakce si vyhrazuje právo neuveřejnit příspěvky, které nesplňují požadavky odborné nebo jazykově-stylistické úrovně. Zveřejněné studie budou anonymně recenzovány dvěma recenzenty (ve smyslu double-blind peer review)², ostatní zveřejněné příspěvky nikoliv.

Za redakční tým

Hana Hudečková

1 *Nová citační norma ČSN ISO 690: 2011 – Bibliografické citace*, 2015 [online]. 4.2.2020 [cit. 10.5.2020]. Dostupné z <https://sites.google.com/site/novaiso690/priklady-harvardsky-system-jmeno-datum/elektronicke-zdroje-harvardsky-system>

² Konečná podoba studie musí být schválena recenzenty.

Slovo úvodem

Usta ad Albim Bohemica je odborný vědecký časopis vydávaný v elektronické podobě Katedrou bohemistiky Pedagogické fakulty Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Jádrem vydaného dvojčísla časopisu tvoří recenzované studie, které jsou doplněny dalšími studiemi a recenzemi. Část příspěvků letošního dvojčísla tvoří textové verze referátů pronesených v rámci tradiční studentské vědecké konference Škola, jazyk a literatura. Každoročně konaná konference je pořádána pod vedením dr. Františka Čajky Katedrou bohemistiky PF UJEP.

Pro charakter časopisu *Usta ad Albim Bohemica* je příznačná (a všestranně pozitivně přijímaná) tematická různorodost příspěvků. Základními tematickými oblastmi jsou bohemisticky (resp. slavisticky) orientovaná jazykověda, literární věda a didaktika. Časopis se však nebrání ani příspěvkům z jiných disciplín či tematických oblastí, které jsou v jistém vztahu i k problematice bohemistické (resp. slavistické).

Chtěli bychom poděkovat nejen přispěvatelům z prostředí Katedry bohemistiky PF UJEP, ale také rozrůstajícímu se okruhu přispěvatelů z řad studentů, pedagogů a odborníků z dalších univerzitních či akademických pracovišť. Bližší informace o formální stránce příspěvků a možnostech jejich publikování naleznete v publikovaném dvojčíslu časopisu na s. 5 či na stránkách Katedry bohemistiky PF UJEP publikovaných v rámci platformy Facebook.

Barbara Zemanová
výkonný redaktor

Obsah

Jazyková sekce	8
Dvojí textová tradice 22. homilie Čtyřiceti homilií na evangelia papeže Řehoře Velikého a její odraz ve staroslověnském překladu (Besědy na evangelije).....	8
Literární sekce	17
Možnosti didaktického využití <i>Klubu divných dětí</i> Petry Soukupové na 2. stupni ZŠ	17
Zjištění ze čtvrtého kvantitativního výzkumu čtení vysokoškoláků	25
Obraz cizince v současné české próze.....	30
Přesahy do příbuzných oborů.....	36
Současná podoba mediálních obsahů na sociálních sítích a jejich působení na společnost. 36	
Recenzované studie	42
Světová poválečná literatura v čítankách pro střední školy	42
K přechylování apelativ v současné češtině	57
K terminologické nejednotnosti označování a vymezování konektivních prostředků v odborné literatuře	68
Italská kolébka Středoevropana Švejka.....	81
Konkurence přípustkových spojek prizmatem korpusu	94
Výrazné vazby <i>Marných lásek</i> Růženy Svobodové na soudobé secesní výtvarnictví.....	110
Blázen jsem ve své vsi: Jakub Deml a Rudolf Dilong: Zapomenuté světlo a Mladost' z očištěna	124
Využití literatury s tematikou strachu a smrti v praxi učitele českého jazyka a literatury na základní škole	138
Recenze	152
Světlo v okně (které se zavírá)	152
Umění nedozrát	154
Nesamozřejmost myšlení	157

Jazyková sekce

Dvojitá textová tradice 22. homilie Čtyřiceti homilií na evangelia papeže Řehoře Velikého a její odraz ve staroslověnském překladu (Besědy na evangelije)

The dual textual tradition of Homily 22 from Pope Gregory the Great's Forty Homilies on the Gospels and its reflection in the Old Church Slavonic translation (Besědy na evangelije)

PhDr. František Čajka, Ph.D.

Frantisek.cajka@email.cz

ANOTACE

Autor příspěvku odkazuje ke dvojí textové tradici 22. homilie *XL homiliarum in Evangelia libri duo* papeže Řehoře Velikého a zkoumá její odraz ve staroslověnském překladu. Ve studii je analyzováno specifické místo 4. kapitoly této homilie a komparován slovanský překlad s latinským materiálem. Příspěvek se dále zabývá charakteristikou textové situace v latinských rukopisech a možnostmi dalšího textologického zkoumání. Ze závěrů studie vyplývá, že analyzovaný text slovanského překladu 4. kapitoly 22. homilie odpovídá kratšímu znění latinské předlohy.

ANNOTATION

The author refers to the dual textual tradition of the 22nd homily of the *XL Homilies on the Gospels* by Pope Gregory the Great and examines its reflection in the Old Church Slavonic translation. The study analyzes a specific passage in the 4th chapter of this homily and compares the Slavic translation with the Latin material. The article also deals with the characteristics of the textual situation in the Latin manuscripts and the possibilities for further textual analysis. The conclusions of the study indicate that the analyzed text of the Slavic translation of the 4th chapter of the 22nd homily corresponds to a condensed (shorter) version of the Latin original.

Klíčová slova

Čtyřicet homilií na evangelia, papež Řehoř Veliký, Besědy na evangelije, staroslověnský překlad, textologická analýza

Keywords

XL Homilies on the Gospels, pope Gregory the Great, Besědy na evangelije, Old Church Slavonic translation, textological analysis

Homileticko-exegetická památka označovaná ve slovanském prostředí obvykle jako *Besědy na evangelije* představuje staroslověnský překlad latinské předlohy *XL homiliarum in Evangelia libri duo* papeže Řehoře Velikého (?540–604, pontifikát 590–604). Uvedený překlad byl pořízen v přemyslovských Čechách nejspíše v druhé polovině 11. století v Sázavském klášteře. Text slovanského znění se zachoval ve východoslovanském prostředí v množství opisů úplných znění či formou výtahů a citací. Na základě jazykové a textové charakteristiky památky doložili český původ překladu F. V. Mareš (1963, srov. 2000, 368–402) a J. M. Reinhart (1980). Nověji poukázal F. Čajka (2018, 2020) na existenci dvou latinských rukopisů *XL homiliarum in Evangelia libri duo* (IV.D.7 a A CXXX) vykazujících afinitu (místem vzniku či svým uložením?) k raně středověkému českému prostředí.

V předložené studii je komentováno specifické místo textu 4. kapitoly 22. homilie *Besěd na evangelije* (dále jen Bes). Srovnání znění slovanského překladu s latinským materiálem poukáže na vztah slovanského textu k textové tradici latinského znění *XL homiliarum in Evangelia libri duo* (v němž se latinská textová tradice rozchází). Součástí analýzy je i charakteristika textové situace v případě znění latinských rukopisů IV.D.7 a A CXXX. Cílem studie je naznačit možnosti dalšího textologického zkoumání Bes, a to zejména ve vztahu ke stanovení blízké latinské paralely.

Východiskem zkoumání je slovanské znění, které je uváděno na základě dvoudílné edice Bes (Konzal 2005, 2006). Okruh dokladového materiálu byl doplněn textem Synod 992, který je součástí *Velikých četjích minej* metropolity Makarije (Weiher et al. 1998). Srovnávaný latinský materiál vychází z kritické edice *XL homiliarum in Evangelia libri duo* (Étaix 1999), přičemž je pro potřeby této studie doplněn texty latinských rukopisů IV.D.7 a A CXXX

Slovanské znění (*Besědy na evangelije*)

Ke srovnání slovanského znění příslušného místa 4. kapitoly 22. homilie se zněním latinským bylo užito šest (relativně) úplných rukopisů Bes. Viz následující tabulka.³

rukopis	signatura	místo uložení	datace	provenience
Pogod	Погод 70	Российская национальная библиотека (РНБ), Sankt-Peterburg	13. století	východoslov.
Uvar	Увар 197 (509)	Государственный исторический музей (ГИМ), Moskva	14. – 15. stol.	
Q	Q. I. 1202	Российская национальная библиотека (РНБ), Sankt Peterburg	14. stol.	
Jegor	Егор. 738	Российская государственная библиотека (РГБ), Moskva	2. pol. 15. stol.	
Synod	Синод 47	Государственный исторический музей (ГИМ), Moskva	17. stol.	
Synod 992	Синод 992 (П 789)	Государственный исторический музей (ГИМ), Moskva	1. polovina 16. století	

Slovanský text *Besěd na evangelije* je uveden bez různocnění podle znění nejstaršího rukopisu Pogod s uvedením lokace stejné textové sekvence v ostatních rukopisech téže památky.

Bes 22, Pogod 140bβ 20 – 141aβ 4 (= Uvar 78bα 13–30, Q 155a 3–15, Jegor 126aβ 14 – 126bα 11, Synod 115b 16 – 116a 1, Synod 992 251d 23–40, srov. Weiher et al. 1998, 502)

³ Základní popis rukopisů viz Konzal (2005, XIV a XVI–XIX).

да не смотрьна · боудоуть ѿхъ · срѣца · ѿ казаній · разоумѣти · ꙗко да моучениа ꙗго
 · ѿ троудѣ небрѣгли соуть · ꙗко въ тѣже троудѣ · невредовали соуть · ꙗко ѿ тѣже ·
 дроудѣ ꙗго · въ цита мѣсто · приаша ꙗ · Да тѣмъ къ себе · проити · казани-ѡ-го · не
 дадаты · ѿмъже ꙗго · троудѣмъ · оумьроуца видѣша · лицьникъ ѿже на главѣ ꙗго ·
 бѣаше · ѿсобьно · ѿбрѣтають са · ꙗко та моука · ѡзбавителя нашего · далече · разо
 · ѿ нашеа моукы ꙗсть · ꙗко самъ · негрѣшньъ съи[.]и пострада · ꙗже мзи · стражемъ
 · грѣшньи соущи ·

Na shodu v rozsahu textu všech slovanských rukopisů zařazených do edice Bes poukázal V. Konzal (2006: xxxv). Znění rukopisu Synod 992 uvedený závěr potvrzuje. Uvedený badatel také na totožném místě v komentářích edice Bes interpretoval stav slovanského znění zařazením uvedeného zkoumaného místa do soupisu částí chybějícího slovanského textu (oproti textu latinskému). Prověření uvedeného pojetí části slovanského textu 4. kapitoly 22. homilie jako místa nepřeloženého bude součástí následujícího výkladu.

Nejstarší latinská textová tradice

Latinská textová tradice zachycená již v nejstarších (raně středověkých) rukopisech pocházejících ze 7. – 10. století (srov. Étaix 1999, XIV) se v případě uvedení či neuvedení části textu 4. kapitoly 22. homilie rozděluje do dvou linií. Latinské znění je uvedeno podle edice R. Étaixe (1999, 183–184), přičemž je opatřeno číselným odkazem na příslušný řádek vlastního textu homilie, srov. též Migne (1849, 1176). Příslušná pasáž je označena šedým tónem písma a je doplněna kratším textovým okolím.

(...) Ne enim praedicationis spicula eorum corda penetrarent, dum passionis eius laborem dedignati sunt, quasi eundem laborem illius pro scuto tenuerunt, ut eo ad se transire
80 eius uerba non permitterent, quo eum laborare usque ad mortem uiderent. Quid autem nos nisi nostri capitis, id est Domini membra sumus? Per lintheamina itaque corporis, laborum ligamenta signantur, quae nunc electos omnes, id est eius membra, constringunt. Sudarium ergo quod super caput eius fuerat seorsum inuenitur, quia ipsa Redemptoris nostri passio longe a nostra passione disiuncta est, quoniam ipse sine culpa pertulit quod
85 nos cum culpa toleramus. (...)

V následující části studie poukážeme na ty rukopisy, v nichž se vyskytuje latinský text „Quid autem nos nisi nostri capitis, id est Domini membra sumus? Per lintheamina itaque corporis, laborum ligamenta signantur, quae nunc electos omnes, id est eius membra, constringunt.“⁴

Z okruhu nejstarších rukopisných znění zařazených do edice R. Étaixe je příslušná latinská textová sekvence „Quid (...) constringunt.“ zapsána ve čtyřech rukopisech (viz tabulka).⁵ Specifikem rukopisu X (= M.p.th.f. 45) je zápis uvedené pasáže jako přípisu na horní straně folia 6v.

zkratka edici	v	uložení a označení rkp.	datace	provenience
E		Einsiedeln, Stiftbibl. 160	druhá třetina 9. stol.	severní Itálie?
L		Oxford, Bodl. Libr., Laud. Misc. 429 (Madan 1313)	první polovina 9. století, v polovině téhož století byl rukopis opatřen korekcemi textu	Würzburg, klášter sv. Kyliána
N		Mnichov, Clm 6263	cca 815–825	Freising

⁴ Je zajímavé, že editor R. Étaix zařadil danou pasáž do části hlavního textu. Srov. též zápis v poznámkovém aparátu: „82/85 quid ... constringunt: *E L N X p.c., om. *ceteri*“, Étaix (1999, 183). Na rozdílnou textovou tradici poukazuje již Migne (1849, 1175–1176), pozn. e.

⁵ Základní popis rukopisů viz Étaix (1999, XIV–XLVIII).

X	Würzburg, M.p.th.f. 45	druhá polovina 8. století	Würzburg?
---	---------------------------	---------------------------	-----------

Znění latinských rukopisů IV.D.7 a A CXXX

Nejstarší rukopisná znění *XL homiliarum in Evangelia libri duo* související s českým prostředím představují rukopisy IV.D.7 a A CXXX.⁶

signatura	místo uložení	datace	provenience
IV.D.7	Národní knihovna České republiky, Praha	polovina 11. století	Břevnov
A CXXX	Archiv Pražského hradu, Praha	3. čtvrtina 9. stol.	Freising

Latinský text uvedený níže odpovídá zcela znění zachovanému v rukopisech E, L, N, X. Příslušný text uvádíme na základě fotokopií rukopisů s rozepsáním zkratk signalizovaným kulatými závorkami (). Nečitelná místa fotokopie textu rukopisu A CXXX uvádíme v hranatých závorkách [].

IV.D.7 (fol. 69v 15–18)

Quid aut(em) nos · nisi n(os)tri capitis · id e(st) d(omi)ni me(m)bra sumus; P(er) linteamina itaq(ue) corporis laboru(m) liga(me)nta signantur; Quae n(un)c electos om(ne)s, id e(st) eius me(m)bra c(on)stringunt;

A CXXX (fol. 85r 20 – 85v 1)

Quid aut(em) nos · nis[i] nostri ca]pitis id e(st) d(omi)ni membra sumus · p(er) linteamina itaq(ue) corporis laborum ligamenta signantur · quae nunc electos omnes · id e(st) eius membra constringunt ·

⁶ Základní literatura viz Čajka (2018, 2020).

Závěr

Lze konstatovat, že všechny uvedené rukopisy *Besěd na evangelije* obsahují souvislý slovanský překlad kratšího znění latinského textu (odchylného od skupiny latinských rukopisů E, L, N, X). Totožná odchylka v rozsahu slovanského textu a textu latinského panuje i ve srovnání *Besěd na evangelije* a latinských rukopisů IV.D.7 a A CXXX.

V souvislosti s analyzovaným místem 4. kapitoly 22. homilie vykazují latinské rukopisy dvojí textovou tradici v podobě širšího znění (vedle dalších rukopisů do této skupiny patří v jiných případech *Besědám na evangelije* textově blízké rukopisy IV.D.7 a A CXXX) a zněním neobsahujícím dvouvětou pasáž. Slovanský text v tomto bodě sleduje mimo pochybnost znění nerozšířené. Ve svých důsledcích tak situace v uvedené památce ukazuje nikoli na nepřeložený latinský text, ale je reflexí kratšího textu latinské předlohy.

POUŽITÉ ZDROJE

ČAJKA, František

2018 „Latinský rukopis IV.D.7 břevnovského původu a jeho význam pro studium českocírkevněslovanského překladu Čtyřiceti homilií na evangelia (Besědy na evangelije)“, *Slavia* 87, č. 1–3, s. 30–44.

2020 „Latinský rukopis A CXXX a jeho význam pro studium českocírkevněslovanského překladu Čtyřiceti homilií na evangelia (Besědy na evangelije)“, *Konstantínove listy* 13, č. 1, s. 28–43.

ÉTAIX, Raymond (ed.).

1999 *Gregorius Magnus, Homiliae in Evangelia*. Corpus Christianorum. Series Latina 141. Turnhout, Brepols Publishers.

MAREŠ, František Václav

1963 „Česká redakce církevní slovanštiny v světle Besěd Řehoře Velikého (Dvojeslova)“, *Slavia* 32, č. 3, s. 417–451.

2000 „Česká redakce církevní slovanštiny v světle Besěd Řehoře Velikého (Dvojeslova)“, in E. Bláhová – J. Vintr (eds.), *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha, Torst, s. 368–402.

MIGNE, Jacques Paul

1849 *Patrologiae cursus completus, series prima*. Tomus 76. (ed). Parisiis (col. 1071–1312).

REINHART, Johannes Maria

1980 „Methodisches zu den lexikalischen Bohemismen im Tschechisch-Kirchenslavischen am Beispiel der Homilien Gregors des Großen“, *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 26, s. 46–102

2000 „Die Textologie der kirchenslavischen Übersetzung der Evangelienhomilien Gregors des Grossen“, in Ch. Voss – H. Warkentin – E. Weiher (eds.), *Abhandlungen zu den grossen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Kodikologische, miszellenologische und textologische Untersuchungen*. Band 1. Freiburg i. Br., Weiher, s. 245–295.

WEIHER, Eckhard et al. (eds.)

1998 *Die Großen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok, 1.–11. März (Беликие Минеи четыи митрополита Макария. Успенский список. 1–11 марта)*. Freiburg i. Br., Weiher.

KONZAL, Václav (ed.).

2005. *Čtyřicet homilií Řehoře Velikého na evangelia v českocírkevněslovanském překladu*, díl první (*Sancti Gregorii Magni pontificis XL homiliarum in Evangelia. In versione bohemo-slavonica, pars prima*). Homilie I–XXIV. Praha, Slovanský ústav AV ČR - Euroslavica.

KONZAL, Václav (ed.)

2006. *Čtyřicet homilií Řehoře Velikého na evangelia v českocírkevněslovanském překladu*, díl druhý (*Sancti Gregorii Magni pontificis XL homiliarum in Evangelia. In versione bohemo-slavonica, pars altera*). Homilie XXV–XL. Praha, Slovanský ústav AV ČR - Euroslavica.

Literární sekce

Možnosti didaktického využití *Klubu divných dětí* Petry Soukupové na 2. stupni ZŠ

Mgr. Roberto Gaínza
robertogainzacz@gmail.com

ANOTACE

Tato analyticko-interpretální studie si klade za cíl nastínit možnosti didaktické interpretace románu pro děti a mládež *Klub divných dětí* od Petry Soukupové. Vychází z kritického postoje k interpretačním aktivitám v hodinách literární výchovy, staví na myšlence noetického a formativního potenciálu literatury a zaměřuje se na obsahovou, narativně orientovanou analýzu. Nastiňuje též propojení literární výchovy s dalšími složkami výchovně vzdělávacího předmětu český jazyk a literatura, tj. s jazykovou, komunikační a slohovou výchovou.

Klíčová slova: Petra Soukupová, román pro děti a mládež, literární výchova, didaktická interpretace, formativní funkce, narativ, charakteristika

ANNOTATION

This analytical and interpretation study sets a goal to outline the ways of didactic interpretation of a children's novel *Klub divných dětí* by Petra Soukupová. It stems from a critical attitude towards current interpretation activities in literature lessons, it is based on the idea of epistemic and formative function of literature and focuses on content and narrative analysis. It also outlines the interconnection of literary education with other constituents of educational subject named Czech language a literature, i.e. linguistic, communication and stylistic education.

Klíčová slova: Petra Soukupová, children's novel, literary education, didactic interpretation, formative function, narrative, characterization

Základní myšlenková východiska

Současné kurikulum obsahuje tzv. klíčové kompetence a proces jejich utváření a rozvíjení příznivě ovlivňují funkce a pojetí tzv. průřezových témat, které procházejí jako důležitý formativní prvek celým vzděláváním.

V RVP ZV se píše: „*Vytvářejí příležitosti pro individuální uplatnění žáků i pro jejich vzájemnou spolupráci a pomáhají rozvíjet osobnost žáka především v oblasti postojů a hodnot.*“⁷ Reprezentují v Rámcovém vzdělávacím programu pro základní vzdělávání okruhy aktuálních problémů současného světa a reflektují tak dle mého názoru potřebu revize hodin literární výchovy.

Za důležité považuji následující:

- a) aby texty čtené s žáky reflektovaly aktuální svět,
- b) aby žáci měli prostor vyjádřit k textu postoje,
- c) aby texty měly formativní potenciál, rozvíjely a budovaly charakter.

Nejde dle mého soudu o nemožné cíle, neboť vyplývají z podstaty výchovy jako takové. Výchova a vzdělávání totiž slouží k především k nalézání odpovědí na základní problémy bytí, člověka a světa a „usilují o rozvoj vědomí sebe sama v kontextu vztahů a světa, do kterého jsme zasazeni.“⁸ Potenciál ovlivnit čtenáře na zmiňovaných úrovních by dle mého názoru mohl mít text současné české spisovatelky Petry Soukupové *Klub divných dětí* (2019).

Již svým názvem si vytyčuje hlavní tematické zaměření – vytvořit ve fikčním světě prostor sounáležitosti a pochopení, který je odtržen od většiny a pro něj je zároveň typický aspekt jakési jinakosti (divnosti), což jsou témata, která ve společnosti v současné době rezonují, je jim věnován stále větší a větší prostor ve světě populární kultury.

Na prózu Petry Soukupové lze kupříkladu nahlížet spektrem tzv. disability studies, tj. výzkumem „(tělesné) jinakosti a mechanismů vytváření ne/způsobivosti“⁹, i když si ve výuce na 2. stupni ZŠ takové termíny zavádět určitě nebudeme. Hrdinové knihy jsou vlastně oběťmi společenských mechanismů vytvářejících normativní představy o tom, kdo je kompetentní, schopný a způsobilý; jsou znevýhodněni tělesně, smyslově nebo intelektuálně.¹⁰ Posedlost divností, kterou hrdinové vlastně opakovaně verbalizují a do jisté míry přijímají,

⁷ Kol. autoru. *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání*. Praha: MŠMT, 2017. [cit. 2023-04-15]
Dostupný: <https://www.edu.cz/rvp-ramcove-vzdelavaci-programy/>

⁸ Göbelová, T. *Axiologická dimenze ve výchově a vzdělávání*. Ostrava: PF OU, 2006, s. 6.

⁹ Kolářová, K. (ed.) *Jinakost – postižení – kritika: Společenské konstrukty nezpůsobivosti a hendikepu*. Praha: SLON, 2012, s. 356.

¹⁰ Kolářová, K. (ed.) *Jinakost – postižení – kritika: Společenské konstrukty nezpůsobivosti a hendikepu*, s. 356.

lze tak interpretovat jako fenomén sociálně konstruované povahy. Dokazují to vyprávění 4 hlavních hrdinů.

Dětszí vypravěči

Prvním vypravěčem je Mila:

„Jsem divná, já to vím. Víím to už dlouho, takže jsem si už zvykla, že se na mě lidi někdy dívají. Zvykla je možná nepřesný, protože mně to bylo vždycky jedno, jen jsem viděla, že lidi si myslí, že divná jsem.“¹¹

Desetiletou Milu vyruší z jejího vytržení od reality paní, která se ujišťuje, jestli je v pořádku, a už na počátku je vidět, že její jinakost je v očích lidí považovaná za nenormální; matka se navíc hněvá pro to, že její dítě je považováno za divné, i když to Milu, jak sama přiznává, vůbec netrápí, a dodává: „*Ještě jsme malý děti, dokonce ani Sašovi, kterej smrdí, nikdo nenadáá. To začne až později, ale to já už budu zvyklá. Nebo prostě v pohodě.*“¹²

Milá je vnímavá dívka, která má ráda zvířata, je fascinovaná světem hmyzu a pavouků, jeho krutostí

Druhým vypravěčem je Petr:

„...Někdy se bojím tak moc, že nedokážu ani vstát z postele, protože pod postelí, kde je samozřejmě nejčernější díra, se může ukrývat něco, co mě popadne za nohu, když ji spustím dolů z postele.“¹³

Petrovi je skoro 9 let, má noční můry a nemůže v noci spát; je neustále srovnáván se svým bratrem, který mu není oporou a na rozdíl od Petra sportuje. A protože mu jeho povaha velí vyhýbat se konfrontacím s rodiči, občas zalže. Jeho největším strachem je účast na školním výletu, kde bude muset přespávat.

Třetím vypravěčem je Katka:

„Mám ráda takový zrcadla, ve kterých si vidím jenom obličej, protože obličej mám docela hezkej, což je zvláštní, že není tlustej, když jinak tlustá jsem.“

¹¹ Soukupová, P. *Klub divných dětí*. Brno: Host, 2019, s. 9.

¹² Soukupová, P. *Klub divných dětí*, s. 10.

¹³ Soukupová, P. *Klub divných dětí*, s. 17.

Ale třeba doma v koupelně máme velký zrcadlo, kde je vidět až do pasu, a to je děsný.“¹⁴

Katka chodí do 7. třídy, všímá si rozdílů mezi ní a jejími vrstevnicemi; svou tloušťku ale nepovažuje za největší problém (je to koneckonců něco, co se dá určité míry ovlivnit a má v plánu zhubnout, aby mohla chodit s kamarádem svého bratra), ale lásku k četbě; čte si kupříkladu o přestávkách ve škole, což z nepochopitelného důvodu spolužákům vadí a dobírají si ji za to.

Čtvrtým vypravěčem je Franta:

„Já samozřejmě vím, (...) že já budu kripl navždycky, a co si stěžuju, když chodím, sice blbě a s berlema, ale nejsem na vozejku.“¹⁵

Franta je pravděpodobně nejkomplicovanější dětskou postavou v příběhu; podvádí totiž své okolí, využívá svého hendikepu, manipuluje s lidmi a baví se točením videí na YouTube.

Noetický potenciál Klubu divných dětí

Vzhledem ke své vlastní pedagogické zkušenosti na gymnáziu v Lovosicích mohu potvrdit, že takové knihy je vhodné číst s žáky celé v delším časovém horizontu. Než ale začneme, text, který čteme, je třeba uvést. Jak tedy začít?

V evokační fázi je třeba použít materiál, který vzbudí zájem žáků o život ostatních lidí. Nabízí se kupříkladu sebrat několik vět pronesených v průběhu knihy na adresu 4 hlavních hrdinů.

<i>TAKOVEJ VELKEJ KLUK A BOJÍ SE TMY, NEBLÁZNI... PODÍVEJ SE NA TOMA, JAK SPÍ, A TO JE VE SVÉM POKOJI ÚPLNĚ SÁM, A JE MLADŠÍ.</i>
<i>PROTOŽE JSI SUŠINKA. MUSÍŠ TAKY DĚLAT NĚJAKEJ SPORT.</i>
<i>PŘESTAŇ S TÍM HNED TEĎ, NEBO JSI DNESKA BEZ TELEVIZE.</i>
<i>ALE PROSÍM TEBE, COPAK JSI MIMINKO?</i>
<i>TY JSI MAGOR, ŽE JO?</i>
<i>JSI JAKO PRASE, VIDĚ?</i>

¹⁴ Soukupová, P. *Klub divných dětí*, s. 40.

¹⁵ Soukupová, P. *Klub divných dětí*, s. 78.

<i>JSI DIVNÁ NEBO CO?</i>
<i>TYS TADY ZAS VŠECHNO SNĚDLA. HELE, TY JSI JAKO NĚJAKÁ KOBYLKA.</i>
<i>CO KOUKÁŠ, MĚLAS ČUMĚT NA CESTU.</i>
<i>TAK PAŠÍKA TU BRÁNÍ TADY TA RETARDKA.</i>
<i>TY MÁŠ ZASE ZUBY JAKO KUŇ.</i>

Je vhodné nechat žáky popřemýšlet, kdo ta slova mohl pronést, komu, v jaké situaci (některé věty jsou vytržené z kontextu a v knize například vyznívají trochu jinak), zda mají něco společného.

Hledání společných průsečíků lidské zkušenosti fiktivních dětských postav a žáků je zcela na místě, žáci, se kterými pracuji ve své třídě, se mi svěřují a od některých vím, že na 1. stupni ZŠ si již něco takového vyslechli. Ačkoliv jsou to gymnaziální studenti, pocházející z dobrých rodinných zázemí a vychovávaní dobře, nežijí v naprosté sociální bublině a do styku přicházejí i s jinými dětmi.

Témata Soukupové knihy pro děti a mládež jsou velice citlivá, a proto je potřeba dávat pozor na způsob vyjadřování. Ve třídě mohou být žáci se vzdělávacími potřebami, žáci s jinou sexuální orientací, a je tedy důležité vytvářet ve třídě atmosféru přijetí.¹⁶

Podobnými aktivitami sice předvídáme do určité míry obsah, ale dáváme tím žákům možnost připravit se na téma, o němž budou číst, některé to může motivovat k četbě (co budou postavy zažívat, proč jim takové věci někdo vůbec říká). Kromě toho můžeme v případě *Klubu divných dětí* poukázat na svět hendikepovaných nebo obecně znevýhodněných a nechat žáky popřemýšlet, jaké problémy mohou takoví lidé řešit.

Jazykově-výchovné cíle

V další fázi reflektujeme četbu zadaných kapitol. Nejdříve reflektujeme čtenářský zážitek a zjišťujeme, do jaké míry korespondovaly představy žáků o životě hlavních postav a vracíme se k některým klíčovým momentům.

Klub divných dětí obsahuje spoustu takových momentů a jde převážně o konfrontace hlavních dětských postav s rodiči, hlavních dětských postav a dalších dětí či spory mezi hlavními postavami, s čímž souvisí i způsob komunikace a užití konkrétních jazykových prostředků. Kniha tak nabízí možnost zakomponovat do hodin literární výchovy učivo z oblastí komunikační, slohové a jazykové výchovy. Východiskem je fakt, že vypravěči jsou děti,

¹⁶ Štěpáník, S. a kol. *Školní výpravy do krajiny češtiny*. Plzeň: Fraus, 2020, s. 217.

což ovlivňuje právě i jazykové prostředky. Žáci by totiž měli být vedeni k respektu k jejich funkčnímu rozvrstvení, a ne k absolutizaci spisovné češtiny (nejen na nižších úrovních, ale i těch vyšších).¹⁷

Za pozornost mj. stojí například koncentrace spojovacích výrazů v běžném mluveném projevu, kterým dětské vypravování vlastně je a který ovlivňuje stavbu věty:

„A dneska tam sedím a koukám na holuby a pak jim nadrobím zbytek svačiny.
A pak si na druhou lavičku sedne starej pán, kterej hrozně oddechuje, což se nedivím, protože je teplo, já mám jen triko a sukni a on má oblek a klobouk a vůbec vypadá jako z nějakýho starýho filmu.“¹⁸

Nespisovnosti si samozřejmě všímáme i na ostatních jazykových úrovních, fonetické, morfologické ad. Měli bychom dojít k tomu, že prostředky, které jsou vnímány jako nespisovné, však mohou být adekvátní dané situaci (obzvláště když je vypravěčem žák 5. či 7. třídy) a že jsou naprosto funkční.

Lze kupříkladu zhodnotit i vypravěčské schopnosti samotné autorky a položit žákům otázku, zda jsou projevy postav dle žáků přirozené.

Reflexe četby a charakteristika postav

Četbu dále směřujeme především k charakterizaci jednotlivých postav a reflexi jejich mikrouniversa vystaveného na dialozích. Nabízí se analýza některých z nich a zhodnocení jejich autentičnosti.

Postavy se v nich totiž od sebe učí, uvědomují si své zvláštnosti, ale neřeší je. Pokud na ně poukáží, tak fungují jako nejjednodušší zbraň, což je mechanismus, který znají ze světa okolo sebe. Nastavují si v nich vzájemně zrcadla, předkládají si názory na věc a nebojí se konfrontace:

„Katko, ale víš, že toho pavouka by na tebe nemohl hodit.“ řeknu jí. Dívá se na mě,
jako kdyby nevěděla, o čem mluvím. (...)
„Tak to je snad jasné, že by na mě nehodil obřího pavouka.“
„Protože ten pavouk je křehkej.“
„No spíš proto, že lidi na sebe pavouky nehází, ne?“

¹⁷ Štěpáník, S. a kol. *Školní výpravy do krajiny češtiny*, s. 219.

¹⁸ Soukupová, P. *Klub divných dětí*, s. 12.

„Aha, jasně, to je taky pravda, takhle jsem o tom nepřemýšlela.“¹⁹

Protože jde o dětské hrdiny, nejsou ve velké míře schopny předvídat důsledky svých činů. Mají za to, že se nepotřebují, ale nakonec zjišťují, že mít kamarády je velké dobrodružství, učí se navzájem empatii, která je v mezilidských vztazích důležitá.

Kromě zmiňovaného sociálního přesahu se tu ale také kupříkladu hodí z četby a její reflexe vyvodit pojem nepřímá charakteristika, tj. schopnost vyvozování povahových rysů postav z jejich chování a užívání jazyka.²⁰

Závěr

Klub divných dětí od P. Soukupové je románem, který se na základě předešlé analýzy a návrhům jeví jako didakticky vhodný materiál. Je zdrojem nejen substandardních jazykových jevů, které lze v rámci jazykové a komunikační výchovy analyzovat, ale také potenciálních žákovských úvah o fenoménu jinakosti ve společnosti.

Vyzývá k toleranci a vzájemnému naslouchání, k přijetí na první pohled jiných mladých lidí a k pochopení toho, že se jedná o normální jedince, kteří žijí své životy. Má tedy potenciál být silným a formativním příspěvkem v literárněvýchovné praxi.

¹⁹ Soukupová, P. *Klub divných dětí*, s. 73.

²⁰ Štěpáník, S. a kol. *Školní výpravy do krajiny češtiny*, s. 220.

POUŽITÉ ZDROJE

Primární literatura

Soukupová, P. *Klub divných dětí*. Brno: Host, 2019.

Sekundární literatura

Göbelová, T. *Axiologická dimenze ve výchově a vzdělávání*. Ostrava: PF OU, 2006.

Kolářová, K. (ed.) *Jinakost – postižení – kritika: Společenské konstrukty nezpůsobilosti a hendikepu*. Praha: SLON, 2012.

Štěpáník, S. a kol. *Školní výpravy do krajiny češtiny*. Plzeň: Fraus, 2020.

Internetové zdroje

Kol. autoru. *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání*. Praha: MŠMT, 2017. [cit. 2023-04-15] Dostupný: <https://www.edu.cz/rvp-ramcove-vzdelavaci-programy/>

Zjištění ze čtvrtého kvantitativního výzkumu čtení vysokoškoláků

PhDr. Martin Fibiger, Ph.D.

martin.fibiger@ujep.cz

V článku představíme důležitější zjištění, k nimž jsme dospěli již čtvrtým kvantitativním výzkumem menšího rozsahu, který byl především věnován vztahu vysokoškoláků studujících český jazyk a literaturu ke knize a čtení. Toto šetření proběhlo v roce 2022 (v průběhu měsíců února a března) a výzkumný vzorek tvořili studenti a studentky bakalářského typu studia na katedře bohemistiky a slavistiky Pedagogické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem (tedy jako v letech 2011, 2014 a 2019).

Výzkumný námět i metodologická východiska k výzkumu nám opět poskytly odborné knihy Jiřího Trávnicka reflektující reprezentativní výzkumy čtení populace České republiky starší patnácti let, zejména pak publikace *Čteme?* (TRÁVNÍČEK 2008) a *Rodina, škola, knihovna* (TRÁVNÍČEK 2019).

Předpokladem k získání dat potřebných k zodpovězení výzkumných otázek bylo použití dotazníku (oproti dřívějším šetřením jen nevýznamně modifikovaného). Dotazník sestával takřka výhradně z uzavřených otázek s možností výběru jedné odpovědi. Byl vyplněn celkem 115 respondenty (průměrného věku 21,6 let), vzorek tvořilo 12 studentů a 113 studentek. Stejně tak jako v minulosti byly otázky tematicky zaměřeny na čtení, například je zkoumán počet přečtených knih za kalendářní rok, počet knih zakoupených, nejoblíbenější autor, nejoblíbenější knižní titul, oblíbený žánr, čtenářský návyk („kde“, „kdy“ a „jak“ čtenářské aktivity probíhají) atd. Zároveň je pozornost zaměřena na čtenářskou socializaci, na předpoklady čtení, avšak třeba též na hodnocení výuky v rámci hodin českého jazyka a literatury v absolvované střední škole.

Nyní představíme základní údaje (k nimž uvedeme pro srovnání i relevantní údaje z posledního reprezentativního výzkumu čtení obyvatel České republiky z roku 2018):

Pokud vyjdeme z kritéria „alespoň jedna přečtená kniha za kalendářní rok“, všechny respondenty (tedy 100 %) lze podle očekávání považovat za čtenáře (v ČR 78 % obyvatel). Nejméně byla zaznamenána 1 kniha, nejvyšší počet byl 86. Studenti a studentky přečetli průměrně 22,4 knih (v ČR 12,6), již tradičně se projevil genderový rozdíl, studentky přečetly

více, a to o 2 knihy. V souladu s Trávníčkovým dělením čtenářů podle počtu přečtených knih (na čtenáře sporadické; 1-6 knih, pravidelné; 7-12 knih, a časté; 13 a více, mezi častými jsou rozlišováni stálí; 13-24 knih, silní; 25-49 knih, a vášniví; více než 50 knih) lze konstatovat, že ve vzorku nacházíme 12 čtenářů vášnivých (10,4 %, což znamená zhruba každý desátý respondent) a 28 čtenářů silných (24,3 %, což znamená zhruba každý čtvrtý), naproti tomu 11 čtenářů sporadických (9,6 %, tedy bezmála každý desátý).

Čtení knih se denně v průměru věnují 58,6 minut (v ČR 31 minut), studentky o 12 minut více než studenti. Ačkoli všichni respondenti deklarovali, že přečetli alespoň jednu knihu za uplynulý kalendářní rok, 11 v dotazníku uvedlo, že se čtenářské aktivitě nevěnují vůbec. Ukázalo se, že internet využívají studentky pouze o 8 minut více než studenti, všichni pak průměrně 114 minut, tedy necelé dvě hodiny denně. Této aktivitě se vůbec nevěnovalo 5 respondentů.

Při zodpovídání otázky, „Co vaše čtení nejvíce ovlivnilo“, respondenti nejčastěji uvedli, že si cestu ke knihám našli sami, že je domácí prostředí neovlivnilo (více než dvě pětiny; 44,2 %), s velkým odstupem následují konstatování, že ve škole měli inspirativního učitele (17,7 %), že se doma dbalo na to, aby četli (14,2 %), a že pravidelně navštěvovali knihovnu (13,3 %). Na otázku „Co považujete za čtení především“, odpověděla drtivá většina respondentů (97,3 %), že čtení knih (ať už tištěných, nebo e-knih), pouze 3 dotazovaní uvedli jinou odpověď (konkrétně čtení tištěných časopisů, novin, resp. čtení příspěvků na sociálních sítích). Díky čtení knih mnozí očekávají „únik do jiného světa“ (49,1 %, tedy bezmála každý druhý), často ale v nich hledají zábavu, napětí (21,1 %, tedy zhruba každý pátý).

Nadpoloviční většina studentů a studentek (53 %) deklarovala, že čte knihy nejen česky, nýbrž i v cizích jazycích (jeden z nich dokonce uvedl čtyři). V dotaznících bylo jazyků zaznamenáno celkem osm, a to angličtina, slovenština, němčina, francouzština, italština, polština, španělština a ruština. Podle očekávání dominuje jazyk anglický, takřka polovina respondentů (49,6 %) přečetla v průběhu kalendářního roku alespoň jednu knihu v angličtině.

Nejoblíbenějším žánrem je oddechová beletrie (v ČR rovněž), což uvedl zhruba každý čtvrtý dotazovaný (26,1 %), následuje fantazy (22,6 %) a klasická beletrie (19,1 %). Nejoblíbenějším autorem vzorku je současný americký spisovatel Stephen King (5 hlasů; 5,8 %), více než jeden hlas získali ještě Franz Kafka a John Ronald Reuel Tolkien (3), Haruki Murakami, Oscar Wilde a Joanne Rowling(ová) (2). Z česky píšících byli jednou jmenováni Jakub Arbes, Karolina Světlá, Jaroslav Hašek, Karel Čapek a Milan Kundera (jenž psal své

texty nejprve česky, pak francouzsky). Za nejoblíbenější dílo byl označen (4x; 3,5 %) Malý princ, pohádkový příběh francouzského spisovatele Saint-Exupéryho, více než jeden hlas (2) získala už jen díla Jana Eyrova a Harry Potter. (V ČR byli nejpopulárnější Jo Nesbø a Harry Potter). Cizí autoři a knižní tituly dominují. Poměrně velká část respondentů ovšem zaznamenala, že nemá ani oblíbeného spisovatele (56; 48,7 %), ani oblíbenou knihu (48; 41,8 %).

Respondenti nabývají knihy různým způsobem, jedním z nich je jejich koupě. Alespoň jednu knihu si v průběhu kalendářního roku zakoupilo 96,5 % (v ČR 44 %) z nich (a to každý student, čtyři studentky nikoli). Nejčastěji bylo zaznamenáno deset knižních titulů, průměrně pak 13,8 knihy (v ČR 2,6), více nakupovali studenti (15,3), méně studentky (13,7). Také mají příležitost využívat domácí knihovny, z odpovědí v dotaznících vyplývá, že ji má k dispozici každý respondent. V jejich domácích knihovnách se nachází průměrně 254 knih (v ČR 253). Nejméně bylo uvedeno 7 knih, nejvíce 6300. Nejčastěji respondenti zaznamenali knih 200 (14x) a 100 (13x). 500 a více svazků se nachází v domácích knihovnách zhruba každého desátého studenta (10,5 %) (v ČR 14 %).

Na závěr představíme komparaci vybraných údajů s výsledky našich dřívějších obdobných šetření, které představuje níže uvedená tabulka.

Tab. Vysokoškoláci - porovnání základních údajů

	2011	2014	2019
přečtené knihy za rok (svazky)	29	27	37
koupené knihy za rok (svazky)	7	8	12
domácí knihovny (svazky)	301	258	276
čtení knih (minuty denně)	72	57	62
užívání internetu (minuty denně)	143	184	156

V roce 2022 je počet knih (22) přečtených vysokoškoláky studujících český jazyk a literaturu nejnižší v celém sledovaném období (tedy od roku 2011), zato počet koupených (14) naopak nejvyšší. Čtení knih se denně průměrně věnovali 59 minut (méně bylo zaznamenáno

pouze v roce 2014, a to o 2 minuty), internetu minut 114 (což je nejméně ze všech uvedených šetření). Také odhady počtu svazků v domácích knihovnách jsou na nejnižších číslech (průměrně 254). Úhrnem vzato: nejnižší čísla (získaná i z některých dalších položek dotazníku) ukazují na mírný pokles čtenářské kultury vzorku studentů a studentek bakalářského studia, u nichž se přitom předpokládá, že mohou (či by měli) být elitními čtenáři.

POUŽITÉ ZDROJE

Fibiger, M. *Vztah gymnazistů a vysokoškoláků ke knize, čtení a literární výchově*. Ústí nad Labem: PF UJEP, 2013. ISBN: 978-80-7414-588-9.

Fibiger, M. Jak čtou elitní čtenáři. In: *Bohemica litteraria*, roč. 18, č. 1, 2015, s. 113-125. ISSN: 1212-2144.

Fibiger, M. Ke čtení vysokoškoláků studujících český jazyk a literaturu. In: *USTA ad Albim BOHEMICA*, roč. XX, č. 1-2, s.33-37. ISSN: 1802-825X.

Fibiger, M. *Vztah gymnazistů a vysokoškoláků ke knize, čtení a literární výchově*. Ústí nad Labem: PF UJEP, 2013. ISBN: 978-80-7414-588-9.

Trávníček, J. *Čteme?* Brno: Host, 2008. ISBN: 978-80-7294-270-1.

Trávníček, J. *Rodina, škola, knihovna*. Brno: Host, 2019. ISBN: 978-80-7577-994-6.

Obraz cizince v současné české próze

Mgr. Jitka Koudelková

Jitkakoudelkova02@gmail.com

Slovo cizinec má v českém jazyce několik významů. Výkladové slovníky na prvním místě uvádí, že se jedná o příslušníka jiného státu či národa. Druhý význam slova cizinec je cizí, resp. neznámý člověk, zatímco dle třetí definice je cizinec člověk někomu nebo něčemu vzdálený. Asociace spojené s pojmem cizinec ve významu příslušníka jiného státu nebo národa můžou být do jisté míry ovlivněny dalšími významy slova cizinec a může přirozeně docházet ke ztotožňování významů slov cizinec jakožto příslušník jiného státu či národa s významem slov neznámý člověk, jiný či vzdálený člověk. Pozitivní či negativní konotace spojené s pojmem cizinec se v čase proměňují v závislosti na historickém vývoji i společensko-politickém dění. Způsoby, jakými jsou cizinci vnímáni majoritou mohou být do jisté míry ovlivněny zažitými národními stereotypy. Příslušníci národů žijících na jižní polokouli jsou obecně vnímáni jako horkokrevní, hluční či otevření, zatímco národy žijící na severu jsou naopak považovány za chladné, introvertní, držící si odstup. Ačkoliv byly národní stereotypy mnoha studiemi a výzkumy vyvráceny, stále jsou hluboce zakořeněny v lidském uvažování. To je do jisté míry ovlivněno výchovou, médií, ale i audiovizuální tvorbou či literaturou. V současné české próze, období po roce 1989 až do současnosti, je reflektováno téma cizinectví různými způsoby. Klíčové jsou pojmy cizinec a cizinectví, přičemž cizinec referuje ke konkrétním postavám v daném díle, zatímco cizinectví obecně označuje socio-politický fenomén, který je v díle různými způsoby reflektován.

Pojem cizinec jakožto příslušník jiné země či jiného národa je relativní, neboť se váže vždy ke konkrétní zemi či národu. V mé práci je tedy cizinec chápán jako příslušník jiné země či jiného národa jednak ve vztahu k prostředí, v němž je zobrazován, jednak ve vztahu k vypravěči jehož perspektivou je zobrazován. Postavy cizinců byly v minulosti v české literatuře často nahlíženy skrze autobiografické vyprávění. Vycházely z osobní zkušenosti autora jakožto emigranta. V kontextu české literatury zejména 20. století je silně reflektováno téma emigrace. Pod vlivem historických událostí se v literatuře často objevovaly postavy emigrantů, kteří se nedobrovolně stávali cizinci. Příběhy jsou často nahlíženy z perspektivy cizince-emigranta, například v románech Egona Hostovského, ve kterých autor reflektuje

vlastní zkušenost českého emigranta v USA, kupříkladu v románu *Cizinec hledá byt* z roku 1947.

Typologie cizinců v současné české próze

V současné české próze lze najít celkem čtyři typy postav cizinců, ty lze rozdělit do dvou kategorií ve vztahu k vypravěči. První kategorie zahrnuje postavy, které nejsou ztotožněny s vypravěčem (vypravěč $\neq$ postava). Patří sem typ cizinec 1 – příslušník jiného národa či státu zobrazovaný ve vztahu k cizímu prostředí, např. Syřan v románu Marka Šindelky *Únava materiálu* (2017), typ cizinec 2 – příslušník jiného národa či státu zobrazovaný ve vztahu k domácím prostředí, např. Indové v novele Josefa Pánka *Láska v době globálních klimatických změn* (2016). Do druhé kategorie patří postavy, které jsou totožné s vypravěčem (vypravěč = postava). Tato kategorie zahrnuje typ cizinec-emigrant zobrazovaný ve vztahu k cizímu prostředí, např. Čech v emigraci (současná historizující próza reflektující události před r. 1989), dále pak typ-„světoobčan“, což je např. postava studentky Jany v románu Anny Cimy *Probudím se na Šibuji* (2018) či vědce v novele Josefa Pánka *Láska v době globálních klimatických změn* (2016).

Komparativní analýzy – typy cizinec 1 vs. cizinec 2

Vybrané texty, novela *Láska v době globálních klimatických změn* (2016) od Josefa Pánka a román Marka Šindelky *Únava materiálu* z roku 2017 byly analyzovány na dvou úrovních, jednak v klasických naratologických kategoriích, jakými jsou prostor, čas a postavy, jednak na úrovni diskursu, tedy v kategoriích narativní způsoby a pásma vyprávění.

Novela Josefa Pánka *Láska v době globálních klimatických změn* začíná slovy „Tohle je o lásce. O globálních klimatických změnách. Atd.“ (Pánek: 2017, 7). Čtenář je poté rovnou vtažen do děje, který se odehrává v indickém městě Bangalore, kde se hlavní hrdina má zúčastnit vědecké konference. Milostná zápleтка se zrodí ve chvíli, kdy hlavní postava, vědec českého původu, na ulici mezi ženami v oranžových sári spatří dívku v džínách a v mikině a vyfotí si ji. Prostor v novele je konkretizován, děj je zasazen do Bangalore, Indie: „(...) když se ocitnete v Bangalore, Indie, vyděsíte se randálu, špíny, troubení, smradu, který nerozlišíte, přelidněnosti, totálního pocitu vykořeněnosti, jste na nejrozbítejším a nejnehostinnějším místě na světě“ (Pánek: 2017, 7). Tento sugestivní popis místa je podán hned na začátku novely z perspektivy hlavního hrdiny, který, jak je v textu po několika větách uvedeno, projel celý svět, žil 9 let v Norsku a v Austrálii. Popis místa je dále rozvinut: „A jdete ve tmě, ve zmatku, někam a v randálu, v dopravě, je to ten chaos, co vás děsí, a kam dojdete, je slum, a vám říkali,

než jste odjel do Indie, že kam nemáte chodit, je slum, a teď jste tam, říkali vám, že kam nemáte chodit, je slum po setmění, a teď jste tam přesně o půlnoci, říkali vám, že nemáte u sebe nosit peníze a doklady, ale jejich kopie, a vy jste ve slumu o půlnoci, a v báglu máte peníze a doklady a cítíte se naprosto bezpečně (...)" (Pánek: 2017, 7).

Z hlediska kategorie času je pro nás relevantní doba, v níž se příběh odehrává. Čas není v textu explicitně uveden, ale z kontextu lze usuzovat, že se jedná o nedávnou minulost. Skrze vyprávění hlavního hrdiny o cestě kolem Islandu, kterou v minulosti podnikl společně s kamarády, je uveden konkrétní letopočet, a to rok 1992: „(...) já jsem dostal chřipku po měsíci na Islandu, kde jsme stopovali, byli jsme první na světě, kdo objel Island stopem, bylo to v r. 1992 (...)” (Pánek: 2017, 92). Jinde v textu je odkazováno k dění v Evropě v souvislosti s uprchlickou krizí: „Ale pak jednou čtu zprávy a tam je vo migrantech v tý vaší Evropě, který jsou ještě na nádražích a seděj tam a nevěděj vůbec, co s nima bude, ale už maj v rukách ty jejich nejmodernější iPhony a komunikujou na nich (...)” (Pánek: 2017, 89). Takovýchto odkazů je v textu mnoho a lze z nich usuzovat v jaké době se děj novely přibližně odehrává.

Popis postav je omezen na vnější charakteristiku, skrze kterou jsou velmi stroze zachyceny pouze základní rysy tváře. Takřka vždy je při charakteristice postav poukázáno na jejich odlišnou barvu pleti. Implicitně jsou v textu naznačeny vnitřní charakteristiky postav, například je vyzdvihována ochota indického hotelového personálu. Postavy jsou velmi subjektivně nahlíženy z perspektivy hlavního hrdiny, vypravěče příběhu: „Indové hotelového personálu, se na vás doširoka a zářivě usmívají a vy na ně zíráte s otevřenou hubou, a zatímco Ind hotelového personálu otvírá zásuvku prodlužovačky šroubovákem, chytíte ho za ruku a zeptáte se, vždyť je to pod proudem, ty vole...? a Ind se na vás usmívá doširoka a zářivě, má černočerný obličej a zářivě žluté zuby a ptá se vás perfektní angličtinou: No a co...? (...)” (Pánek: 2017, 19). Při popisu postav se hojně a pravidelně uplatňuje princip kontrastu, například černá tvář a zářivě bílé zuby: „Teď je na recepci krásná Indka, usmívá se na vás, má černočerný obličej a zářivě bílé zuby, usmívá se doširoka a zářivě, a na černých rtech má rudou rtěnku. (...) její krása vás fascinuje, a vy, než jste odjel do Indie, už 4 měsíce jste si ani nevrznul, a teď se ve vás nepohne ani ň” (Pánek: 2017, 21). Na jiném místě v textu je postava jiné indické ženy popisována skrze kontrast mezi černým ženským tělem a sněhobílou postelí: „Když se probudíte, l., co uvidíte, je ona, je den, a vás to ohromí, kontrast jejího těla a sněhobílých peřin, ještě nikdy jste neviděl černou ženskou ve sněhobílé posteli (...). Objímáte ji, černou ženskou ve sněhobílé posteli, v životě jste to neviděl (Pánek: 2017: 72–73).

V textu je užito neznačené přímé řeči. Nikde se neobjevují uvozovky. Řeč postav je označena graficky odsazením textu. Na některých místech je užito nepřímé řeči: „A ona vám

řekne, že ten pokoj jste si vybral sám, včera. A vy řeknete, že teď, dneska, chcete jiný pokoj. Usmíváte se na ni. A ona vám řekne, že má už jen pokoje v přízemí, a že když půjdete s ní, ukáže vám je” (Pánek: 2017, 21). Pásmo postav se překrývá s pásmem vypravěče. Specifickým rysem Pánkovy novely je užití druhé mluvnické osoby ve vyprávění, tzv. Du-formy, skrze kterou se autor obrací ke čtenáři a text díky tomu působí dynamičtěji a naléhavěji. Vědomí hlavní postavy je reflektováno prostřednictvím nespolehlivého vypravěče.

Děj románu Marka Šindelky *Únava materiálu* je postaven na příbězích dvou uprchlíků utíkajících ze Sýrie zasažené válečným konfliktem, kteří se dostanou do rukou převaděčů. V románu jsou velmi sugestivně popisovány jejich strastiplné cesty za lepším životem v Evropě, ať už v motoru či sedačce dodávky, či jako zoufalé bloudění zmrzlou industriální krajinou.

Prostor románu je v textu velmi detailně zachycen. Děj se odehrává na blíže neurčeném místě v Evropě. Hrdinové se pohybují v pusté zimní krajině, kde fouká a mrzne a kde není co jíst a kde se schovat. Jinde v textu se objevují dálniční koridory, nadjezdy, ploty či logistická skladiště: „Pod strání staveniště, vybagrované koryto. Kovové pruty trčící ze zmrzlé hlíny. Mezi hrubě opracovanými prkny zalitý beton, místy popraskaný mrazem. Holé neomítnuté tvárnice jako řady skousnutých zubů. Výsek mezi stromy. Pomalu se zacelující mýtina. Halda větví, zmačkaná plastová láhev, chuchvalec skelné vaty (...)” (Šindelka: 2016, 40). Jindy se děj odehrává v extrémně těsném meziprostoru dodávky či osobního auta: „Evropan lehce kývl bradou směrem ke kapotě, tomu gestu nebylo možné, jakkoliv odporovat (...). Amir viděl, že v horní části motoru je neveliká kapsa. Karoserie byla proříznutá tak, že kapsa zasahovala až do části palubní desky, přesto byl ten prostor děsivě malý, nedovedl si představit, že by se tam mohlo vejít lidské tělo” (Šindelka: 2016, 16).

V textu není explicitně zachyceno, v jaké době se příběh odehrává. Na základě popisu prostředí lze odhadnout, že se jedná o nepřiliš vzdálenou minulost: „Na pokoj přímo navazoval prostorný kuchyňský kout, v šeru viselo několik digitálních kontrol spotřebičů (...). Posadil se před televizi přímo do jednoho z vysezených důlků v dece. Vzal do ruky herní ovladač (...)” (Šindelka: 2016, 164–165).

Postavy jsou ploché, či redukovány na pouhé obrysy lidí. V textu neexistuje zmínka o původu či identitě chlapců. Pouze u jednoho z nich známe jeho jméno.

V textu je užito neznačené přímé řeči. Na některých místech se objevuje přímá řeč označená uvozovkami, převážně však uvozovky chybí a dialog je naznačen graficky, odsazením textu. Pásmo vypravěče je však v textu dominantní.

Z hlediska způsobu vyprávění je text specifický užitím třetí mluvnické osoby, Er-formy, nejedná se však o vševědoucího vypravěče. Jedná se o personalizovanou Er-formu, zachycuje tedy pouze vědomí postav. Přestože jsou postavy zachyceny zvnějšku, svět kolem nich vidíme pouze jejich očima.

Zdá se, že novela Josefa Pánka a román Marka Šindelky zobrazují cizince ve zcela odlišných perspektivách, avšak celkové vyznění je velmi podobné. V Pánkově *Lásce v době globálních klimatických změn* jsou nahlíženi skrze vyprávění ve druhé osobě z perspektivy Čecha, který je na krátkodobém pobytu v indickém Bangalore. Cizinci jsou zde vedlejšími postavami a jejich charakteristiky jsou velmi strohé až schematické, mnohdy doslova černobílé. K charakteristice různých postav autor používá stejné prostředky, obecně je v textu téměř každý Ind popisován jako černočerný se zářivým úsměvem. Postavy dvou chlapců v *Únavě materiálu* Marka Šindelky dokonce nemají žádné vlastnosti. Autor se zaměřuje především na jejich tělesnost. Personalizované vyprávění ve třetí osobě nám zprostředkovává velmi detailně to, jak se postavy cítí, to, jak vnímají například chlad či bolest. Neznáme však jejich identitu, nevíme, jak vypadají či jací jsou. Zatímco postavy jsou v obou prózách spíše strohé až ploché, prostředí je velmi detailně propracováno. U Pánka je indické Bangalore hnusné, špinavé, hlučné místo, kde se prakticky nedá žít. Sugestivní popis prostředí města i hotelu vyvolává až klaustrofobní pocity. Pánek také velmi dobře pracuje s kontrastem, například když popisuje prostředí univerzitního kampusu, který se nachází za vysokými zdmi a vedle zbytku Bangalore působí jako ráj na zemi. Šindelkův román je naopak zasazen na blíže neurčené místo v Evropě, které působí téměř dystopicky až hororově. Hrdina prochází vyprázdněnou industriální krajinou, kde věčně mrzne a široko daleko nikdo není. Míjí pouze jakási překladiště, dálniční koridory či zpusťlá parkoviště apod. Autorovi se zde rovněž daří navozovat pocit tísně až klaustrofobie, což nejlépe dokládá hned úvodní část románu, kde se chlapci přepravují v motoru osobního auta či zašití v sedačce dodávky.

Obraz cizince, který obě díla podávají je veskrze jednoduchý až zjednodušující. Je v něm částečně zachycena nemožnost zobrazení něčeho cizího či neznámého, která je dána určitým odstupem. V případě obou autorů, jak Josefa Pánka, tak Marka Šindelky, je úspornost při charakteristice postav, a naopak preciznost při popisu prostředí uměleckým záměrem. Obě prózy působí jako apel na čtenáře. Zatímco Josef Pánek velmi svérázným způsobem říká ne rasismu a předsudkům vůči lidem jiné národnosti, Marek Šindelka doslova útočí na city a snaží se vyvolat lítost a pocit studu u čtenáře, kterému je až fyzicky špatně při četbě románu, který zachycuje uprchlíky, mnohdy ještě děti, na útěku před válkou.

POUŽITÉ ZDROJE

Primární literatura:

PÁNEK, Josef. *Láska v době globálních klimatických změn*. Praha: Argo, 2017. ISBN 978-80-257-1922-0.

ŠINDELKA, Marek. *Únava materiálu*. Praha: Odeon, 2016. Česká řada. ISBN 978-80-207-1740-5.

Sekundární literatura:

DOLEŽEL, Lubomír. *Narativní způsoby v české literatuře*. Praha: Český spisovatel, 1993. ISBN 80-202-0418-0.

FOŘT, Bohumil. *Fikční světy české realistické prózy*. Praha: Akropolis, 2014. ISBN 978-80-7470-078-1.

KYLOUŠEK, Petr, Klára KOLINSKÁ, Kateřina PRAJZNEROVÁ, Tomáš POSPÍŠIL, Eva VOLDŘICHOVÁ BERÁNKOVÁ a Petr HORÁK. *My, oni, já: hledání identity v kanadské literatuře a filmu*. Brno: Host, 2009.

ZEMANOVÁ, Zuzana a Lenka POŘÍZKOVÁ, ed. *Cizinec - vyhnanec - přistěhovalec: sborník příspěvků z mezinárodního sympózia Umění a kultury střední Evropy 2011* [online]. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2012, 1 CD-ROM [cit. 2023-01-26]. Günther, sv. 8. ISBN 978-80-244-3032-4.

Přesahy do příbuzných oborů

Současná podoba mediálních obsahů na sociálních sítích a jejich působení na společnost

Mgr. Irena Špačková

spackova.irena@gmail.com

V dnešní digitální éře sociálních sítí hrají mediální obsahy zásadní roli ve vytváření naší společenské reality vzhledem k tomu, že sociální sítě jako Facebook, Twitter, Instagram a YouTube se staly nedílnou součástí života mnoha lidí po celém světě. Tyto platformy nabízejí uživatelům obrovské množství různorodých mediálních obsahů, které mají silný vliv na naše myšlení, chování a vnímání světa kolem nás. Je potřeba hledat cesty, jakým způsobem se současná podoba mediálních obsahů na sociálních sítích objevují a jaké je jejich působení na koncového uživatele a příjemce.

Různorodost mediálních obsahů na sociálních sítích vede k tomu, že sociální sítě se staly obrovským zdrojem informací a zábavy pro mnoho lidí. Díky nim můžeme snadno sledovat zpravodajství, komunikovat se svými přáteli a rodinou, sdílet své názory a zájmy, a také sledovat oblíbené značky a osobnosti. Mediální obsahy na sociálních sítích jsou však velmi různorodé a rozmanité. Od krátkých videí, fotografií, textových příspěvků až po živé přenosy událostí – sociální sítě nabízejí širokou škálu možností, jakým způsobem lze sdílet informace a komunikovat s ostatními. Založit si vlastní médium na internetu a vytvářet osobitý content (obsah) je velmi snadné a levné, denně vznikají projekty, které neustále mění podobu digitálního světa.

Jedná se o prostředí velmi nestálé, neukotvené a nestabilní. Vytvořené obsahy může jejich tvůrce mazat, zároveň se jedná o obsahy v různých úrovních informační kvality a hodnoty. V poslední době se tento obsah stává příjemce stále více nepřehledný a nejasný. V digitálním světě dochází velice často dochází k porušování autorských práv, ať již jde o texty, fotografie, hudbu, filmy apod. Zatímco vytvoření si kopie autorského díla pro vlastní účely

(stažení) se u nás za prohřešek nepovažuje, sdílení takového díla či jeho veřejné provozování nebo dokonce prodej bez souhlasu autora je již trestným činem podle § 270 trestního zákoníku (zákona č. 40/2009 Sb.)²¹. Mediální obsahy na sociálních sítích mají velký vliv na naši společnost. Je důležité si být vědomi různorodosti těchto obsahů a jejich potenciálních dopadů na naše myšlení, postoje a chování. Je také nezbytné zvyšovat mediální gramotnost a kritické myšlení veřejnosti, aby byla schopna rozlišovat mezi ověřenými a neověřenými informacemi.

Vliv mediálních obsahů na naše myšlení a chování

Mediální obsahy na sociálních sítích mají silný vliv na naše myšlení, postoje a chování. Algoritmy sociálních sítí se snaží personalizovat obsah a přizpůsobit ho naší individuální preferenci. To však může vést k tzv. "filter bubble" efektu²², kdy jsme vystaveni pouze obsahu, který potvrzuje naše stávající postoje a názory. Tím dochází k posílení našich předsudků a omezení naší schopnosti vidět a porozumět jiným perspektivám. Další formou zneužití mediálních obsahů je jejich komerční využití. Mnoho firem a influencerů využívá sociální sítě k propagaci svých produktů a služeb. Tyto reklamy a sponzorovaný obsah často předstírají autenticitu, což může vést k přehlížení komerčního charakteru a nekritickému přijímání informací. Sociální sítě mají obrovský potenciál jako nástroj pro komunikaci, sdílení informací a budování komunity. Avšak, je důležité si uvědomit jejich omezení a možné negativní dopady na naši společnost.

Audiopodcast a jeho role ve vzdělávání

Moderní technologie nám otevřely nové možnosti v oblasti vzdělávání a jednou z nejcennějších forem, které se v posledních letech staly velmi populárními, jsou audiopodcasty. Audiopodcasty se staly důležitým nástrojem ve vzdělávání, který nabízí flexibilitu, přístupnost a pestrost obsahu. Literatura je jedním z nejcennějších kulturních dědictví, které nám pomáhá porozumět světu kolem nás a prozkoumávat lidské zkušenosti. Právě díky audiopodcastům se stala literatura mnohem dostupnější a pomáhá svým posluchačům objevovat knižní svět jinou formou.

²¹ CHALOUPKOVÁ, Helena. *Zákon o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským (autorský zákon) a předpisy související: komentář*. 3. vyd. V Praze: C.H. Beck, 2007. Beckovy texty zákonů s komentářem.

²² Filter bubble. *Techtarget.com* [online]. [cit. 2023-06-07]. Dostupné z: <https://www.techtargget.com/whatis/definition/filter-bubble>.

Flexibilita a přístupnost

Jedním z hlavních přínosů audiopodcastů ve vzdělávání je jejich flexibilita a přístupnost. Posluchači mají možnost naslouchat podcastům kdykoli a kdekoli, což znamená, že učení není omezeno na konkrétní čas nebo místo. To umožňuje lidem využívat čas cestování, cvičení, domácích prací apod. k poslechu vzdělávacího obsahu. Audiopodcasty také přicházejí s různými délkami, od krátkých epizod vhodných pro rychlé osvěžení po dlouhé rozhovory nebo vzdělávací kurzy, které poskytují hloubkové a podrobné informace.

Pestrost vzdělávacího obsahu

Audiopodcasty nabízejí širokou škálu vzdělávacího obsahu. Existují podcasty zaměřené na různá témata, jako je věda, historie, technologie, umění, jazyky, podnikání a mnoho dalšího. Každý si může najít podcast, který ho zajímá a který odpovídá jeho vzdělávacím potřebám. Hosté a moderátoři těchto podcastů jsou často odborníci v daném oboru, kteří sdílejí své znalosti, zkušenosti a názory. To posluchačům umožňuje přístup k odborným informacím a novým perspektivám. Nemusí to ale být pravidlem, velkou popularitu získávají i zástupci z řad široké veřejnosti, kteří prostřednictvím tohoto formátu komunikují a prezentují své názory a získávají tím popularitu z řad svých sledovatelů. Pro své neodborné názory jsou přijímáni publikem mnohdy mnohem více pozitivně než odborníci, i zejména pro svou srozumitelnost a jednodušší komunikaci.

Interaktivita a zapojení

Audiopodcasty také nabízejí možnost interaktivity a zapojení posluchačů. Mnoho podcastů má možnost posílat otázky, komentáře nebo nápady prostřednictvím sociálních sítí nebo e-mailu. To umožňuje komunikaci s moderátory a hosty, sdílení názorů a zkušeností a vytváření komunity posluchačů kolem daného tématu. Interaktivita podcastů podporuje aktivní učení, podněcuje diskusi a umožňuje lidem přispívat svým příspěvkem k vzdělávacímu procesu.

Osobní rozvoj a motivace

Audiopodcasty také přispívají k osobnímu rozvoji a motivaci. Posluchači mohou objevovat nové myšlenky, inspiraci a rady od úspěšných lidí v různých oblastech. Mnoho podcastů se zaměřuje na osobní růst, životní dovednosti, psychologii a motivaci. Posluchači

mohou získat nové nástroje a strategie pro zvládání výzev, rozvíjení svých schopností a dosahování svých cílů.

Závěr

Audiopodcasty mají zásadní roli ve vzdělávání díky své flexibilitě, přístupnosti, pestrosti obsahu, interaktivitě a osobnímu rozvoji. Posluchači mohou využít podcasty pro učení se novým dovednostem, rozšiřování znalostí, objevování nových perspektiv a získávání motivace. Využíváním audiopodcastů jako nástroje ve vzdělávání můžeme efektivněji využívat čas a poskytovat lidem přístup ke kvalitnímu vzdělávání bez omezení času a místa.

Zároveň velmi přispívají k popularizaci literárního světa. Hosté a moderátoři těchto podcastů mohou sdílet své recenze, doporučení a názory na různá literární díla. To nejenže pomáhá posluchačům objevovat nové knihy, ale také posiluje literární komunitu a zvyšuje zájem o literaturu jako celek. Tím se otevírá prostor pro hlubší porozumění a propojení mezi autory a čtenáři. Posluchači mohou rozšiřovat své literární znalosti, seznamovat se s různými žánry, autory a literárními styly, současně podcasty mohou také poskytnout hlubší porozumění klasickým literárním dílům, a díky tomu analyzovat jejich tematiku a kontext.

POUŽITÉ ZDROJE

CHALOUPKOVÁ, Helena. *Zákon o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským (autorský zákon) a předpisy související: komentář*. 3. vyd. V Praze: C.H. Beck, 2007. Beckovy texty zákonů s komentářem.

FIELD, Syd. *Jak napsat dobrý scénář: základy scenáristiky*. 1.vyd. Praha: Rybka, 2007, 277 s. ISBN 978-80-87067-65-9.

Filter bubble. *Techtarget.com* [online]. [cit. 2023-06-07]. Dostupné z: <https://www.techtarget.com/whatis/definition/filter-bubble>.

FRANK, T., JIRÁSKOVÁ, V. *K mediální výchově: mediální výchova a komunikační strategie v teorii a praxi*. 1. vyd. Praha: SPHV, 2008. 120 s. ISBN 978-80-904187-4-5.

HAGEN L., REIFOVÁ I., KONČELÍK J., SCHERER H., SCHULZ W.: *Analýza obsahu mediálních sdělení*, Praha: Karolinum, 2004, 149 s., ISBN 80-7178-926-7

JIRÁK, J., WOLÁK, R. (eds.). *Mediální gramotnost: nový rozměr vzdělávání*. 1. vyd. Praha: Radioservis, 2007. 152 s. ISBN 978-80-86212-58-6.

KRÁTKÁ, J., VACEK, P. *Audiovizuální edukace jako součást mediální výchovy*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2008. 83 s. ISBN 978-80-210-4684-9.

MCLUHAN, Marshall. *Člověk, média a elektronická kultura: výběr z díla*. 1.vyd. Brno: Jota, 2000, 415 s. Nové obzory (Jota). ISBN 80-7217-128-3.

MCLUHAN, Marshall. *Jak rozumět médiím: extenze člověka*. 2., rev. vyd., Praha: Mladá fronta, 2011, 399 s. Strategie. ISBN 978-80-204-2409-9.

MEYROWITZ, J. *Všude a nikde. Vliv elektronických médií na sociální chování*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2006. ISBN 80-246-0905-3.

MONACO, James. *Jak číst film: svět filmů, médií a multimédií : umění, technologie, jazyk, dějiny, teorie*. 1. vyd. Překlad Tomáš Liška, Jan Valenta. Ilustrace David Lindroth. Praha: Albatros, 2004, 735 s. Albatros Plus, sv. 35. ISBN 9788000014104.

POSTMAN, Neil. *Ubavit se k smrti: veřejná komunikace ve věku zábavy*. 2., opr. vyd. Praha: Mladá fronta, 2010, 204 s. ISBN 978-80-204-2206-4.

RICHARDS, C. *Young People, Popular Culture and Education*. 1. vyd. New York: A&C Black, 2011. 200 s. ISBN 978-18-4706-544-5.

ROZEHNAL, Aleš. *Mediální právo*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2012, 399 s. Monografie (Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk). ISBN 978-80-7380-382-7.

TRAMPOTA, T., VOJTĚCHOVSKÁ, M. *Metody výzkumu médií*. 1. vyd. Praha: Portál, 2010, 296 s. ISBN 978-80-7367-683-4.

Recenzované studie

Světová poválečná literatura v čítankách pro střední školy

Obsahová analýza a možnosti dalšího výzkumu zaměřeného na čtenářskou gramotnost, didaktický potenciál čítanek a zapojení průřezových témat do literární výchovy

Mgr. Eva Marková

Markova.evca@gmail.com

ANOTACE: Studie za pomoci obsahové analýzy zkoumá zastoupení jinak než česky píšících autorů a autorek, kteří publikovali po roce 1945 a ukázky z jejichž děl jsou zastoupeny v deseti českých čítankách vydaných po roce 1989. Čítanky zde představují jednu z pomůcek formujících představu žáků i učitelů o literárním kánonu, a to prostřednictvím autorů a děl, z nichž se v čítankách objevují výňatky. Analýza zvoleného korpusu textů ukázala, že se obsah čítanek soustředí výhradně na západní literární kánon a na prozaická díla psaná muži-autory. Výsledky tedy poukazují na potřebu obsah čítanek diverzifikovat následně: zařadit více žen-autorek, reflektovat literární tvorbu vydanou po roce 2000, zvýšit podíl poezie a děl z oblastí mimo západní kulturní okruh či z oblasti minoritních literatur. Takto zrevidovaný obsah by přispěl k větší rozmanitosti a podpořil tak zapojení průřezových témat do společného maturitního základu. Získané poznatky mohou být cenné nejen pro tvůrce čítanek či učitele, ale také pro další výzkum zaměřený na obsahovou analýzu konkrétních výňatků, zkoumání didaktického potenciálu čítanek či kvalitativní výzkum zaměřený na vnímání čítanek ze strany žáků i učitelů.

ANNOTATION: The study uses content analysis to examine the representation of authors, who do not write in Czech language, published their works after 1945, and whose works are represented in ten Czech reading books published after 1989. The reading books here represent one of the tools that shape pupils' and teachers' perceptions of the literary canon through the authors and works, excerpts from which appear in the reading books. An analysis of the corpus

of selected texts revealed that the content of the reading books focuses exclusively on the Western literary canon and on prose works written by male authors. The results therefore point to the need to diversify the content of the reading lists, i.e.: to include more female authors; to reflect literary works published after 2000; to increase the proportion of poetry and works from outside the Western cultural circle or from minority literatures. Such a revised content would contribute to greater diversity, and thus encourage the inclusion of cross-cutting themes to the core curriculum for secondary schools. The insights gained may be valuable not only for the creators of the readers or teachers, but also for further research aimed at content analysis of specific excerpts, exploring the didactic potential of the reading books or qualitative research on pupils' and teachers' perceptions of the readers.

Klíčová slova: čítanky, literární kánon, literární výchova, obsahová analýza, střední školy, symbolické násilí

Keywords: readers, literary canon, literature education, high school, content analysis, symbolic power

Studie analyzuje, kteří nečesky píšící autoři a autorky publikující po roce 1945 jsou zastoupeni v čítankách vydaných po roce 1989, a dává tato data do souvislosti s *Katalogem požadavků zkoušek společné maturitní zkoušky* (dále jen *Katalog požadavků*)²³. Cílem obsahové analýzy je zmapovat, jakým způsobem čítanky utvářejí obraz o světové poválečné literatuře, a zjistit, jestli se čítanky obsahově překrývají. Při obsahové analýze čítanek jsem si kladla následující výzkumné otázky:

- Jací autoři či autorky se v čítankách vyskytují?

²³ *Katalog požadavků zkoušek společné maturitní části maturitní zkoušky platný od školního roku 2017/2018. Český jazyk a literatura.* Zpracovalo Centrum pro zjišťování výsledků vzdělávání Schválilo Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy dne 19. 4. 2016 pod č. j. MSMT-7943/2016.

- Do jaké míry odpovídá výběr těchto autorů požadavkům kladeným na maturanty v *Katalogu požadavků*?
- Vyskytují se v čítankách u stejných autorů výňatky ze stejných děl?
- Jakou kombinaci autorů a autorek světové poválečné literatury čítanky nabízejí?
- Jaký je v čítankách poměr mezi prózou, poezií a dramatem?
- Jsou v čítankách zastoupená díla vydaná po roce 2000?
- Překrývá se výběr autorů a autorek vybraných pro jednotlivé čítanky?

Konstrukce analyzovaného korpusu²⁴

Průcha definuje učebnici jako „druh publikace uzpůsobený k *didaktické komunikaci* svým obsahem a strukturou. [...] funguje [...] jako prvek *kurikula*, tj. prezentuje výsek plánovaného obsahu vzdělávání; [...] jako didaktický prostředek, tj. je informačním zdrojem pro žáky a učitele, řídí a stimuluje učení žáků“ (Průcha 2003, s. 258), přičemž čítanka je specifickým případem učebnice, která obsahuje „vybrané ukázky z uměleckých nebo odborných textů [...], na vyšších stupních [školy] se používá pro účely literární výchovy“ (tamtéž, s. 34).

Podle školského zákona „školy mohou při výuce kromě učebnic a učebních textů [se schvalovací doložkou]²⁵ používat i další učebnice a učební texty, pokud nejsou v rozporu s cíli vzdělávání stanovenými tímto zákonem, rámcovými vzdělávacími programy nebo právními předpisy a pokud svou strukturou a obsahem vyhovují pedagogickým a didaktickým zásadám vzdělávání. O použití učebnic a učebních textů [...] rozhoduje ředitel školy, který zodpovídá za splnění uvedených podmínek“. Směrnice označovaná běžně jako *schvalovací doložka* mezi učebnice řadí „didakticky zpracované texty a grafické materiály, které [...] umožňují dosažení očekávaných výstupů vzdělávacích oborů vymezených rámcovými vzdělávacími programy a využití tematických okruhů průřezových témat k rozvoji osobnosti žáka vymezených

²⁴ Soupis analyzovaných čítanek uvádím na konci studie včetně informace o tom, se kterým vydáním dané čítanky jsem pracovala.

²⁵ Jako schvalovací doložka se označuje *Směrnice náměstka ministra pro vzdělávání ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy k postupu a stanoveným podmínkám pro udělování a odnímání schvalovacích doložek k učebnicím a učebním textům a k zařazování učebnic a učebních textů do seznamu učebnic* ze 30. září 2013, č. j. MSMT-34616/2013. Dostupná z <https://www.msmt.cz/vzdelavani/skolstvi-v-cr/schvalovaci-dolozky-ucebnic>, přístup dne 30. dubna 2023.

rámcovými vzdělávacími programy a směřují k utváření a rozvíjení klíčových kompetencí žáků, [... a které] svým obsahem a zpracováním nejsou určeny ke znehodnocení jedním žákem pro další použití (například psaním, kreslením nebo rozstříháním)“²⁶. O čítankách jako takových se směrnice přímo nezmiňuje, ale mají-li čítanky schvalovací doložku, pak jako součást ucelené řady učebnic. Platí tedy, že o výběru čítanky pro žáky střední školy rozhoduje ředitel, respektive učitel, který tak má možnost rozhodnout se podle toho, jaké cíle ve výuce sleduje a s jakou třídou pracuje, přičemž není omezen pouze na výběr čítanky se schvalovací doložkou – právě proto nebylo rozhodujícím faktorem pro začlenění čítanky do analyzovaného korpusu to, jestli má, či nemá schvalovací doložku.

Zatímco *Rámcové vzdělávací programy*²⁶ učivo literární výchovy vymezují jen velmi vágně, *Katalog požadavků* předepisuje, která konkrétní jména z literárních dějin mají žáci znát a jaké dovednosti ověřuje didaktický test (například porozumění textu, rozeznání jeho základního charakteru či aplikaci základních znalostí literární teorie na konkrétní text). *Maturitní vyhláška*²⁷ také stanovuje, že ústní zkouška z českého jazyka se „uskutečňuje formou řízeného rozhovoru s využitím pracovního listu obsahujícího úryvek nebo úryvky z konkrétního literárního díla“. Čítanky tak mohou středoškolskému učiteli poskytnout oporu hned dvakrát: pomáhají mu vymezit obsah hodin literární výchovy a nabízejí úryvky z literárních děl, s nimiž lze v hodinách pracovat.

Stěžejním kritériem pro tvorbu korpusu, jehož obsahovou analýzu jsem následně prováděla, pro mne bylo, že kromě jména autora se v čítance objeví i výňatek z konkrétního literárního díla. U každé z vybraných čítanek jsem zaznamenávala jméno autora a dílo, z něhož je v čítance uvedený úryvek, primárně jsem se však zaměřila na zastoupení autorů a autorek v čítankách, neboť ani *Katalog požadavků* znalost konkrétních literárních děl nevyžaduje.

Do analyzovaného korpusu jsem zařadila devět čítanek, které spojuje, že:

- poprvé vyšly po roce 1989, tudíž lze předpokládat, že primárním kritériem pro zařazení díla do čítanky není politická orientace autora či autorky, ale literární kvalita díla;

²⁶ *Rámcové vzdělávací programy* pro gymnázia a další maturitní obory jsou dostupné z <https://www.edu.cz/rvp-ramcove-vzdelavaci-programy/>, přístup dne 30. dubna 2023.

²⁷ *Vyhláška č. 177/2009 Sb., o bližších podmínkách ukončování vzdělávání ve středních školách maturitní zkouškou*, ve znění účinném od 1. 1. 2022. Dostupné z https://maturita.ceremat.cz/files/files/zakon-vyhlaska/2021-2022/vyhlaska_177-20091-1-2022_vyzn_zmeny.pdf, přístup dne 30. dubna 2023.

- reflektují poválečnou světovou literaturu, tedy díla psaná původně jinak než česky, která vyšla po roce 1945; tento způsob periodizace a rozdělení literárního pole využívám především proto, že je v české literární tradici zavedený a v čítankách je chápáný jako neproblematický;
- jsou k dostání v běžné distribuci – lze tedy předpokládat, že jsou ve školách stále využívány, přesná data o prodeji a využití čítanek na středních školách k dispozici nejsou.²⁸

Desátou knihou, již jsem do výběru zařadila, je *Literatura v souvislostech* od nakladatelství Fraus: k této učebnici vznikla elektronická čítanka, ale provoz portálu, na kterém byla k dispozici, byl v roce 2017 ukončen. Výklad v učebnici je však doplněný řadou krátkých literárních ukázek a nakladatelství Fraus je dominantním producentem učebnic na tuzemském trhu, lze tedy předpokládat, že s touto učebnicí učitelé pracují – proto jsem do svého korpusu zařadila i tuto knihu a pro zjednodušení ji zde označuji jako čítanku. Podobně hraniční je také zapojení Blažkeho *Kouzelného zrcadla literatury* do analyzovaného korpusu; výňatky z uměleckých děl se tam nezdírá objeví pouze jako součást ukázky z publicistického či odborného textu reflektujícího tvorbu daného autora. Navzdory těmto hraničním případům, které se ve vzorku objevují, považuji data, která jsem z analýzy získala, za vypovídající a relevantní – zařazením těchto hraničních případů korpus obsahuje data ze všech běžně dostupných tuzemských čítanek, považuji jej tudíž za dostatečně robustní. Při detailnější práci s korpusem textů by bylo nutné precizněji analyzovat jednotlivé výňatky, vzhledem k rozsahu a zaměření této obsahové analýzy nemohou jednotlivé drobné odchylky zásadním způsobem ovlivnit výsledná data.

²⁸ Podle katalogu Národní knihovny vyšla ještě čítanka autorů Aloise Bauera a Jany Vrajobé (Olomouc, 2003), tu však nelze v běžné distribuci zakoupit, proto jsem ji do výběru nezařadila. V nakladatelství SPN vyšly v roce 2004 dvě čítanky zastřešené jménem Josefa Soukala jako hlavního editora: jedna pro gymnázia, druhá pro střední odborné školy. Obě se shodují ve výběru autorů a jejich děl, ta pro gymnázia je ovšem obsáhlejší, proto jsem do korpusu zařadila právě ji. Do výběru jsem nezařadila ani *Čítanku literatury pro 4. ročník středních škol* od Miloslava Hoznauera (Praha, 1997), protože obsahuje výňatky pouze z děl českých spisovatelů.

Výsledky obsahové analýzy

Literárním druhem, který v čítankách převažuje, jsou prozaické texty. Texty pro divadlo jsou v čítankách zastoupeny poměrně systematicky, ačkoli rozhodně nepokrývají celou šíři toho, co se ve světě psaní pro divadlo během druhé poloviny 20. století v západní literatuře odehrálo. Výskyt poezie v čítankách je spíš nahodilý.

Světovou poválečnou literaturu v tuzemských čítankách zastupují především anglicky, francouzsky, německy a ruský píšící prozaici náležející k západnímu literárnímu kánonu. Velmi nízké až nulové je v čítankách zastoupení autorů píšících v jiných jazycích, chybí zde literatura tvořená minoritami, reflektující postkoloniální zkušenost anebo pestrost genderových identit. Silně podhodnocené je v čítankách i zastoupení žen.

V deseti čítankách se celkem objevilo přesně 500 ukázek z literárních děl od 211 autorů, přičemž

- ukázky z děl 120 autorů se v čítankách objevily právě jednou,
- ukázky z děl 38 autorů se v čítankách objevily právě dvakrát,
- ukázky z děl 13 autorů se v čítankách objevily právě třikrát.

Jediným autorem, který je zastoupen v *Katalogu požadavků* a objevil se v čítankách právě jednou, je Michail Bulgakov, zastoupený ukázkou z románu *Mistr a Markétka* v čítance Vladimíra Prokopa. Kritériím, podle nichž jsem sestavovala korpus (tedy autoři publikující po roce 1945), v *Katalogu požadavků* dále odpovídají následující jména: Samuel Beckett (9 výskytů), Albert Camus (8 výskytů), Friedrich Dürrenmatt (7 výskytů), Umberto Eco (9 výskytů), Jack Kerouac (9 výskytů), Gabriel García Márquez (10 výskytů), George Orwell (6 výskytů), Boris Pasternak (6 výskytů), Alexander Solženicyn (9 výskytů), William Styron (8 výskytů) a Tennessee Williams (4 výskyty). Ani v jedné z analyzovaných čítanek nebyli zastoupeni Ernest Hemingway a John Steinbeck, jejichž jména v *Katalogu požadavků* naleznete, je ale sporné, jestli je řadit do poválečného období.

Ve všech čítankách je zastoupen Gabriel García Márquez, a to buď ukázkou z *Kroniky ohlášené smrti* (6krát) nebo z románu *Sto let samoty* (3 výskyty); v případě Blažkeho

Kouzelného zrcadla literatury se jedná o sporný případ, kdy čítanka obsahuje publicistický text o Márquezově tvorbě.

U kategorie autorů, kteří jsou až na jednu či dvě výjimky zastoupeni ve všech posuzovaných publikacích, se v čítankách se objevuje ukázka z jednoho konkrétního díla, jehož název je uveden v závorce – až na Kerouacovo *Na cestě* se u každého z autorů objeví alespoň v jedné čítance ukázka z jiného díla, než které je uvedeno v závorce. Devět výskytů v celém korpusu mají Samuel Beckett (*Čekání na Godota*), Umberto Eco (*Jméno růže*), Günter Grass (*Plechový bubínek*), Jack Kerouac (*Na cestě*) a Alexandr Solženicyn (*Jeden den Ivana Děnisoviče*). Právě osmkrát se v korpusu čítanek objevili Albert Camus (*Cizinec*), Alberto Moravia (*Horalka*), Jacques Prévert, William Styron (*Sophiina volba*) a Joseph Heller (*Hlava XXII*). V čítankách se objevují různé Prévertovy básně, u ostatních autorů je téměř vždy ukázka z díla, jehož název je uveden v závorce.

Právě sedmkrát se v korpusu čítanek objevili následující autoři: Kingsley Amis (*Šťastný Jim*), Thomas Bernhard (*Mýcení*), Friedrich Dürrenmatt (*Fyzikové*), Eugène Ionesco (*Plešatá zpěvačka*), Norman Mailer (*Nazí a mrtví*) a Jean-Paul Sartre (*Zed'*). I zde je ještě možné vysledovat v čítankách dominanci jednoho konkrétního literárního díla, je však vidět, že shoda mezi jednotlivými čítankami už není natolik silná jako u předchozích skupin autorů a jejich děl. Pozornost si zasluhuje, že v této skupině jsou silně zastoupeni dramatici, ačkoli v případě Bernharda a Sartra se jedná o autory jak prozaických textů, tak textů pro divadlo.

Skupina autorů, kteří se vyskytují v analyzovaných čítankách 4krát až 6krát, čítá 19 autorů. Z těch, kteří se vyskytují v *Katalogu požadavků*, se v nich právě 6krát objeví George Orwell a Boris Pasternak, právě čtyřikrát je v čítankách zastoupen Tennessee Williams. Ani v této skupině se neobjeví žádná žena; právě třikrát se v čítankách objeví texty Elfriede Jelinekové, Toni Morrisonové a Nathalie Sarrautové. Ve dvou čítankách se objeví texty Margareth Durasové a J. K. Rowlingové, další texty autorek jsou jen ojedinělými výskyty. Celkově tvoří autorky dvanáct procent z celkového počtu jmen, ukázky z jejich děl tvoří ovšem pouze 6 procent veškerých výňatků.

Díla původně vydaná po roce 2000 se alespoň jednou objevila ve čtyřech čítankách, ale jejich výskyt byl (podobně jako v případě poezie) spíš náhodný. Nejvíce výňatků z literatury vydané po roce 2000 se vyskytuje v *Literatuře v souvislostech* od nakladatelství Fraus, kde se mimo jiné objevuje ukázka z Murakamiho románu *Kafka na pobřeží*; to je pozoruhodné také proto, že se jedná o překlad z díla autora pocházejícího z Asie. V čítance nakladatelství

Taktik se objevuje výňatek z Nesbøho románu *Sněhulák*, opět se jedná o poměrně ojedinělý výskyt díla ze Skandinávie. Oba romány spojuje i to, že v době svého vydání byly v České republice čtenářsky velmi populární. S ohledem na celý soubor dat se jedná o údaje statisticky nevýznamné a lze konstatovat, že tuzemské čítanky světovou literaturu vydávanou po roce 2000 nijak nereflektují; je však nutné uvědomit si, že zásadním limitem této výzkumné otázky je skutečnost, že většina analyzovaných čítanek vyšla nedlouho po roce 2000, přičemž jejich další upravená vydání už nevyšla.

Diskuse

Čítanky chápané jako soubor výňatků z literárních děl doplněný základními informacemi o autorovi a díle, případně doplněné úkoly a otázkami k textu a využívané jako podklad pro práci v hodinách literární výchovy na střední škole tak, jako se to děje v České republice, jsou poměrně unikátní didaktickou pomůckou. Jen obtížně se tedy hledají sekundární zahraniční zdroje, které by bylo možné využít při jejich analýze. Tuzemský výzkum se více zaměřuje na práci s čítankami pro základní školy, přesto lze především mezi diplomovými pracemi²⁹ najít inspirativní zdroje pro další výzkum.

Tato studie přináší základní informace o tom, jakým způsobem čítanky dostupné tuzemským učitelům a učitelkám rámuji kánon světové literatury druhé poloviny 20. století, čímž vytváří pevný základ pro další zkoumání. Pro další bádání se nabízejí tři hlavní oblasti:

- obsahová analýza výňatků doplněná zkoumáním didaktického potenciálu čítanek, případně metodických příruček k čítankám;
- kvalitativní analýza věnovaná způsobům práce s čítankou přímo ve výuce zaměřená jak na učitele, tak na žáky;

²⁹ Možné směřování dalšího výzkumu v oblasti čítanek pro střední školy a dílčí data o jejich využití přináší ve své diplomové práci *Autoři současné české a světové literatury v čítankách na SŠ* Veronika Odvárková, která se zaměřila na využití čítanek na středních školách v Liberci a Jablonci nad Nisou, na *Výzkum čtenářské adekvátnosti literárních ukázek čítanky FRAUS pro 9. ročník ZŠ* se zaměřila ve své diplomové práci Markéta Vidláková. Cenné podněty ke zkoumání funkcí, jež čítanky zastávají, ve své disertační práci zaměřené na využití německých čítanek při výuce cizího jazyka přináší Petra Besedová. Podrobné informace o jednotlivých kvalifikačních pracích uvádím v soupisu literatury.

- kvalitativní výzkum zjišťující důvody a strategie, které vedou k zařazení konkrétních autorů a děl do čítanky.

Obsahová analýza samotných výňatků by přinesla informace o tom, jaká témata se ve výňatcích objevují, jaké je v nich zastoupení žen a mužů, respektive jaké jsou mezi postavami v textu vztahy, a jaké dimenze prožitků čtenářům nabízejí především na úrovni kognitivní a emoční.³⁰

Předpokládám, že způsob, jakým žáci vnímají čtené texty a nakolik jim rozumějí, úzce souvisí s mírou jejich čtenářské gramotnosti, tedy se schopností recipovat psaný text. K dispozici jsou výsledky ze šetření PISA, které ověřují míru čtenářské gramotnosti s ohledem na rozvoj žákovských znalostí, ale také ve vztahu k rozvoji dovedností, které vedou k úspěšnému zapojení do společnosti; v těchto testech ovšem čeští patnáctiletí dlouhodobě stagnují.³¹ Nabízí se tedy dát jejich výsledky do souvislosti s tím, jak jsou konstruovány čítanky, které by měly být jedním z hlavních nástrojů rozvoje čtenářské gramotnosti na středních školách. Analýza textů a úkolů, jimiž jsou ukázky doplněny, by pomohla zjistit, jak čítanky pomáhají rozvíjet čtenářskou gramotnost žáků. Součástí této analýzy by měly být i metodické příručky, jsou-li k učebnicím a čítankám vytvořené, protože právě ony by měly poskytovat učitelům významnou podporu při práci s učebnicí, respektive čítankou.

Neméně důležité je i to, jak čítanky vnímají sami žáci a jak se liší jejich analýza a interpretace literárního textu, pokud pracují s autentickou knihou (románem, básnickou sbírkou apod.), s kopií uměleckého textu anebo s čítankou. Data, která by ukazovala, jak žáci středních škol vnímají čítanky, nejsou k dispozici; lze předpokládat, že jejich vnímání čítanky bude ovlivněno tím, z jakého důvodu jejich učitelé čítanky ne/používají.

V českém pedagogickém výzkumu aktuálně nedisponujeme komplexními údaji o tom, zdali učitelé čítanky používají, chybějí i další kvalitativní data, jež by popisovala, *jak* je používají. Vzhledem k absenci dat o tom, kolik učitelů čítanky ve výuce na střední škole používá a jaké důvody je k tomu vedou, by v této oblasti bylo vhodné provést další explorativní výzkum, který

³⁰ Zde by bylo možné navázat na projekt týmu Anežky Kuzmičové *Integrating Text & Literacy Research*, který v letech 2020–2022 probíhal na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a v rámci něhož byla vyvinuta anotační metoda určená právě pro analýzu čítankových textů.

³¹ Konkrétní data lze zjistit zde: <https://data.oecd.org/pisa/reading-performance-pisa.htm#indicator-chart>. Přístup dne 30. dubna 2023.

by zmapoval, nakolik jsou čítanky českým učitelům oporou ve výuce. Ze zkušenosti dovozují, že část učitelů dává přednost vlastní přípravě didaktických materiálů a čítanky nepoužívá. V rámci dalšího výzkumu by bylo vhodné se ptát, jestli se tato skupina učitelů liší od těch, kteří čítanky používají, zda se liší jejich profesní sebepojetí, vztah k literatuře anebo jaké jsou jejich důvody pro používání či nepoužívání čítanek.

Ačkoli *Rámcový vzdělávací program*, respektive *Katalog požadavků* dává vyučujícím literatury na středních školách velkou míru volnosti, čítanky ji reflektují jen částečně. Je v nich zastoupené velké množství autorů, a budí proto zdání, že jejich obsahové složení je pestré a učitelé si mohou zvolit čítanku, která reflektuje jejich vzdělání a vkus, respektive zájmy jejich žáků. Domnívám se, že ona zdánlivá pestrost je spíš projevem nahodilosti výběru při jejich tvorbě a že důležitější než to, co se v čítankách nachází, je to, co tam není.

Zde se nabízí zkoumat čítanky s odkazem na Pierra Bourdieua a jeho chápání pojmů literární pole, habitus³² a symbolické násilí³³. Čítanka tak, jak ji chápeme v českém vzdělávacím prostoru, je zpravidla umístěna mimo prostor literárního pole a náleží komplikovanému sociálnímu prostoru školy – její obsah je totiž určován nikoli aktéry působícími uvnitř literárního pole (spisovateli, překladateli, vydavateli beletrie či literárními kritiky), ale habitem jejich tvůrců. Ti pravděpodobně vybírají takové autory, se kterými jsou obeznámeni a které považují na základě vlastního vzdělání i sociálního postavení za kulturně hodnotné. Ze srovnání středoškolského kurikula a obsahové analýzy čítanek vyplývá, že důležitější než habitus tvůrců kurikula jsou habity tvůrců učebnic, kteří nezpochybňují dominantní společenské struktury a vkus střední třídy, čímž podporují vytváření jasně definovaného kánonu. Ten se dále reprodukuje díky symbolickému násilí, jemuž jsou žáci prostřednictvím čítanek vystaveni. Skrze teorii symbolického násilí lze také vysvětlit malou reprezentaci žen-spisovatelek v čítankách, a to i navzdory přítomnosti žen v tvůrčím kolektivu autorů učebnic. Ženské autorství je v literárním poli znevýhodněno a není dostatečně uznáno, podobně jako literatura tvořená minoritami.

Aktuálně dostupné čítanky tyto nerovnosti odrážejí, namísto aby je kompenzovaly a aktivně podporovaly zapojení žen či minorit do literárního pole a jeho prostřednictvím do celé společnosti. Domnívám se, že jedna z příčin vedoucí k aktuálnímu stavu tkví v konzervativním

³² Srov. Bourdieu, P. *Pravidla umění: geneze a struktura literárního pole*. Vyd. 1. Brno: Host, 2010. ISBN 978-80-7294-364-7.

³³ Srov. Bourdieu, P. *Teorie jednání*. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 1998. ISBN 80-7184-518-3.

přístupu učitelů a nakladatelů ke kánonu: ti skrze čítanky replikují znalosti, kterých během svého studia sami nabyli – příčin tohoto jevu může být mnoho, počátky obtíží však spatřuji v umístění čítanek, respektive literární výchovy na gymnáziích mimo prostor literárního pole. Zvykli jsme si chápat čítanky jako učebnice, které rozvíjejí čtenářskou gramotnost a vštěpují žákům základní povědomí o kulturním okruhu, ve kterém vyrůstají; nabízejí však čítanky takové texty, které žáky přirozeně zajímají? Dávají jim odpovědi na otázky, se kterými se potkávají v každodenním životě? Je to vůbec možné, když se v čítankách setkávají s texty vydanými dlouho před tím, než se oni sami, či dokonce jejich rodiče narodili, dát kýžené odpovědi?

Čtení uměleckých textů je důležité také proto, že rozvíjí hodnotové rámce a postoje mladých lidí; skrze umělecký se tak například mohou učit vcítit do druhého: pokud však v textech chybí jednající, myslící a prožívající ženy, ať už na úrovni autorek, nebo hrdinek, bereme dívkám možnost identifikace s někým, kdo je jim podobný anebo se podobně chová. A je to nevýhodné i pro chlapce, kterým to neumožňuje nahlédnout a empaticky prožít situace ze života dívek a žen.

Rámcové vzdělávací programy nabízejí dostatek prostoru pro revizi obsahu čítanek: jejím cílem by nemělo být odmítnutí západního literárního kánonu, ale vytvoření diverzifikovanějšího souboru témat a literárních postupů. Spolu se zařazením literatury z regionů, které doposud v čítankách chybějí (například většina postsovětských republik) a reflexí postkoloniální literatury by takové změny sice vedly k omezení dominantní západní perspektivy, ale přispívaly by k větší názorové pluralitě v učících se kolektivech a zároveň by vhodně doplňovaly již stávající kurikulum – došlo by tak k přirozenému zapojení průřezových témat do společného maturitního základu a čítanka by už nebyla sítím, ale daleko spíš branou do světa současného literárního provozu, celoživotního čtenářství a snad i empatického vztahu ke světu.

Navrácení čítanek zpět do literárního pole by mohlo vést k aktualizaci a větší diverzifikaci jejich obsahu; při nalezení vhodného finančního modelu by se čítanky mohly stát vyhledávanými publikacemi nejen pro žáky a jejich učitele, ale také pro širokou veřejnost, která by v nich mohla nacházet inspiraci pro vlastní četbu. Zásadní role by v tomto ohledu mohla připadnout překladatelům; české překladatelství má dlouhou tradici a platí, že překladatelé zpravidla velmi dobře znají kulturní kontext knihy, již překládají – bezpochyby by tedy uměli vytipovat texty, které po sametové revoluci vyšly česky a měly by patřit

do čítanek. Širší odborná debata o tom, jaké novější texty by bylo vhodné do žákovské četby zařadit, by tak mohla proniknout ze stránek literárních časopisů, odborných konferencí a z komisí udílejících různé literární ceny až do školních lavic – nutnou podmínkou takového procesu je také metodická podpora učitelů, v níž by opět mohli svou roli sehrát překladatelé, nakladatelští redaktoři a v neposlední řadě ministerstvo školství jako instituce, která by (třeba i ve spolupráci s ministerstvem kultury) tento obrodný proces tuzemského školního kánonu pomáhala finančně pokrýt.

Závěr

Obsahová analýza čítankového korpusu zaměřená na autory a autorky publikující po roce 1945 v jiném než českém jazyce dala odpověď na výzkumné otázky položené v úvodní části této studie. V deseti analyzovaných čítankách se objevuje 500 ukázek od 211 autorů, přičemž více než polovina autorů je v celém korpusu zastoupena právě jednou. Přesně 30 autorů je některým svým dílem zastoupeno alespoň v polovině analyzovaných čítanek; mezi těmito třiceti autory není zastoupena ani jedna žena a ani jeden básník. Jediným zástupcem autorů, kteří nepocházejí z Evropy nebo Severní Ameriky, je Gabriel García Márquez, který je zároveň jediným autorem, s nímž se lze setkat ve všech deseti čítankách. S výjimkou Ernesta Hemingwaye a Johna Steinbecka jsou v čítankách zastoupení všichni autoři publikující po roce 1945, kteří jsou uvedeni v *Katalogu požadavků*.

Nejčastěji se v analyzovaném korpusu objevují díla psaná anglicky, německy, francouzsky či rusky, jiné jazyky téměř nejsou zastoupeny. Navzdory poměrně malému trhu, pro který jsou čítanky vydávány, se výběrem autorů téměř nepřekrývají, vykazují ovšem shodu v tom, že se orientují primárně na západní literární kánon. Tuzemské čítanky se shodují především v tom, co v nich není: díla mimo západoevropský literární kánon, poezie, literatura vydávaná po roce 2000 a literatura tvořená ženami; další bádání by se proto mělo zaměřit na zjištění příčin tohoto neuspokojivého stavu a pokusit se otevřít diskusi o tom, jak čítanky proměnit tak, aby více odpovídaly kurikulárnímu záměru *RVP G*.

Zásadním přínosem této studie je tedy zjištění, že podobu středoškolské četby neurčují primárně kurikulární dokumenty, ale daleko více autorské kolektivy stojící za čítankami dostupnými na trhu. *Katalog požadavků* by bezpochyby mohl doznat změn, ale protože se v něm nachází více pojmů nežli konkrétních jmen, je pouze na učiteli, jak moc si troufne

školní četbu diverzifikovat; z literatury vydané po roce 1945 by se podle *Katalogu požadavků* měli žáci seznámit s 11 autory, průměrný počet autorů a výňatků v jedné čítance je přesně 50 textů – v každé z analyzovaných čítanek je tedy několik desítek ukázek a autorů, které by bylo možné nahradit. Diverzifikace obsahu by tak nemusela nutně vést k rozšíření objemu učiva, ale naopak k diskusi nad tím, jaká témata a hodnoty se mají v rámci literární výuky komunikovat; bezpochyby by to byly rozhovory složité, ale pomohly by určit, co je pro tuzemskou slovesnou kulturu důležité, a především proč – čítanky by neměly být mramorovými pomníky, ale měly by být živým dokumentem reagujícím na potřeby a požadavky doby; to rozhodně neznamená, že žáci nemají číst náročnější literaturu, ale že je dobré předkládat jim diverzifikované portfolio textů, na jehož základě mohou dále budovat nejen své vkusové a hodnotové preference, ale také čtenářské sebevědomí.

POUŽITÉ ZDROJE

Andree, L. et al. *Literatura pro 4. ročník středních škol: Pracovní sešit*. Vyd. 1. Brno: Didaktis, 2010. ISBN 978-80-7358-150-3.

Blažke, J. *Kouzelné zrcadlo literatury: Od železné opony k postmoderně*. Vyd. 1. Praha: Velryba, 2005. ISBN 80-85860-16-3.

Hoffmann, B. ed. *Literatura IV: výběr textů, interpretace, literární teorie*. Vyd. 2., upr. Praha: Scientia, 2004. ISBN 80-7183-321-5.

Krausová, L. *Čítanka 4: K Literatuře – přehledu SŠ učiva. 99 děl z české a světové literatury od konce 2. svět. v. do současnosti*. Dotisk 1., upraveného vydání. Třebíč: Petra Velanová, 2010. ISBN 80-86873-01-3.

Chrobák, J., Horsáková, M., Portešová, V. *Literatura v souvislostech 4: Od psacího stroje k počítači aneb Literatura 2. poloviny 20. století a počátku 21. století*. Vyd. 1. Plzeň: Fraus, 2014. ISBN 978-80-7238-904-9.

Martinková, V. et al. *Čítanka 4: česká a světová literatura 1945–2006: [pro 4. ročník středních škol]*. 1. vyd. v nakl. Fraus, (Celkově 5.). Plzeň: Fraus, 2009. ISBN 978-80-7238-895-0.

Prokop, V. *Čítanka k Přehledu světové literatury 20. století*. Sokolov: O.K.-Soft, 2001. Dotisk 1. vydání. ISBN 80-270-4577-0.

Sochrová, M. *Čítanka IV. k Literatuře v kostce: [česká a světová literatura 2. pol. 20. století]: pro střední školy*. 1. vyd. Havlíčkův Brod: Fragment, 2007. ISBN 978-80-253-0361-0.

Soukal, J. *Čítanka pro IV. ročník gymnázií*. Vyd. 1. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, 2004. ISBN 80-7235-270-9.

Štrpková, K., Frnková, E. *Nová čítanka 4: Pro střední školy k výuce literatury pro 4. ročník*. Vyd. 1. Praha: Taktik, 2021. ISBN 978-80-7563-316-3.

Literatura:

Besedová, P. *Analýza čítanek německého jazyka pro střední školy na českém území se zaměřením na germánskou mytologii (1800–2000)*. Praha, 2007. Disertační práce. Pedagogická fakulta, Univerzita Karlova. Vedoucí práce Gabriela Veselá.

Odvárková, V. *Autoři současné české a světové literatury v čítankách na SŠ*. Liberec, 2019. Diplomová práce. [Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická](#), Technická univerzita v Liberci. Vedoucí práce Jarmila Sulovská.

Průcha, J., Walterová, E., Mareš, J. *Pedagogický slovník*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-772-8.

Segi Lukavská, J., & Kuzmičová, A. Complex characters of many kinds? Gendered representation of inner states in reading anthologies for Czech primary schools. *L1-Educational Studies in Language and Literature*, 22(1), 1–24. <https://doi.org/10.21248/l1esll.2022.22.1.406>.

Vidláková, M. *Výzkum čtenářské adekvátnosti literárních ukázek čítanky FRAUS pro 9. ročník ZŠ*. Olomouc, 2017. Diplomová práce. Pedagogická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci. Vedoucí práce Jaroslav Vala.

K přechylování apelativ v současné češtině

On the gender motion of the appellatives in contemporary Czech

doc. Mgr. Patrik Mitter, Ph.D.

patrik.mitter@ujep.cz

Abstrakt

Stat' se zabývá procesem přechylování v apelativní sféře současné češtiny v návaznosti na nedávnou stat' o přechylování, resp. nepřechylování příjmení Češek. Akcentováno je lexikum novější, přejaté v posledních desetiletích, zřetel je brán rovněž k jiným třídám proprii, než jsou příjmení. Přechylování je slovotvorný proces, který plně odráží typologický profil češtiny v oblasti morfologie a slovotvorby. Uplatňování apelativních přechýlených názvů osob v jazykové komunikaci je v současné češtině ovlivňováno mj. podobnými mimojazykovými faktory jako nepřechylování příjmení.

Abstract

The article deals with the process of gender motion of the appellatives in contemporary Czech, following authors recent article on gender or non-gender motion of the Czech women surnames. Emphasis is focused on a newer lexis, accepted in the recent decades. Attention is paid to some other classes of proper names different than surnames as well. Gender motion in Czech is a word-forming process which reflects the typological features of language in the field of morphology and word-formation. In language communication in contemporary Czech the usage of personal gender moved appellative names is influenced, among other things, by some similar non-linguistic factors as the non- gender moved surnames.

Klíčová slova: přechylování, slovotvorba, derivace, apelativum, proprium, morfologie

Key words: gender motion, word-forming, derivation, appellative, proper name, morphology

Proces přechylování, resp. nepřechylování příjmení jsme se zabývali³⁴. Stranou naší pozornosti tak přirozeně zůstaly přechylovací procesy uplatňující se při tvoření jiných tříd propriálních názvů osob a zvláště pak tvoření přechýlených názvů apelativních. Problematicke přechylování v apelativní sféře současné češtiny věnujeme následujících několik spíše stručných postřehů.

V úvodu naší stati je třeba zmínit, že zákon č. 301/2020 Sb., o matrikách, jménu a příjmení, zmíněný ve výše uvedené stati byl mezitím Parlamentem České republiky novelizován. Přestala tak platit ustanovení omezující ženám volbu nepřechýleného příjmení a s nimi související jevy kritizované ve výše uvedené stati tak vymizí. Ženy-Češky se proto mohou svobodně rozhodnout, zda si po sňatku zvolí přechýlenou, či nepřechýlenou podobu svého příjmení.

V propriální sféře se přechylování uplatňuje nejen při tvoření příjmení, ale také rodných jmen, etnonym, obyvatelských jmen. Rodná jména ženská se od mužských tvoří sufixy -a (*Petra, Martina, Pavla, Teodora*), -ie (*Teofanie*), -na (*Iljana*), -e (*Hanuše*), -ka (*Dionýzka, Lukáška*) aj. Převážně sufixy -ka a -yně se tvoří široké spektrum ženských etnonym (*Češka, Němka, Turkyňe*), obyvatelk měst a obcí (*Ústečanka, Litoměřičanka*), etnografických oblastí (*Hanačka, Chodka*), států (*Belgičanka*), světadílů (*Evropanka, Asiatka*), regionů uvnitř států (*Tyrolanka, Sicilanka*) nebo světadílů (*Východoevropanka, Sahařanka*). Je možné konstatovat, že k jakémukoli mužskému obyvatelskému názvu je možno tvořit název přechýlený. Jako prostředky výlučně nespisovného vyjadřování se tvoří obyvatelské názvy žen s příponou -anda, např. *Pražanda, Ústečanda, Mostečanda, Rusanda* apod.

Obecnými aspekty slovotvorného přechylování jsme se zabývali ve výše uvedené stati. Přechylování je rozšířené ve většině záposlovanských jazycích, i v některých jazycích jiho- a východoslovanských, naopak v jazycích germánských, románských a v dalších jazykových rodinách je přechylování neznámé. Při přechylování se lexikální význam přechýleného slova oproti slovu motivujícímu zásadně nemění, pouze se modifikuje významovým rysem (ve strukturálním pojetí jazyka sémémem) charakteristiky pohlaví. Maskulinní životní substantivum se mění na femininní, příp. naopak. Přechylovací sufixy přináší uživateli češtiny tu výhodu, že poskytují informaci o gramatickém rodu příslušného substantiva (a jeho prostřednictvím i o rodu lidské nebo zvířecí bytosti jím označené) velmi úsporným, ekonomickým způsobem. Uživatel češtiny tak pro vyjádření rodové charakteristiky substantiva (a následně i lidské nebo zvířecí bytosti) nemusí používat formu zvláštního lexému či opisného slovního spojení. Lze tak uvažovat o kondenzovaném obsahu sdělení příslušného

³⁴ Srov. Mitter, P. *Přechylovat, nebo nepřechylovat příjmení v češtině?* ČJL, 71, 2020-2021, s. 157-165.

jednoslovného pojmenování, které přímo vyplývá z vyšší míry implicitnosti sdělení obsaženého v přechýleném substantivum ve srovnání se samostatným celým lexémem či slovním spojením pojmenovávajícím tentýž lidský nebo zvířecí objekt.

Nejfrekventovanějšími přechylovacími sufixy jsou v češtině *-ka*, *-yně/-kyně*, *-ice/-nice*, *-ová* (příklady viz níže), konverzní sufixy *-a* (*Jan* → *Jana*, *František* → *Františka*), *-á* (*vrátný* → *vrátná*, *hostinský* → *hostinská*), nulová koncovka (*průvodčí* jako maskulinum životné → *průvodčí* jako femininum). S menší produktivitou se uplatňují sufixy *-na* (*kněžna*), *-ovna* (*královna*), *-ezna* (*princezna*), *-anda* (*vojanda*), *-esa* (*baronesa*). O produktivnosti přechylování v češtině svědčí také variantní podoby přechýlených jmen, které se zformovaly v průběhu vývoje slovní zásoby, srov. *mstitel* → *mstitelka* i *mstitelkyně*, *chránělec* → *chráněnka* i *chráněnkyně*, *přítel* → *přítelka* (zast.) i *přítelkyně* (Hrušková, 1967, s. 540),

Čeština přechyluje již od nejstaršího období své existence. Využívala k tomu především sufixy *-yně/-kyně* (*cizozemkyně*, *Němkyně*, *přítelkyně*), *-ka* (*křesťanka*, *regentka*), v menší míře i *-na* s variantní podobou *-ovna* (*kněžna*, *ciesářovna*), pro tvoření názvů samic zvířat sufix *-ice* (*vlčice*, *holubice*). Postupně se tak zformovaly výše uvedené přechylovací sufixy, které se užívají v současnosti s různou frekvencí (Šlosar, 1986, s. 286-287).

Ne všechny slovotvorně motivované názvy žen lze ovšem chápat jako přechýlené. V češtině se vyskytuje množství názvů starších i dnes běžně užívaných, jejichž utváření nelze z věcných důvodů odvozovat od názvů mužských. K takovým názvům patří jména chápaná v tradiční české slovotvorné terminologii jako činitelská (např. *běhna*, *drbna*, *štěkanda*, *treperenda*, *dojná*, *kojná*), konatelská (*anděličkářka*, *bufetářka*, *toaletářka*, *kartonářka*), názvy nositelek vlastnosti (*pěknice*, *emancipovka*) (viz Dokulil, 1967, s. 111–112, 170, 350). Mužské názvy k nim doloženy nejsou proto, že uvedená pojmenování označují skutečnosti buď pro muže zcela nerelevantní (*kojná*), nebo charakteristiky přisuzované zpravidla jen ženám (*treperenda*), příp. činnosti vykonávané obvykle ženami (*anděličkářka*). K takovým názvům lze přiřadit i některá ženská jména činitelská, k nimž mužský slovotvorný článek lze potenciálně předpokládat, srov. názvy *žárlilka* (motivační vztah ke slovesu *žárlit*, potenciálně i k mužskému životnému substantivu – substantivizovanému příčestí činnému *žárlil*), podobně např. *híhňalka*, *strojilka*. Některé mužské protějšky k takovýmto mužským názvům mohou být přitvořeny až následně. Důsledkem tohoto následného přitvoření mužské podoby může být dodatečné přehodnocení slovotvorněmotivačních vztahů.

Ne zcela jednoznačný jsou slovotvorné vztahy u názvů nositelek vlastností zakončených na příponu *-ice*. Tato jména se mohou motivačně zakládat na adjektivu a paralelně i na substantivu pojmenovávajícím mužskou osobu, je-li takové substantivum doloženo (srov. *mladá* → *mladice* i *mladík* → *mladice*). Pokud takové substantivum není doloženo, resp. by jeho případné utvoření mělo charakter příležitostného výrazu, srov. *pěkná* → *pěknice* (viz i výše), zatímco předpokládaný motivující výraz *pěkník* (jakožto označení muže) je pouze hypotetický.

Přechylují se rovněž názvy zvířat. Ženské (tj. samičí) protějšky se tvoří téměř výlučně derivací sufixem *-ice* od výchozích jmen mužských, srov. *lev* → *lvice*, *medvěd* → *medvědice*, *holub* → *holubice*. Ojediněle se na tvoření názvů samic zvířat podílejí sufixy *-ka* (*muflon* → *muflonka*), *-yně* (*mezek* → *mezkyne*). Velká část názvů samic se nepřechyluje slovotvorně, ale analytickým spojením *samice* + mužský název zvířete ve tvaru genitivu singuláru. Časté je i obrácené tvoření mužských protějšků k výchozím pojmenováním ženských (srov. *samec gorily*) vedle tvoření slovotvorného (viz dále). Ženské protějšky se v některých případech tvoří lexikálně (např. *fena*, *klisna*). Doloženy jsou i přechýlené podoby *čertice*, *d'áblice* ke svým „mužským“ protějškům, podobně i *hastrmančice*.

Pozici přechylování v češtině posiluje i tvoření „opačné“, tj. mužských protějšků od ženských, které se rovněž uskutečňuje slovotvornými příponami. Z hlediska slovotvorného se jedná o ty případy, kdy výchozí ženské pojmenování neobsahuje slovotvorný sufix, naproti tomu mužské pojmenování jej obsahuje (např. *myš* → *myšák*, *koza* → *kozel*, *srna* → *srnec*), příp. lze u něj vyčlenit o jeden slovotvorný sufix navíc (srov. *op-ic-e* → *op-ič-ák*). Některé názvy mužské se ovšem tvoří i resufixací (*liš-ka*³⁵ → *liš-ák*).

Tvoření samčích protějšků k názvům samičím je ve většině případů stylově příznakové, výsledné mužské názvy tak nejsou slohově neutrální (jejich status se pohybuje na ose nespisovnost → hovorovost), mnohé názvy se svým charakterem blíží názvům užívaným pouze příležitostně, jakkoli vyplývá jejich vznik ze slovotvorné potenciality procesů a prostředků českého slovotvorného systému, srov. *labuť* → *labuťák*, *krysa* → *krysák*, *antilopa* → *antilopák* apod. Podobně se tvoří i některé osobní názvy mužské k ženským. Při tomto procesu se uplatňují sufixy *-ec* (*vdova* → *vdovec*), *-ák* (*pradlena/přadlena* → *pradlák/přadlák*), konverzní

³⁵ Pojmenování *liška* je z diachronního pohledu odvozené a motivačně (fundačně) souvisí se slovesem *lišat se*.

sufixy *-a* (*magistr* → *magistra*, *blondýn* → *blondýna*, *markýz* → *markýza*) a nulová koncovka (*kmotra* → *kmotr*, výchozím pojmenováním tu bylo latinské *commāter*, tj. spolumatka). V některých případech je obtížné určit směr motivace, srov. *model* → *modelka*, možný je však i opačný směr *modelka* → *model*.

V některých mluvnických popisech češtiny (zvláště starších) jsou k přechýleným názvům zařazovány i názvy mlád'at. Ty vzhledem k obsahovému zaměření naší stati nejsou probírány, jakkoli existují mezi názvy přechýlenými a názvy mlád'at slovotvorněmotivační souvislosti. Názvy mlád'at tvoří nadto v současných mluvnických (a slovotvorných) popisech češtiny samostatnou slovotvornou kategorii substantiv v rámci modifikačního tvoření, stejně tak jako názvy přechýlené.

Jak jsme již upozornili (viz Mitter 2020-2021, s. 163–164), s nepřechýlenými apelativy se může uživatel češtiny setkat při komunikaci ve vojenském nebo policejním prostředí. I vlivem dabovaných televizních kriminálních seriálů americké provenience se do povědomí širšího množství uživatelů češtiny dostávají oslovení policistek či příslušnic armády typu *detektive*, *seržante*, *poručíku*, *kapitáne*, *majore*. V kontextu současné, snad možno říci i módní vlny nepřechýlování příjmení v českém prostředí je třeba počítat s tím, že pojmenování *poručík Hájek* může označovat jak muže, tak ženu. Koho skutečně toto spojení pojmenovává, nelze rozhodnout bez znalosti kontextu. Pro náležité označování příslušné osoby i se zřetelem k užívání tohoto spojení ve větě (a i tudíž k jeho skloňování) je však třeba před toto spojení dát rodově signifikantní apelativum (např. *paní*), nebo vložit mezi apelativum označující hodnotu a příjmení osoby opět rodově signifikantní rodné jméno (např. *Jana*), příp. použít obojí možnost. K uvedeným nepřechýleným podobám označujícím vojenskou nebo policejní hodnotu je třeba dodat, že se takto používají v oficiální komunikaci ve vojenském nebo policejním prostředí. Pro potřeby běžné (neoficiální) komunikace se však tvoří a užívají podoby přechýlené, srov. *poručice*, *kapitánka*, *plukovnice* apod., dokonce i *majorka*.

Čeština přechyluje i přejímky nejnovější, což si vyžadují pojmenovací potřeby v jednotlivých komunikačních sférách – ať už se jedná o pojmenování jednoslovná (*vizážistka*, *arterapeutka*, *arboristka*) nebo víceslovná (*light designerka*, *brand managerka* i *brandmanažerka*). Tvoří se tak přechýlené podoby pro potřeby vyjadřování spisovného (viz předchozí uvedené příklady) i nespisovného (*internetáčka*, *fitnesačka*, *hiphopačka*). Některá novější ženská pojmenování zjevně vznikla jinak než přechýlením, přičemž hypotetický motivující mužský název nemusí být ve slovní zásobě vůbec přítomen, nebo může být přitvořen až následně

(srov. *erosenka*, *přepážkářka*, *aerobička*, expresivní výrazy *odloženka* ‚odložená, opuštěná žena‘, *přebíračka* ‚žena, která přebírá nápadníky jiné ženě‘), a to v závislosti na vnější, mimojazykové realitě. Přechýlené názvy se tvoří proto, aby reflektovaly společenskou realitu v podobě i zastoupení žen v různých zaměstnáních, na různých pracovních pozicích žen jako vykonavelek rozličných zájmových činností, členek či přívrženek politických stran či hnutí, náboženských, kulturních či společenských ideových proudů. I v oblastech činností, v nichž se pro označení jednotlivých pracovních pozic používá cizojazyčná terminologie, která ovšem nepočítá s názvy přechýlenými, se pro potřeby běžného i zcela neformálního vyjadřování přechýlené názvy tvoří (srov. *manažerka*, *dealerka*, *brokerka*). Tyto názvy jsou pro běžnou komunikaci v češtině výhodnější než názvy mužské, které ženské nositelky se zřetelem k jejich ženství nepojmenovávají, např. spojení *obchodní manažerka* identifikuje ženskou vykonavatelku profese v českém prostředí jednoznačněji než např. spojení *sales manager*, analogicky i anglická spojení *account manager*, *sales director* jsou při označování žen zastávajících příslušné pozice pro uživatele češtiny méně signifikantní než domácí výrazy *vedoucí*, *ředitel*, *pracovník* (*account manager*), *obchodní ředitel* (*sales director*).

Novější přejaté lexikum poskytuje i zajímavý materiál z hlediska způsobu derivačního přechylování. Vedle tradičního přidání přechylovacího sufixu k odvozovacímu základu, srov. *babysitter* → *babysitterka*, *au-par* → *au-pairka*, *miss* → *misska*, se objevují i odvozovací procesy, které spočívají v úpravě odvozovacího základu. Tato úprava má charakter buď jen hláskový (srov. *playmate* → *playmatka*), nebo slovotvorný, kdy se redukuje slovotvorná součást (např. komponent) motivujícího pojmenování, resp. přímo eliminuje a přechylovací sufix se připojuje k „zůstatkovému“ podobě odvozovacího základu, který obsahuje jeden nebo více komponentů z motivujícího pojmenování, např. *cheerleader* → *cheerka*, *pin-up girl* → *pinapka* (zde je proces doprovázen i českou pravopisnou adaptací vyslovovaného anglického komponentu *up*).³⁶ Tyto příklady přechýlených podob jsou dokladem toho, že přechylování je pro typologii češtiny tak příznačný slovotvorný proces, že přechyluje i od cizích slov, jejichž lexikální význam naznačuje, že příslušná lexikální forma pojmenovává osobu ženského pohlaví. V těchto případech lze s jistou mírou nadsázky uvažovat i o redundantní míře

³⁶ Srov. OPAVSKÁ, Zdenka. Nová pojmenování ženských osob. In: *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: Academia, 2005, s. 40–53.

přechylování v češtině, neboť ta přechyluje i názvy, u nichž to není potřeba. Tyto způsoby přechylování se uplatňují až v nověji přejatém lexiku od 90. let 20. století.

S využitím přechylování počítají i návrhy na genderové korektní způsob vyjadřování, které se v posledních desetiletích objevují i v češtině (viz např. kniha J. Valdové *Reprezentace ženství z perspektivy lingvistiky sexuálních a genderových identit*, 2018). Návrhy na genderově vyvážené vyjadřování vycházejí z myšlenky, že užití generického maskulina substantiva pojmenovávajícího osobu nedostatečně vyjadřuje přítomnost ženského prvku a upozaduje roli žen ve společnosti. Na přítomnost ženského prvku v pojmenování je třeba v příslušném textu explicitně upozornit tím, že realita a přítomnost ženského prvku se ztvární mj. jazykovými prostředky, k nimž patří i přechylovací sufixy. Výše naznačené návrhy doporučují např. lineární řazení substantiva pojmenovávajícího mužskou a ženskou osobu (srov. tedy místo slova *občané* lineárně řazené prvky syntaktické skupiny *občané a občanky*). Jakkoli toto doporučení zcela respektuje typologický profil češtiny v oblasti slovtvorby, neboť přechylovací možnosti češtiny využívá, jeho zásadním nedostatkem je, že jde proti přirozené tendenci k ekonomii vyjadřování. Lineární řazení mužské a ženské podoby v podobě plnolexémové (viz *občané a občanky*) i jen v podobě přechylovacího sufixu k podobě mužské naznačené slovtvorné stavby (*lékař/-ka*) mluvenou i psanou komunikaci zjevně zpomaluje. V mluvené podobě se nadto nedá lomítko efektivně zvukově realizovat, proto je nutné vyslovit plnolexémovou podobu ženského substantiva.

Uvádění přechýlené podoby ve formě přechylovacího sufixu k podobě mužské není výhodné v případech hláskových alternací vyžadovaných při přechylovacích procesech, při nenulových tvaroslovných sufixech výchozí mužské podoby nebo při příliš dlouhém přechylovacím komplexním sufixu (sestavajícím přitom z několika sufixů, viz dále). Některé hláskové alternace slovtvorných základů lze i tak jednoduše lineárně zapsat, ovšem s určitou nepřesností (srov. *žák/-čka*, *žáci/-kyně*, zde se nebere v potaz alternace $k > č$, nejde jen o čisté připojení sufixu ke slovtvornému základu). Obsahuje-li výchozí mužské substantivum nenulový tvaroslovný sufix (srov. výše *občané*, *žáci*), není uvedení ženské podoby v podobě přechylovacího sufixu k mužskému substantivu rovněž přesné (srov. *občané/-ky*) a nemuselo by být pro adresáty textu dostatečně srozumitelné. Pojmenování *vražedkyně* se v současné češtině již nevnímá (z hlediska formálního) jako přechýlená podoba k mužské *vrah*, ačkoli z historického pohledu se o přechýlení zjevně jednalo (srov. slovo *vražedník*, jehož následnou resuffixací bylo utvořeno slovo *vražedkyně*), proto užívat i zde podobu jen s přechylovacím

sufixem se nejeví jako výhodné (srov. *vrah/-edkyně*, toto přechýlení navíc obsahuje alternaci ve slovotvorném základu $h > \check{z}$).

Na podobném principu jako užívání lomítka je založeno i užívání genderové hvězdičky, které je v poslední době v německém prostředí relativně populární a jejíž užívání se tak rozmáhá, srov. v českém překladu *učitel*ka*. V českém prostředí se užívání tohoto typu grafického zápisu zatím neujal. Oproti lomítku nepřináší hvězdička žádnou výhodu a proti jejímu užívání v této funkci lze vznést stejné argumenty jako proti lomítku. Tento způsob genderově korektního vyjádření je rovněž použitelný jen v psaném jazyce a pro mluvenou řeč je zcela irrelevantní. Z příkladové věty přeložené z němčiny (Šafaříková, 2021) *Učitelé*ky diskutují se svými studenty*kami a žáky*němi* může rodilý mluvčí nabýt dojmu, že ve slově *žákyně* je sufix *-ně*, a zvláště cizinec učící se češtinu může být znejistěn i nominativní podobou přechýleného názvu ke slovu *student* (*studentka* nebo *studenty-ka?*, resp. *studentky* nebo *studentyky?*) a stejně tak i podobou instrumentálu plurálu přechýleného názvu (*studentkami* nebo *studentykami?*). Pro rodilé mluvčí je tento druh zápisu poněkud matoucí, zbytečně přitom zatěžující psaný text.³⁷

Rovněž užívání hromadných substantiv středního rodu s cílem vyhnout se jak generickému maskulinu, tak lineárnímu řazení mužské a ženské podoby není vždy vhodné, neboť některá tato substantiva vykazují buď nižší frekvenci zastoupení v projevech spisovných i nespisovných (srov. *žactvo*), nebo jistou míru archaičnosti (*studentstvo*). Nahrazování generického maskulina a nepřímou i přechýlenou podobu názvem hromadným středního rodu je jedním z prostředků neutralizace vyjadřování, stejně tak i multiverbizovaná spojení typu *voličská obec* (místo *voliči*), *odborná veřejnost* (místo *odborníci*). Naopak vhodně a i řečově úsporně mohou v komunikaci mluvené i psané fungovat náhrady pojmenování částí pojmenováním celku, např. *poslanci PČR* → *Poslanecká sněmovna* (nebo jen zkratka *PS*), *členové vědecké rady (VR)* → *vědecká rada (VR)*.

Komunikaci by zpomalovalo rovněž uvádění přechylovacích sufixů k mužské podobě substantivizovaného adjektiva, srov. *pojištěný/-á*. U substantivizovaných adjektiv, která byla utvořena slovnědruhovým přechodem z adjektiv verbálních (srov. *studující osoba* → *studující*), tato nutnost ve tvaru nominativu odpadá. Název ženské osoby substantivizovaných adjektiv se tvoří tzv. konverzním přechýlením. Rodová indiferentnost v nominativním tvaru se však

³⁷ Ponecháváme teď stranou skutečnost, že hvězdička může symbolizovat mnohé jiné významy a v psaných textech (alespoň v češtině) se doposud užívá obvykle se zcela jinými funkcemi.

v singulárních tvarech jiných pádů zcela vytratí, neboť v nich je nutné užívat skloňovanou podobu v závislosti na rodové charakteristice substantivizovaného adjektiva *studující*. Rodová charakteristika tohoto výrazu se projeví již v syntaktickém spojení s přívlastky v podobě adjektiv vzoru *mladý* i *jarní* (u adjektiv vzoru *jarní* v jiných singulárních tvarech než v nominativu a vokativu, v plurálních tvarech adjektiv vzoru *mladý* naopak jen v nominativu a vokativu), zájmen přivlastňovacích, ukazovacích, tázacích, vztažných, některých neurčitých a záporných číslovek řadových a některých typů číslovek násobných. Je-li výraz *studující* ve větě v plurálním tvaru ve funkci podmětu, jeho rodová charakteristika se projeví užitou koncovkou slovesného tvaru participia činného i trpného, popř. koncovkou přechodníkového singulárního tvaru (v singulárně opozici tvar mužského rodu x tvar ženského a středního rodu).

Proti ekonomii vyjadřování směřují některé další návrhy, jak eliminovat užití generického maskulina, např. ...*vítáme všechny, kdo chtějí pomoci*, místo ...*vítáme pomocníky; soukromá osoba* místo *soukromník*. Oproti tomu spojení *naš tým* (místo *naši zaměstnanci*), *veřejnost* (místo *občané*) nenarušují sice ekonomii vyjadřování, nejsou však zaměnitelná v libovolném kontextu, srov. *Volební právo mohou uskutečňovat občané* (nikoli ale *veřejnost!*) *po dovršení 18 let věku*.

Snaha neuvádět rodovou charakteristiku participantů vede až k nadmíru kuriózním návrhům typu *Kdo chce rodit doma, ...* (místo... *Žena, která chce rodit doma,...*). Nabízí se otázka, co získá mluvčí nebo pisatel zatajením skutečnosti, že rodí (jen) ženy. Za zcela nevhodné lze považovat návrhy nahrazovat vlastní jména jinými, a to za účelem vyhnout se užití generického maskulina, srov. název konference *Učitel 21* je navrhováno nahradit názvem *Škola 21*, který je sice významově širší, ale zjevně ne zcela přesně odráží podstatu obsahového zacílení příslušné konference. Jako zcela raritní, místy až absurdní se jeví návrhy na změnu názvů soutěže *Kadeřník roku* na *Účes roku* (!), *Cukrář roku* na vedle obsahově akceptovatelného návrhu *Cukrář/Cukrářka roku* i na název *Cukrářský výrobek roku* či *Cukrářský zázrak roku*! Všechny výše uvedené návrhy obsahuje výše zmíněná kniha J. Valdové (viz Valdová, 2018, s. 403–406).

Tematika genderové korektního vyjadřování v češtině by si však zasloužila mnohem širšího odborného bohemistického zpracování (včetně kritické reflexe jeho jednotlivých způsobů ve spisovném vyjadřování), než může poskytnout prostor této stati. Výše jsme upozornili jen na některé jevy z této oblasti.

Závěr

Přechylování je i v současné češtině nosný slovotvorný i gramatický proces, který uživatelům češtiny umožňuje snadno se orientovat v rodové charakteristice názvů osob užitých izolovaně i ve větě (textu). Čeština tvoří a užívá přechýlených podob pro potřeby vyjadřování spisovného i nespisovného, a to i u lexika nejnovějšího, vytvořeného buď z domácích slovotvorných prostředků, nebo přejatého z jazyků cizích. Tento proces je zcela v souladu s typologickým profilem češtiny v oblasti morfologie a slovotvorby. Přechýlené podoby se nověji tvoří i u apelativních názvů, u nichž je tento proces s ohledem na lexikální význam výchozích pojmenování redundantní.

Přechylování využívá i genderová lingvistika pro účely genderově korektního vyjadřování. Eliminace generického maskulina jako pojmenovacího prostředku označujícího i ženu vyvolává v textech prezentujících tento způsob vyjadřování nutnost užívat mj. přechýlených podob, jejichž důsledné lineární řazení před nebo za názvy mužské v rámci větných celků však není pro mluvenou ani psanou komunikaci a její účastníky výhodné, neboť komunikaci zpomaluje a ztěžuje porozumění příslušného textu. Je otázkou, do jaké míry je toto genderovou korektností podmíněné uvádění přechýlených podob funkční.

Z výše uvedených výkladů vyplývá, že stejně jako nepřechylování příjmení i užívání apelativních přechýlených názvů osob podléhá zásahům jazykového managementu. Mimojazykové faktory tak ovlivňují vnitrojazykovou podstatu přechylování jen okrajově, mohou však výrazně přispět k nárůstu (či úbytku) frekvence přechýlených podob v komunikaci, ať už s pozitivním či negativním efektem u uživatelů jazyka.

POUŽITÉ ZDROJE:

- ČECHOVÁ, M. et al. (2011) *Čeština – řeč a jazyk*. 3., upr. a rozš. vyd. Praha: SPN.
- DOKULIL, M. (1967) Jména činitelská. In: DANEŠ, F. – DOKULIL, M. – KUCHAR, J. et al. *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. Praha: Academia, s. 13–124.
- DOKULIL, M. (1967) Jména konatelská. In: DANEŠ, F. – DOKULIL, M. – KUCHAR, J. et al. *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. Praha: Academia, s. 125–170.
- HRUŠKOVÁ, Z. (1967) Jména přechýlená. In: DANEŠ, F. – DOKULIL, M. – KUCHAR, J. et al. *Tvoření slov v češtině 2, Odvozování podstatných jmen*. Praha: Academia, s. 536–551.
- MARTINCOVÁ, O. et al. (1998) *Nová slova v češtině*. Praha: Academia, 1998.
- MARTINCOVÁ, O. et al. (2004) *Nová slova v češtině 2*. Praha: Academia, 2004.
- MITTER, P. Přechylovat, nebo nepřechylovat příjmení v češtině? *ČJL*, 71, 2020-2021, 157–165.
- Nový encyklopedický slovník češtiny* (2016). 1. díl a-m, 2. díl n-ž. Praha: NLN.
- Mluvnice češtiny* (2). *Tvarosloví*. (1986). Praha: Academia
- OPAVSKÁ, Z. (2005) Nová pojmenování ženských osob. In: MARTINCOVÁ, O. et al. *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: ÚJČ AV ČR.
- ŠAFAŘÍKOVÁ, J. (2021) *Velká otázka německé předvolební kampaně. Sport o genderovou hvězdičku*. idnes.cz/zpravodajství-zahraničí-3.6.2021.
- ŠLOSAR, Dušan (1986) Jména přechýlená. In: LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Academia, s. 286–288.
- ŠTÍCHA, František et al. (2013) *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.
- VALDROVÁ, Jana (2018) *Reprezentace ženství z perspektivy lingvistiky genderových a sexuálních identit*. Praha: SLON.

K terminologické nejednotnosti označování a vymezení konektivních prostředků v odborné literatuře

(Kapitola z disertační práce)

Mgr. Lucie Zušťáková

luciezustakova@gmail.com

Textová lingvistika jako relativně mladá vědní disciplína se velmi výrazně potýká s problematikou nejednotnosti, ať už se týká definic, vytyčení předmětů studia nebo terminologie. Označování konektivních prostředků (tj. konektorů) v odborné literatuře je značně rozkolísané, zejména z důvodu různorodosti klasifikací a definičních znaků těchto prostředků. Česká a slovenská textová lingvistika užívá více než deset variantních označení, jež je možno do jisté míry považovat za synonymní (častěji se však jedná o kohyponymní výrazy označující konkrétní typ konektoru – tato označení pak nejčastěji reflektují dominantní funkci konektivního prostředku v textu).

Definice základních lingvistických jednotek je vždy složité sestavit s ohledem na všechna možná hlediska. Bylo by nesnadné zahrnout do relativně krátké a výstižné formy funkce a vlastnosti konektivních prostředků, jednotky, které spojují, vztahy, jež vyjadřují, vytyčení slovnědruhov, případně jejich umístění v textu apod. Jde jen o další z dlouhé řady nesnadno definovatelných lingvistických termínů. Řešení by mohla nabízet soustava definic zohledňující vždy jedno konkrétní hledisko, ani to by však pravděpodobně nevyřešilo jisté nesrovnalosti a překryvy. Nemožnost s přesností vytyčit, co je vlastně konektivní prostředek, se promítá i do nejednotné terminologie.

V příspěvku uvedeme pro ilustraci současného stavu několik definic konektivních prostředků³⁸ a přehledovou tabulku terminologických označení, která je doplněna o dataci a odkazy na užitou odbornou literaturu. Zkoumané téma i s grafickou přílohou je součástí připravované disertační práce, a tabulku tedy nelze vnímat jako komplexní, jde spíše o sondu, jež bude pravděpodobně v průběhu výzkumu ještě doplněna či obměněna.

³⁸ Definice z jednotlivých publikací jsou voleny podle náhodného klíče, uvedeny jsou definice z české i ze slovenské odborné literatury, řazeny jsou od nejstarší po nejnovější. Ilustrační sonda stěží může pokrýt problematiku v celé šíři, pouze se snaží na ni upozornit.

Je důležité si uvědomit, že nejednotnost – jak už bylo výše naznačeno – se netýká pouze terminologie, již sama definice toho, co je a co není konektor, je značně problematická. Odborná literatura nabízí hned několik možných definic, které se sice částečně překrývají, ale rozhodně si neodpovídají v plné pojmové šíři. Autoři uplatňují při definování konektorů různá hlediska, v některých případech je jako hlavní definiční znak vnímána funkce, v jiném případě slovnědruhová příslušnost apod.

Eugénia Bajžíková podává jako jedna z prvních lingvistek v česko-slovenské jazykovědě ucelený pohled na textovou lingvistiku jako svébytnou disciplínu v publikaci *Úvod do textovej syntaxe* (1979). Konektory definuje následovně: „Prostředky podílející se na výstavbě textu, které mají navazovací funkci. Realizují vztahy (vyjádřené explicitně nebo implicitně) mezi ETJ ve vztahu koordinace (a nikoli determinace).“³⁹ Akcentována je schopnost navazovat na sebe elementární textové jednotky (někdy také: základní textové jednotky) ve vztahu koordinace. Definice tedy velmi přesně vymezuje hranici mezi spojkami a konektory, stejně tak specifikuje spojované jednotky. Konektory nejsou redukovány pouze na prostředky navazovací, ale zároveň jim je připisována schopnost vyjadřovat syntakticko-sémantické vztahy mezi ETJ.

Poněkud rozvolněnější definici předkládá v roce 1984 Josef Mistrík, který uvádí, že v každém přirozeném jazyce existuje inventář výrazů, jež jsou určeny výlučně pro konexi v textu. Za konektory považuje zejména spojky, částice, zájmena, číslovky a zřídka i jiné slovní druhy.⁴⁰ J. Mistrík nepopírá možnou polyfunkčnost konektivních prostředků, funkci navazovací však považuje za primární a žádné jiné funkce dále neuvádí. Úloha konektorů je sice jasně vytyčena, nejsou ovšem specifikovány ani textové jednotky, ani typ vztahu mezi nimi, je uvedena pouze široká možná slovnědruhová příslušnost. Podle této definice by se za konektivní prostředek dala označit v podstatě každá spojka vyskytující se v textu.

V českém prostředí vychází především obecné příručky zahrnující základy textové lingvistiky (mimo *Nárys textové syntaxe* Josefa Hrbáčka). Vydání *MČ 3* z roku 1987 hovoří o konektorech takto: „Každá základní textová jednotka koherentního textu obsahuje minimálně jeden prvek s navazovací funkcí, který ji spojuje s textovým okolím – tzv. konektor.“⁴¹ Tato definice se jeví jako poněkud neurčitá, neuvádí ani další funkce, ani distinktivní rysy

³⁹ Bajžíková, E. *Úvod do textovej syntaxe*. Bratislava: Univerzita Komenského, 1979. s. 23–25.

⁴⁰ Mistrík, J. *Štylistika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997. s. 290.

⁴¹ Hlavsa, Z. – Grepl, M. – Daneš, F. *Mluvnice češtiny*. (3), Skladba. Praha: Academia, 1987. s. 685.

navazovacího prostředku. Není-li blíže specifikováno, o jaký konektivní prostředek se jedná, nelze se s jistotou postavit za tvrzení, že každá ETJ musí obsahovat konektivní prostředek, koherenci je totiž možno vyjadřovat i implicitně.

PMČ (2003) uvádí definici omezenou na nedostačující slovnědruhovou charakteristiku: „Konektory se zde rozumějí spojky, částice, spojovací adverbia a podobné výrazy, nikoli intonace a syntaktické prostředky.“⁴² Funkce je pouze zběžně zmíněna, jazykové prostředky konektorů jsou ztotožňovány s členicími signály. Konektory jsou řazeny mezi mnoho dalších tzv. prostředků koherence textu a jejich následná klasifikace je dána slovnědruhovým hlediskem, konkrétně se dělí na spojky, modifikační a vytýkácí částice.

Z novějších definic uvádíme tu z příručky *Čeština, řeč a jazyk* (2011): „K spojitosti, soudržnosti textu přispívají prostředky navazovací a usouvztažňovací. Jde především o zájmena, místní a časová příslovce, částice a spojky, jež: a) zajišťují návaznost na předcházející i následující kontext, b) odkazují na situaci mimo text.“⁴³ Akcentovány jsou tentokrát funkce konektorů, mimo funkci navazovací je uváděna i neméně důležitá funkce usouvztažňovací, zároveň je řešen „směr“ odkazování. Slovnědruhové hledisko je sice částečně upozaděno, přesto ale přetrvává jako součást definice. Ani v tomto případě však nejsou postiženy všechny aspekty a funkce konektivních prostředků, nehledě na to, že nejsou specifikovány jednotky, mezi nimiž se realizují.

Jako poslední z řady ilustračních definic volíme definici z internetového slovníku *CzechEncy* Marka Nekuly, který konektory vytyčuje následovně: „Termín užívaný v textové lingvistice pro označení prostředku, který propojuje dílčí věty v rámci souvětí a ETJ (elementární textové jednotky) v rámci textu.“⁴⁴ Přestože se definice nezaměřuje na funkční charakteristiku konektivních prostředků, tak velmi dobře specifikuje jejich pozici a realizaci mezi konkrétními jednotkami textu, oproti jiným definicím zahrnuje i věty v souvětí (respektive ETJ v souvětích).

Pro zpřehlednění probírané problematiky uvádíme přehledovou tabulku užívané terminologie. Ucelený přehled termínů užívaných pro označení konektivních prostředků dosud

⁴² Karlík, P. – Rusínová, Z. – Nekula, M., ed. *Příruční mluvnice češtiny*. Vyd. 2., opr. Praha: Lidové noviny, 2003. s. 693–694.

⁴³ Čechová, M. *Čeština - řeč a jazyk*. 3., rozš. a upr. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2011. s. 392–393.

⁴⁴ Nekula, M. Konektor. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J., ed. *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*[online]. [cit. 4.1.2023]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/KONEKTOR>

nebyl v domácí lingvistické literatuře podán a terminologický aparát užívaný jak v české, tak zahraniční textové lingvistice je značně rozkolísaný. Primárně se zaměříme na pojmenování užívaná v českém odborném prostředí, výběrově však budou zahrnuty i termíny zahraniční. Terminologii anglofonního prostředí přejímáme tak, jak ji zaznamenala M. Rysová.⁴⁵

Termíny konektory a konektivní prostředky užíváme v tabulce jako tzv. zastřešující označení, protože se s nimi pracuje téměř ve všech stěžejních publikacích věnovaných textové lingvistice (výjimkou jsou publikace G. Helbiga a A. Jaklové, kteří v tabulce níže uvedená pojmenování užívají jako primární a s termínem *konektor* (příp. *konektivní prostředek*) vůbec nepracují, zároveň se oproti ostatním označením jeví bezpříznakově. Neuvádíme v jejich případě tedy ani výskyt v konkrétní publikaci, ani dataci. Některá pojmenování v tabulce označují pouze užší skupiny konektorů a neaspirují na roli zastřešujícího (sumarizačního) označení, nikoli výjimečně se ovšem v odborné literatuře užívají jako synonyma k označení konektorů všeobecně (srov.: „Navazovací prostředky, konektory, se označují rovněž jako kontextualizátory, neboť zapojují větu do kontextu.“⁴⁶).

Tabulka č. 1: Přehled českých a slovenských terminologických výrazů pro označení konektorů

Termíny užívané pro pojmenování konektorů	Výskyt a datace
Konektory	- Zastřešující pojmenování -
Konektivní prostředky	- Zastřešující pojmenování -
Textační prostředky	Helbig, 1991

⁴⁵ Rysová, M. *Diskurzni konektory v češtině. Od centra k periférii*. Praha: Karolinum, 2018. s. 38.

⁴⁶ Čechová, M. op. cit. s. 393.

Prostředky koheze textu	Jaklová, 1991
Prostředky textové koherence	MČ 3, 1987
Prostředky koherence textu ⁴⁷	PMČ, 2003
Relátory	Daneš, 1985; MČ 3, 1987 ⁴⁸
Kontextualizátory	Daneš, 1985; Čeština, řeč a jazyk, 2011; AGSČ, 2013
Restriktory	Daneš, 1985; Čeština, řeč a jazyk, 2011
Orientátory (časové, prostorové, textové)	MČ 3, 1987; Čeština, řeč a jazyk, 2011; AGSČ, 2013
Orientační ukazatele	MČ 3, 1987
Členicí signály	MČ 3, 1987
Vytýkácí a modifikační částice (spojky apod.) ⁴⁹	PMČ, 2003
Autorské (metajazykové) komentáře	Čeština, řeč a jazyk, 2011; AGSČ, 2013

⁴⁷ Pojmenování neslouží jako synonymum k termínu konektory (příp. konektivní prostředky), zahrnuje konektory pouze jako jeden z prostředků podílející se na koherenci textu.

⁴⁸ *Mluvnice češtiny 3* oproti F. Danešovi neužívá označení samostatně, specifikuje relátory časové a prostorové. Konektory vyjadřující časoprostorové vztahy jsou v odborné literatuře častěji označovány jako tzv. orientátory. *MČ 3* ovšem akcentuje u těchto prostředků funkci vztahování (relace) textového obsahu k reálnému, tj. objektivnímu času a prostoru.

⁴⁹ V širším slova smyslu jde o klasifikaci konektorů na základě slovnědruhového hlediska.

Metatextové komentáře ⁵⁰	Hoffmannová, 1984
Konektívy	Dolník, 2010
Indexy	Mistrík, 1984

Tabulka č. 2: Přehled anglofonních terminologických výrazů pro označení konektorů (na základě výzkumu M. Rysové)

Termíny užívané pro pojmenování konektorů	Výskyt a datace
Discourse connectives (diskurzní konektory)	Blakemoreová, 1987, 1992, 2002; Rouchota, 1996; Celleová a Huartová, 2007
Discourse particles (diskurzní částice)	Schourup, 1985; Fischerová, 2006
Discourse markers ⁵¹	Schiffrinová, 1987; Urgellesová-Collová, 2010

⁵⁰ V roce 1979 publikovala Jana Jiříčková (tj. za svobodna J. Hoffmannová) článek, v němž se věnuje problematice metařečových (také metakomunikačních, metajazykových, metatextových) komentářů. Nepohlíží však na problematiku optikou textové lingvistiky – klasifikace těchto prostředků je nahlížena pragmaticko-komunikačně. V. Šmilauer je vnímá jako typ parenteze, někdy jsou pokládány za součást třetího syntaktického plánu – přináší ovšem pohled na uchopení termínu, zahrnující jevy, které později J. Hoffmannová zařazuje mezi konektivními prostředky. Srov.: J. Hoffmannová. *Typen der Konnektoren und deren Anteil an der Organisation des Textes*, Linguistica X, Praha 1984.

In: Jiříčková, J. Metařečový komentář. *SaS*. 1979, 40(2), s. 149–151.

Metařečové komentáře zmiňuje i *MČ 3* jako typ spojování textových jednotek. In: Hlavsa, Z. – Grepl, M. – Daneš, F. op. cit. s. 713.

⁵¹ Termín *diskurzní markery* není vždy chápán jako označení pro konektory, v českém prostředí se tohoto tématu dotýká J. Hoffmannová v publikaci *Syntax mluvené češtiny*. Jedná se o prostředky, které jsou primárně nositeli sémantické informace a zprostředkovávají pragmatické informace o postoji mluvčího, o vztahu mezi mluvčími, a které mohou také zdůrazňovat část repliky. Odstraněním diskurzních markerů nedochází ke změně repliky, přesto

(diskurzí ukazatele)	
Discourse operators (diskurzí operátory)	Redekerová, 1990, 1991
Phatic connectives (fatické konektory; řečové konektory)	Bazanella, 1990
Pragmatic connectives (pragmatické konektory)	van Dijk, 1979; Stubbs, 1983
Pragmatic markers (pragmatické ukazatele)	Fraser, 1988, 1990, 1996
Pragmatic operators (pragmatické operátory)	Ariel, 1994
Semantic conjuncts (sémantické konjunkty)	Quirk a kol., 1985

jsou však důležitou součástí rozhovoru, protože usnadňují komunikaci (především s ohledem na percepci). Hovoří se o nich v zahraniční literatuře už od 60. let 20. stol., ale přesto stále není stanovena jejich jednotná definice. Jedná se o krátká slova nebo slovní spojení, která se hojně vyskytují v mluvené podobě syntaxe a často je nelze jasně přiřadit ke konkrétnímu slovnímu druhu. Stojí mimo tradiční syntaktické struktury a jejich umístění se jeví jako náhodné, dokonce se může zdát, že nemají ani propoziční, ani gramatický význam. Mají však mnoho funkcí. V dosavadní anglofonní literatuře se užívá označení: *discourse markers*, *discourse particles*, *discourse operators*, *pragmatic markers*, *pragmatic formatives* atd. V českých jazykovědných pracích se lze setkat také s podobou: *výrazy a konstrukce přídavné*, *výrazy přívětné*, *členicí signály*, nebo *diskurzí ukazatele*. V *Mluvnici češtiny 3* (1986) jsou uváděny jako součást třetího syntaktického plánu, jde tedy o soubor prostředků, jimiž se vyjadřuje postoj mluvčího k tomu, co je sdělováno (tzv. komentář mluvčího). In: Hoffmannová, J. a kol. *Syntax mluvené češtiny*. Praha: Academia, 2019. s. 244–256.

Terminologické označení *textační prostředky* objevující se v díle G. Helbiga *Vývoj jazykovědy po roce 1970* může působit ve výčtu především české a slovenské odborné literatury poněkud nepatříčně. Specifické zaměření této publikace však její zařazení umožňuje, a dokonce i vyžaduje – publikace určená především studentům českých univerzit v takto precizním překladu nemůže být opomenuta. Termín *textační prostředky* svou obecnou formulací dokáže konkurovat zastřešujícím označením, byť působí možná až příliš obecně, nereflexuje schopnost konektorů spojovat ETJ ani neoznačuje jejich specifický typ. Z podstaty sémantického významu termín zahrnuje všechny prostředky, které se podílejí na výstavbě textu (tj. *textační prostředky*), mezi takové prostředky konektory nesporně patří, ale dozajista je není možno označit za většinovou složku textu. Není tedy úplně adekvátní považovat termín *textační prostředky* za synonymní k termínu konektory (nebo konektivní prostředky), lze jej však na základě sémantického pojetí chápat jako souborné označení prostředků podílejících se na výstavbě textu.

Termín A. Jaklové *prostředky koheze textu* je deskriptivního rázu, navíc tříslavné označení nemůže s ohledem na jazykovou ekonomii příliš konkurovat pojmenováním jednoslovným (případně dvouslovným). Přesto se jedná o velmi výstižné označení, které je možno vnímat do jisté míry jako synonymum k zastřešujícím označením. Problematické může být ovšem využití termínu koheze a jeho interpretace. Koheze definovaná jako soudržnost v povrchové struktuře textu nepostihuje vztahy hloubkové struktuře textu, například sémantický potenciál predikátů, natož pak vztahy implicitní, vyplývající z kontextu, z komunikační situace, případně ze zkušenostního a vědomostního aparátu komunikantů. Termín *prostředky koheze textu* tedy spíše odpovídá pojetí v textu explicitně vyjádřených připojovacích konektorů (vyjadřujících sémanticko-syntaktické vztahy), jež spojují ETJ (příp. odstavce, textové bloky) v textu.

MČ 3 pracuje taktéž s deskriptivním pojmenováním *prostředky textové koherence*, problematické může být, že slouží jako označení pro všechny typy prostředků podílejících se na koherenci textu – ne všechny je však možno souhrnně označit jako konektory. Vedle (specificky připojovacích) konektorů jsou v publikaci uvedeny další prostředky textové koherence, a to prostředky hierarchizace obsahu, časové a prostorové relátory, orientační ukazatele, členicí signály a textové orientátory. Právě *textové orientátory* jsou v publikaci striktně vyděleny jako ty, jež nelze řadit mezi konektory, jelikož jsou produktem autora

kompozičního a formulačního úsilí a napomáhají tedy při dekodování textu.⁵² Taková klasifikace však nepřímou značí, že „ostatní“ konektory nejsou voleny a užívány na základě úsilí sestavit koherentní (a snadno dekodovatelný) text. Připouštíme, že variabilita slov vyjadřujících například časoprostorové vztahy není tak vysoká jako u textových orientátorů v pojetí MČ 3 (zahrnují slovesa dicendi a sentiendi, vložené konstrukce typu *z našeho rozboru je zřejmé; zůstaneme-li pouze u toho* apod. nebo řečnické otázky), možnost volby prostředku a formulace textu však ani v jejich případě zcela neodpadá.

PMČ uvádí do jisté míry univerzální označení *prostředky koherence textu*, což je analogicky k termínu A. Jaklové poněkud deskriptivní, ač velmi přesné. Mezi prostředky koherence textu se jsou v MPC řazeny lexikální prostředky (plnovýznamová substantiva, zobecnující substantiva, složeniny, osobní zájmena, ukazovací zájmena, relativa, přivlastňovací zájmena, zvrtná *se a si*, neurčitá zájmena, zástupná příslovce, odkazovací adjektiva, konektory – a) spojky; b) vytýkací částice; c) modifikační částice), gramatické kategorie slovesné v textu, pád v textu, elipsa v textu (exoforické elipsy, endoforické elipsy) a parcelace. Konektory jsou řazeny v širším slova smyslu mezi lexikální prostředky a následně specifikovány ze slovnědruhového hlediska (viz níže).⁵³

V tabulce je následně uvedeno několik termínů, které se objevují v publikaci F. Daneše *Věta a text*. F. Daneš pracuje ve svém pojednání – mimo označení konektory – také s termíny *restriktory* (též *exkludory*, respektive *excerptory*) a *kontextualizátory*, jedná se o (některá) funkční slova podílející se na výstavbě textu. Termín *kontextualizátory* se objevuje i v AGSČ jako podtyp konektorů, jež zapojují větu do textu a současně modifikují její význam v závislosti na mimotextových podmínkách. Termín je užit také v mluvnici *Čeština, řeč a jazyk*, kde je však uváděn jako synonymní k označení konektory, jimž jsou následně připisovány různé funkce v textu, dle nichž jsou označovány – *orientátory* (textové, časové a prostorové, tj. místní) a *restriktory* (s funkcí omezující platnost výpovědi). Pojetí orientátorů – konkrétně *orientátorů textových* – je poněkud odlišné v MČ 3, tyto prostředky jsou v publikaci vyčleňovány ze soustavy konektorů, označovány jsou jako prostředky textové koherence (viz výše).

Vnímat tyto termíny jako synonymní k zastřešujícím pojmenováním se ovšem jeví jako poněkud problematické. F. Daneš rozlišuje tyto skupiny a řadí do nich vždy jen několik slov,

⁵² Hlavsa, Z. – Grepl, M. – Daneš, F. op. cit. s. 713.

⁵³ Karlík, P. – Rusínová, Z. – Nekula, M. op. cit. s. 684–698.

specificky pak vyčleňuje konektory s funkcí tzv. *relátorů* (sémantických predikátů) – spojované větné propozice (nebo jejich komplexy) tedy mezi sebou vytváří slabý vztah závislosti, tj. oslabená implikace kauzální povahy. Opět ne všechny konektory lze označit jako relátory. F. Daneš poukazuje – mimo vágní užívání termínu *konektor* v textové lingvistice – také na to, že logik H. Reichenbach při analýze hovorového jazyka došel k tomu, že spojovací výrazy (*conjunctions*) se liší od logických spojek, a to protože navíc obsahují složky pragmatické a sémantické povahy.⁵⁴ Vyvstává tudíž otázka, zda není nutno při definování konektorů zohlednit nejen jejich připojovací a usouvztažňovací funkci, ale také schopnost modifikace výpovědi na sémantické (potažmo pragmatické) bázi.

Označení specifikující úlohu konektoru v textu jsou vcelku rozšířená, pravděpodobně díky jejich deskriptivnímu charakteru, jenž rovnou definuje funkci takového prostředku. Pojmu *orientátory* užívá například MČ 3, dále je tento koncept rozvíjen v mluvnici *Čeština, řeč a jazyk* a vytvořený model částečně přebírá i AGSČ⁵⁵. V MČ 3 je užíváno také označení *orientační ukazatele*, a to pro typ konektorů zahrnující mj. *časové a prostorové relátory*, které jsou explicitními exponenty kompozice, jedná se o konstrukce mající blízko k metatextovým komentářům. Tato označení lze velmi dobře využít pro zařazení určitých typů konektorů, které slouží pro orientaci v textu, téměř výlučně se však jedná o konektory exoforické (vyjma orientátorů textových, jak je pojímá *Čeština, řeč a jazyk*). Pro orientaci v textu je totiž nutné vztahovat informace obsažené v orientátoru (např. *tehdy, včera, sem, tam* apod.) k reálnému časoprostoru (případně fikčnímu časoprostoru, s nímž byli recipienti seznámeni), aby měly nějakou výpovědní hodnotu. K orientátorům textovým endoforické povahy (tj. *výše uvedené, níže uvedené, případně viz*) by bylo vhodné přiřadit pro komplexnost kategorie i grafická znaménka sloužící k vertikálnímu členění textu. MČ 3 uvádí také jako podtyp konektorů tzv. členicí signály, jež se uplatňují především v mluvených projevech, jejich konektivní funkce je značně oslabená ve prospěch funkce kontaktní. Mohou být chápány také jako výrazy „vycpávkového“ charakteru, umožňují však mluvčímu promyslet pokračování projevu, a tedy podporují koherenci textu.⁵⁶ Konektivní prostředky objevující se v mluvených podobách textu jsou specifické a většinou se projevují jako prostředky paralingvistické, role

⁵⁴ Daneš, F. *Věta a text*. Praha: Academia, 1985. s. 172.

⁵⁵ V AGSČ se oproti mluvnici *Čeština, řeč a jazyk* nepracuje s typem textového orientátoru, rozlišují se pouze orientátory časové a prostorové. Do skupiny orientátorů jsou navíc začleněny autorské komentáře, jež bývají běžně uváděny samostatně, ať už jako typ parenteze, nebo jako typ konektivních prostředků.

⁵⁶ Hlavsa, Z. – Grepl, M. – Daneš, F. op. cit. s. 706–708.

vycpávkových slov (příp. parazitních výrazů) jako konektorů připojovacích(?) je zajímavá, o jejich funkci usouvztažňovací však nejsme zcela přesvědčeni.

V některých českých mluvnicích jsou konektory definovány poněkud rezignovaně pouze na základě slovnědruhově charakteristiky, frekventované jsou přitom nejčastěji částice, a to částice vytýkací a modifikační. Takovou kategorii prostředků spojujících text nabízí *PMČ* (konkrétně konektory klasifikuje ze slovnědruhového hlediska na spojky, vytýkací částice a modifikační částice). Snaha zahrnout do definic slovnědruhově hledisko je pochopitelná, tradičně ukotvená školskou snahou o „škatulkování“ problematik přesahující pevně dané struktury. Částice se jistě ve vyšší míře vyskytují v rolích konektorů, avšak to i spojky, zájmena nebo zájmenná příslovce (hovoří-li se o konektorech lexikálních, jsou to pak podstatná jména, přídavná jména, zájmena, číslovky, případně slovesa, respektive gramatická kategorie shody). Slovnědruhově charakteristika slouží při třídění konektorů spíše jako pomocná kategorie než jejich určující vlastnost. Na základě slovních druhů staví definici konektorů i J. Mistrík.

Mezi konektory, případně obecněji mezi prostředky soudržnosti textu, jsou nikoli výjimečně zařazovány i *komentáře* (možno též autorské komentáře, metatextové komentáře, metajazykové komentáře apod.). Jedná se o komentující výroky se vsuvkovým (nadvětným) charakterem, jež často mají subjektivní náboj, podle *AGSČ* primárně usnadňují mluvčímu orientaci v textu, proto jsou v této publikaci řazeny do kategorie orientátorů. Mezi komentáře jsou někdy řazeny i opravy a sebeopravy – logicky frekventované zejména v mluvené podobě.⁵⁷ Označení pro opravy v psaném textu uvádí *Čeština, řeč a jazyk*, jedná se o tzv. *rektifikované vyjádření* (tj. *respektive, přesněji řečeno, lépe vyjádřeno*). Je otázkou, zda jednotky vystupující z textu do metatextové roviny je stále ještě možno považovat za konektivní prostředky (analogicky například k jednoslovným výrazům spojující dvě ETJ), ačkoli se bezesporu podílejí na výstavbě a především na členění textu. Jako konektivní prostředky je klasifikuje až J. Hofmannová, přestože do té doby byly vnímány pouze jako typ parenteze, či součást třetího syntaktického plánu.

Slovenská textová lingvistika taktéž nabízí terminologickou alternativu k zastřešujícímu označení konektory, a to dokonce dvojí, J. Dolník představuje pojem *konektívy* (*nadvazovacie*

⁵⁷ Opravy i sebeopravy ať už chyb jazykových či věcných přirozeně probíhají zejména při produkci řeči. Jsou předmětem zkoumání nejen lingvistiky, ale i interdisciplinárních oborů (zejména psycholingvistiky). Pro většinu současných výzkumů (zvláště pro syntax oprav) je výchozím bodem pojetí oprav v konverzační analýze. Ta vnímá opravy jako organizované jednání, které se projevuje v rámci jejich sekvenčního zapojení do rozhovoru. In: Hoffmannová, J. a spol. op. cit. s. 67–68.

prostriedky), které dále dělí na syntaktické, sémantické a pragmatické. J. Mistrík užívá pojmu *indexy* (pozn.: termín je převzatý z němčiny, užíval jej Max Bense), případně také *nadvětné konektory*, tj. *spájajúce prostriedky*. V publikaci *Štylistika* jsou konektory klasifikovány z hlediska slovnědruhové charakteristiky, v příspěvku *Hypersyntax a štylistika* jsou rozlišovány tři kategorie – konektory lexikální, gramatické a paralingvistické. Všechna tato pojmenování jsou vhodná a je možno je užít jako synonymní k zastřešujícím pojmenováním, v případě termínu *indexy* však může snadno dojít k záměně označovaného prostředku s ohledem na frekvenci užívání termínu v jiných odvětvích. Označení *spájajúce prostriedky* je možno interpretovat jako příliš obecné, nespecifikuje totiž objekty spojování ani nadvětnou orientaci konektorů.

Tabulka č. 2 uvádí terminologické varianty označení konektorů ve světové, zvláště pak v anglosaské odborné literatuře tak, jak je zaznamenala M. Rysová⁵⁸. Termíny se liší zejména s ohledem na způsob analýzy nebo rozsah množiny nahlížených konektivních prostředků, terminologická nejednotnost však odpovídá stavu v české textové lingvistice.

Pluralita termínů označujících konektory není náhodná a nejedná se o jev signifikantní pouze pro českou (a slovenskou) textovou lingvistiku, vyplývá z nemožnosti přesně vytyčit, co je to konektor. Nikoli bez rizika přílišného zobecnění a vágnosti, nebo naopak příliš striktního přístupu k definování výrazových prostředků podílejících se na koherenci textu v užším slova smyslu. Řešením by snad mohla být velmi detailní klasifikace zahrnující veškeré konektivní prostředky (podílející se na koherenci a kohezi textu jakýmkoli způsobem), od připojovacích konektorů přes sémantické predikáty až po paralingvistické prostředky a situativnost textu.

⁵⁸ Rysová, M. op. cit. s. 37–41.

POUŽITÉ ZDROJE

Bajžíková, E. *Úvod do textovej syntaxe*. Bratislava: Univerzita Komenského, 1979.

Čechová, M. *Čeština - řeč a jazyk*. 3., rozš. a upr. vyd. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2011.

Daneš, F. *Věta a text*. Praha: Academia, 1985.

Hlavsa, Z. – Grepl, M. – Daneš, F. *Mluvnice češtiny*. Svazek 3: Skladba. Praha: Academia, 1987.

Hoffmannová, J. a kol. *Syntax mluvené češtiny*. Praha: Academia, 2019.

Jiříčková, J. Metařečový komentář. *SaS*. 1979, 40(2), s. 149–151.

Karlík, P. – Rusínová, Z. – Nekula, M., ed. *Příruční mluvnice češtiny*. Vyd. 2., opr. Praha: Lidové noviny, 2003.

Mistrík, J. *Štylistika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997.

Nekula, M. Konektor. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J., ed. *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. [cit. 4. 1. 2023]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/KONEKTOR>

Rysová, M. *Diskurzivní konektory v češtině. Od centra k periferii*. Praha: Karolinum, 2018.

Štícha, F. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013.

Italská kolébka Středoevropana Švejka

Italian cradle of a Central European Švejk

doc. PhDr. Vladimír Novotný, Ph.D.

vlno@seznam.cz

Vysoká škola kreativní komunikace v Praze

Abstrakt

Slavná postava Josefa Švejka (zejména díky románovému cyklu *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*) vznikla v rámci raných textů Jaroslava Haška nikoli jako prototyp prostého českého vojáka, ale jako karikatura generického vojáka sloužícího v Itálii, v kasárnách Trident/Trentin. Zpočátku byl tedy kontext této postavy zcela odlišný, jde o alternativní přístup průměrného Středoevropana, připomínajícího spíše humoristickou loutku než epickou postavu. Tento raný Švejk, kterému můžeme říkat třeba i Ur-Švejk nebo Proto-Švejk, se nikdy neobjevil v intertextuální mřížce středoevropské literatury a nenabyl žádné filmové či dramatické podoby.

Abstract

A famous character of Josef Švejk (especially thanks to a novelistic cycle *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*) has been developed in the framework of early writings of Jaroslav Hašek not as a prototype of a simple Czech soldier but as a caricature of a generic soldier serving in Italy, in barrack of Trident/Trentin. At the beginning the context of this character was thus completely different, it concerns an alternative approach of an average Central European, resembling rather a humoristic puppet than an epic character. This early Švejk whom we may call even Ur-Švejk or Proto-Švejk has never appeared in an intertextual grid of Central European literature nor acquired any cinematic or dramatic shape.

Klíčová slova: česká literatura – Jaroslav Hašek – Trentino – voják Švejk – dobrý voják Švejk – Proto-Švejk – Ur-Švejk – časopis *Karikatury* – den D, 22. května 1911 – dramatické adaptace a varianty

Key words: Czech literature – Jaroslav Hašek – Trentino – private Švejk – good soldier Švejk – Proto-Švejk – Ur-Švejk – cartoons magazine – the day, 22 May 1911 – dramatic adaptations and variants

Z hlediska literární vědy, to znamená nejen očima literární historie neboli tradičního literárního dějepisectví, je pro posouzení nebo i pro svého druhu znovuoživení nějakého zapomenutého

či zapomínaného slovesného díla pokaždé nejsměrodatnější pečlivá interpretace konkrétního textu. Zároveň ovšem i některé závažné biografické okolnosti, kupříkladu směrodatné reálie umělcova života, dobové kulturněhistorické filiace a někdy též důležité společenské souvislosti vzniku díla mohou přispět k začleňování daného výtvoru do vývojového kontextu národního písemnictví. Zde do kontextu české literatury v letech před první světovou válkou, půjde-li o pětici raných povídek z pera více či méně potulného, ponějvíce bohémského mladého žurnalisty Jaroslava Haška, totiž jeho textů, které přišly na svět v létě 1911 a postupně se začlenily do většího knižního celku spojovaného s fenoménem „vojáka Švejka“.

Nepochybně jde o literární postavu, která bývá výstižně charakterizována i jako svého druhu „Proto-Švejk“ a tohoto určení či spojení se užívá ve významu první Švejk, prvotní Švejk či původní Švejk. Můžeme podobně hovořit taktéž o „Ur-Švejkovi“. Dále se někdy mluví též o „první podobě“ tohoto počátečního čili předválečného dobrého vojáka Švejka (PYTLÍK 1993: 87). Starší knižní vydání autorových próz napsaných před rokem 1914 volí označení poněkud upřesňujícího ražení, totiž „dobrý voják Švejk před válkou“ (HAŠEK 1957: 1). Shodou okolností právě Jaroslav Hašek razantně zdůrazňuje nejenom chronologickou odlišnost těchto postav a hovoří v této souvislosti jednak o „Švejkovi předválečném“, jednak o „Švejkovi poválečném“, přičemž se tak i z autorského pohledu vyzdvihuje především doba vzniku či zrození titulního protagonisty a v návaznosti na to i sám fakt jeho budoucí románové existence, respektive pokročilého Švejkova „života v románu“.

Přitom se ale jako by poněkud nekorektně převážně pomíjela výrazná beletristická či fejetonistická existence jednoho zcela konkrétního, o něco později stvořeného „Švejka válečného“ neboli prvoválečného, dobromyslného, zdánlivě neuštěpačného človíčka upadajícího do zajetí a později působícího v čs. legiích. Stranou tudíž zůstávala více než jedna vývojová fáze této spisovatelovy zčásti smyšlené postavy, fáze, v jejímž průběhu jako by tato emblematická figura či figurka soustavně přebírala některé analogické výjevy a zčásti

i povahopis pocházející z onoho Švejka předválečného. Zároveň se už v prozaikově podání tato dnes již mytizovaná postava jako kdyby skoro náruživě připravovala na nekonečné líčení historií a historek (či příběhů a příhod) sice vzájemně srovnatelných, jenže se odehrávajících v nesouměřitelné a s ničím náhle nesrovnatelné válečné atmosféře.

Vraťme se však do roku 1911 neboli do jednoho z posledních let před vypuknutím první světové války, do období, kdy Haškovi poloanarchisticky (nebo „angažovaně“) naladěni generační vrstevníci jako namátkou talentovaní spisovatelé Marie Majerová a Ivan Olbracht psali v té době značně nonkonformně vyznívající povídky dílem o „planém milování“, dílem o „zlých samotářích“. Pro budoucího tvůrce Osudů dobrého vojáka Švejka za světové války to byl rok nepochybně až výjimečně pohnutý, snad dokonce pohnutější než rok předešlý (kdy uzavřel sňatek s Jarmilou Mayerovou) nebo než rok následující (kdy se narodil jeho syn Richard). Především totiž šlo v autorově dobrodružném a nemálo tuláckém či vandrovním životaběhu o zcela výjimečné údobí: vždyť tenkrát žil relativně spořádaným manželským a rodinným životem a v souladu s dobovými zvyklostmi zkoušel štěstí v nepříliš konvenčním živnostnickém povolání: založil komisionářský obchod se psy. Důvody k tomuto počínání se hledají a shledávají rozmanité, možná však i právě proto, konfrontován s vyhlídkami na poměrně měšťanský způsob života, se devátého února 1911 anarchista, bohém, tulák a nedávny novomanžel Hašek pokusil o sebevraždu a strávil tři následující týdny v ústavu pro choromyslné „v Kateřinkách“ na pražském Novém Městě.

Podezření z choromyslnosti však záhy přestalo být aktuální, a tak jednou provždy vyléčený novinář a novopečený živnostník Jaroslav Hašek nedlouho po propuštění z blázince založil proslulou „stranu mírného pokroku v mezích zákona“ a při její polorecesistické písemné i ústní propagaci volí s velkou intenzitou postupy literární mystifikace. Inklinuje zejména k parodii a perzifláži, což ho posléze inspiruje k napsání tzv. Dějin strany, neboli z žánrového hlediska v první řadě sarkastického a ironického společensko-politického pamfletu. Nezůstalo však u založení této „politické strany“, která podle očekávání neuspěla v blížících se volbách, ostatně stejně jako analogicky koncipovaná politická seskupení v České republice o sto let později. Nikoli náhodou právě z té doby pochází známá, byť víceméně pouze ústním podáním podložená historie, snad se však doopravdy sběhnuvší, podle níž se v květnu 1911 náš prozaik a novinář v pozdních hodinách vrátil z vinohradské vinárny Kravín, v níž se scházeli sympatizanti „mírných pokrokářů“, a přinesl si odtud papírek s poznámkou o „pitomci u kumpanie“. Údajně mu tento rozpustilý nápad vnukl anarchistický básník Josef Mach

(HAŠEK 1957: 320). Na zmíněném papírku se však o tomto vojenském „pitomci“ současně kupodivu psalo též jako o „pořádném vojínovi“ (TAMTÉŽ).

Netrvalo příliš dlouho a onen zprvu ještě dosti enigmatický zmíněný „pitomec u kumpanie“ dostal vlastní příjmení a zakrátko se s tímto příjmením dokonce octl i na stránkách tisku. Tento haškovský nebo švejkovský „den D“ neboli 22. květen, tento „den D“, jenž nastal všehovšudy tři měsíce po nedokonané autorově sebevraždě, měl by ve vlastech českých být slaven s nemenším nadšením jako Blooms–Day v Irsku, totiž jako pomyslné datum slavného narození (v roce 2023 by se slavily již sté dvanácté narozeniny!) dobrého vojáka Švejka. Právě pod tímto titulem – Dobrý voják Švejk – totiž tehdy vyšla v humoristickém časopise Karikatury (roč. 3, č. 21) první z Haškových povídek či historek spojená s „vojínem“ Švejkem v hlavní úloze. S „vojínem“, nikoli ještě s vojákem. Tato beletristická karikatura z vojenského prostředí *sui generis* měla být tenkrát personifikována v podobě literárně nově zrozené postavy zmíněného „dobrého vojáka“.

Na okraj těchto již obecně známých skutečností připomeňme, že časopis Karikatury nebyl žádným okrajovým či pramálo sledovaným periodikem: vycházel od roku 1909 až do léta 1914 (až tehdy byl po rakousko–uherském vyhlášení války Srbsku zastaven) s podtitulem Satirický týdeník, později Satirický čtrnáctideník a vydávala ho Knihtiskárna národně sociálního dělnictva. Redaktorů, šéfredaktorů a také vydavatelů se vystříдалo v Karikaturách postupně několik; v době, kdy v jejich třetím ročníku přišel na svět dobrý voják Švejk, časopis redigovali Jiří Stříbrný a Josef Lada. Značné množství autorů v něm ovšem publikovalo pod rozličnými pseudonymy, přičemž ojedinele do Karikatur přispívali také známější tvůrci jako básníci Karel Toman a Fráňa Šrámek nebo čtení prozaikové Antonín Trýb či Karel Vika. Nejpilnějším autorem periodika byl však nepochybně Jaroslav Hašek a nikoli náhodou některá čísla vyplňoval nejen svými, ale mnohokrát též pseudonymními příspěvky pouze on sám.

Záhodno je konstatovat, že spisovatelovo prvopočáteční rozverné povídání o Švejkovi se v Karikaturách objevilo všehovšudy třikrát (po květnových „narozeninách“ postavy ještě v červnu a poté v červenci 1911), zbývající dva texty totiž Hašek uveřejnil v konkurenčním humoristickém časopise Dobrá kopa (v obou případech v červenci téhož roku). Po deseti týdnech však Jaroslav Hašek znenadání cyklus o dobrém vojáku ukončil, přesto obnovil plodnou a hojnou spolupráci s Karikaturami a možná až hekticky v nich opět publikoval povídky či historky, které jsou žánrově i stylově koncipovány podobně jako ty, které byly napsány ještě před genezí „dobrého vojáka Švejka“ – taktéž Proto–Švejka, případně Ur–Švejka.

K polozapomenuté postavě tohoto dobrého vojáka či „pocitivého vojína“ se autor znovu vrátil až po šesti letech čili v nekomedialních dobách světového válečného konfliktu.

Obvykle se zdůrazňují spíše podobnosti mezi postavou tohoto předválečného Švejka a mezi figurou, kterou Jaroslav Hašek vytvořil ve svém stěžejním poválečném díle, zatímco zřetelné a výrazné rozdíly mezi někdejšími pocitivými vojíny a pozdějším dobrým vojákem zůstávají překvapivě spíše na okraji zájmu. Na počátku švejkovského cyklu stálo dílko či pásmo vyprávění vědomě autorem přerušené či odložené *ad acta*, na konci tohoto cyklu se setkáváme s rozsáhlým, mnohasvazkovým dílem, leč pohříchu nedokončeným. Nikoli náhodou Radko Pytlík v hesle o Haškovi v Lexikonu české literatury zdůrazňuje v souladu s interpretací Karla Kosíka, že hlavním znakem po válce psaného Švejka je jeho „groteskní maska, která je zdrojem neobyčejné verbální aktivity“ a „právě ta mu umožňuje vnikat do spleťtého mocenského a ideologického soukolí. /.../ V humorných epizodách tohoto nedopsaného románu Švejk zdůvěřňuje plebejský přístup ke světu a v rámci jeho spontánní jazykové improvizace dochází k vyjádření životního optimismu“ (PYTLÍK 1993: 87).

Jaký je však – nebo jakým se může zdát – onen pradávný a prapůvodní Prvošvejk z Karikatur, onen předválečný Švejk, který přišel na svět před více než stovkou roků? Je to opravdu drobný človiček z pražské ulice (TAMTÉŽ), který posléze reprezentuje „svérázný a složitý společenský typ“ (TAMTÉŽ: 88)? Pařížská slavistka Hana Voisine–Jechová má za to, že inkriminovaný Haškův protagonista od počátku připomíná mnohem víc loutku než postavu, totiž loutku jednoho muže neurčitého věku se stále stejným výrazem. V případě daného Proto– či Ur–Švejka také se stále stejnými, značně podobnými a monotónními promluvami, přičemž jehož silueta (zvláště na pozdějších ilustracích Josefa Lady) vyvolává neodbytný dojem, že jde o víceméně žertovnou, spíše žertovnou než humoristickou figurku vhodnou k vystříhování (VOISINE-JECHOVÁ 2005: 378–379).

Zároveň ovšem jde, odvoláme-li se opět na úsudek pařížské badatelky, zjevně a záměrně o „loutku bez perspektivy“ (TAMTÉŽ: 377), neboli o loutku, která je přímo určena pro karikaturní představení nebo pro plebejské karikování podobného typu (TAMTÉŽ: 376). Také proto autorův prvotní nebo počáteční Švejk ještě zdaleka nepronáší žádná nekonečná a nestárnoucí přirovnání, nevypráví komukoli na potkání rozličné městské a zejména hospodské historky a nevyžívá se až obsedantně v monologích, které v podstatě smysluplnější komunikaci s ním paradoxně znemožňují. V této souvislosti se sluší a patří připomenout závažnou, jen zdánlivě vedlejší okolnost, že tenhle Haškův „Švejk před válkou“ vzešel jako modelová

figura z pražského ovzduší „hravého anarchismu“ (TAMTÉŽ: 378) a tudíž i z nekonvenčního, anarchistického prostředí literární a umělecké bohémy.

Především v intencích předkládané interpretace Hany Voisine–Jechové je možné přitakat hypotéze, podle níž rovněž další postavy spjaté s postavou (nebo teprve postavičkou) Švejka jsou spisovatelem v mnoha případech vskutku zpodobeny jako loutky nebo jednoduché siluety ze zmíněných zábavných vystřihovánek. Koneckonců i v Osudech dobrého vojáka Švejka za světové války tyto postavy jako celek výrazně přispívají „k vytvoření dojmu jarmareční frašky, umělé, absurdní a maximálně výmluvné svou jednoduchostí“ (TAMTÉŽ: 380). Takový je v románovém cyklu kupříkladu věčně podnapilý polní kurát Otto Katz, poživatel života, který ovšem představuje toliko vypravěčsky rozvinutou kopii postavy vojenského kněze Augustina Kleinschrodta, též údajně důstojného polního kuráta, figurujícího již v předválečném švejkovském cyklu a vystupujícího v rané autorově povídce či „humorce“ s názvem Dobrý voják Švejk opatřuje mešní víno.

Haškův „dobrý voják“ si v raných spisovatelových textech tvrdošíjně počíná jako loutka, které se nemůže zholat nic přihodit. Není divu, že tento voják jako jediný přežije ve zdraví dokonce i výbuch muničního skladu, ačkoli ten právě jeho usměvavým přičiněním vyletěl do povětří. Posléze přežije i něco ještě horšího, totiž vytrvalé pokusy vojenských nadřízených vystrnadit ho za každou cenu z c. a k. armády, superarbitrovat ho – leč málo platné, neuspějí a dobrému vojákovi neublíží ani mnohonásobné havárie aeroplánů mocnářství. Proto také jako příslovečný „hloupý Honza“ z tradičních českých pohádek vyvázne i Švejk v cyklu předválečných historek Jaroslava Haška bez poskvrny a bez bázně a hany z celého řetězce bizarních a absurdních dobrodružství.

V pásmu Haškových předválečných humoresek o pěti částech, vyznačujících se mnoha prvky svérázného černého humoru své doby (pokud ovšem tyto texty můžeme považovat za humoresky, neboli v daném případě i za texty těžící ve velké míře zejména z městského folkloru) se opravdu setkáváme s poněkud jiným titulním satirickým typem než s tím, jež reprezentuje dobrý voják Švejk v poválečných několikavazkových „Osudech“. Nevíme totiž o něm dohromady vůbec nic: nevíme, kde se narodil, nevíme, kde žil a kde žije, nevíme, kde chodil do školy. Jediné, co je nám o této postavě známo, je holé sdělení čítající dvě slova, že se Švejk vyučil truhlářem, jenomže v autorových raných švejkovských povídkách není ani v nejmenším naznačeno, kde k tomu došlo a kdy.

Nevnášejí do toho sebemenší jasno ani Švejkovy kolovrátkově uctivé odpovědi v jednání s jeho vojenskými nadřízenými. Z jeho až nevojácky servilního počínání a nekasárensky líbezných a rutinně přátelských úsměvů bylo podle Haškových slov (přinejmenším podle jeho záměru) údajně nikoli náhodou úzko dokonce i všem důstojníkům v tridentské posádce. Jde o to, že na rozdíl od svého budoucího alter ega, které tváří v tvář první světové válce a též v jejím následujícím průběhu všechno ví a všemu rozumí, na rozdíl od postavy, která je tudíž opravdu „dobrým vojákem“, předválečný Švejk v této své nejranější či nejstarší vývojové variantě ztělesňuje – jako zmíněná loutka – především cosi jako nezdolnou naivistickou nevědomost.

Refrénovitě nebo i stereotypně se opakující repliky této Haškovy loutkovité či veskrze jarmareční postavy, pronášené v duchu (zčásti karikovaného) vzorného či příčinlivého vojenského chování jako „Poslušně hlásím, že prosím nevím“ přitom šablonovitému armádnímu myšlení nadmíru lahodí. Kdo nevěří či komu se to nezdá být příliš věrohodné, nechť si předválečné příhody tohoto dobrého vojáka Švejka znovu pozorně přečte. Pak se nic netušící čtenářstvo poněkud zaskočeně přesvědčí, že po jednom z absurdních, téměř baronprášilovských dobrodružství znenadání spisovatelův hrdina-nehrdina zničehonic (nebo naopak naprosto zákonitě) nakročí k více než pozoruhodné, až neuvěřitelné vojenské kariéře.

Jaroslav Hašek totiž v jedné povídkové epizodě z předválečného období líčí s patřičným důrazem na groteskní absurditu veškerých popisovaných výjevů, jak je jeho oficiálně či erárně oslavovaný hrdina obklopen rakousko-uherskými důstojníky, nezastřeně, až okázale obdivujícími jeho kuráž a důvtip a jak při této příležitosti hrdinsky popíjí vpravdě jako duha, dále jak jeho dobrý kulatý obličej září všemi směry udatnou radostí a jak záhy nato je již jmenován kaprálem u kumpanie a nedlouho poté po zásluze vyznamenán velkou válečnou medailí (HAŠEK 1957: 120). Když se po letech Haškův Švejk chystá do zbraně „na Sarajevo“, není nikomu povědomo, že jeho literární předchůdce či raný dvojník si svého času statečně vysloužil kaprálské frčky. To se ovšem psal jiný letopočet.

Na udělení vojenského vyznamenání a na s tím spojené povýšení „dobrého vojáka“ do hodnosti kaprála nemá žádný vliv skutečnost, že se roku 1911 na středoevropských bojištích ještě nikde neválčilo, přinejmenším nikoli v oněch pohraničních časoprostorech, v nichž se poctivý voják Švejk, predestinovaný dobrý voják, takto náramně proslavil a zmužile si vydobyl metál (TAMTÉŽ). Právě v této souvislosti je zapotřebí zdůraznit, že v žádném z raných autorových švejkovských příběhů nemáme ani na okamžik co činit s nějakým „pitomcem

u kumpanie“ a zakrátko již sledujeme další činy respektovaného kaprála u jedné jednotky ložící v Itálii, jinými slovy čackého poddůstojníka s medailí na prsou. Kdo by se potom divil, že v závěrečné historce tohoto pásma humoresek doletí dobrý desátník Švejk coby muž bez nervů jakoby nic na rakouském aeroplánu i bez benzínu přes celé Středozemní moře až do vzdáleného libyjského Tripolisu! Zcela právem se v Haškem zvoleném podtitulu analyzovaného cyklu s patřičnou, skrytě ironickou nadsázkou konstatuje, že jde a že půjde o „zajímavé příhody poctivého vojína“.

Všechny tyto „zajímavé příhody“ měly od samého počátku nejenom svou textovou variantu, ale také zprvu nepříliš osobitý, z časového odstupu však nesporně zajímavý původní výtvarný doprovod. V té době ještě předválečný „poctivý voják“ Švejk přece nebyl žádnou ordonancí 11. pěší kumpanie 91. regimentu, jehož osudy poté skoro celé století doprovázela jediná protagonistova vnější podoba (včetně ztvárnění dalších postav a postaviček z Osudů dobrého vojáka Švejka za světové války) v klasickém podání Josefa Lady. Nutno však připomenout, že tomuto výtvarnému umělci se (ať už právem či neprávem) někdy vytýká, že posouvá vyznění svých švejkovských ilustrací do poněkud rozmarnější polohy, než je nebo jaká se zdála satirická poloha spisovatelovy literární předlohy. Původní výtvarná vojenská tvářnost Švejkova však byla o poznání jiná. Tohoto vojáka sloužícího v tridentských kasárnách zpodobil v knižním vydání nejranějších švejkovských příběhů ve své době uznávaný výtvarník Karel Stroff, ostatně i příležitostný Haškův spolubesedník čili jeho vítaný kumpán v pražských pohostinstvích.

Tento známý pražský karikaturista zpravidla ve svých kresbách kladl důraz především na vnější, dosti emblematickou stránku zvoleného humoristického výjevu a v neméně míře i na výrazně směšné rysy jednotlivých postaviček. V konkrétním Švejkově případě se proto Stroff řídil zejména autorovou vlastní charakteristikou literárního hrdiny, kterou najdeme hned na začátku první povídky Haškova humoristického cyklu, podle níž „Švejk byl stále usměvavý, líbezný ve svém chování, a proto snad byl také stále zavřen“ (TAMTÉŽ: 107). Stroff nakreslil Haškova protagonistu jako „velkého tělnatějšího vojáka s širokým obličejem, výrazným nosem a vlnícími se vlasy v plandavé poškozené uniformě a s nezbytnou dýmkou v ústech“ (JAVŮREK 1975: 405). Důležité je, že tento prvopočáteční tridentský Švejk se dohromady ničím neliší od ostatních vojáků na tehdejších Stroffových ilustracích: je to obyčejná komická figurka v mundúru, většinou nemá při sobě ani „nezbytnou dýmkou“ v ústech a z dnešního pohledu může jeho postava v celkovém rámci kresby na recipienta působit toliko „jako jeden z herců komedie, který má diváky pobavit všeobecnou veselostí“ (TAMTÉŽ: 406).

Zejména v této souvislosti se nevyhneme menšímu exkurzu směřujícímu od původního autorského textu Jaroslava Haška k dramatickým nebo spíše divadelnickým a scénickým metamorfózám univerzálního švejkovského typu. Stojí za připomenutí, že oblíbený dobový literát a dramatik Ruda Mařík (1878–1933), rovněž někdejší spisovatelův hospodský společník, po roce 1918 hojně využíval popularity Haškovy postavy „dobrého vojáka Švejka“, vtiskoval mu však v dramatických scénkách úplně odlišnou podobu a vyfantazíroval si i zcela jiné, na první pohled absolutně „nešvejkovské“ všednodenní životní příhody. Kupříkladu v jeho poválečné „veselé hře se zpěvy o 4 jednáních“ s názvem Čtveráctví krajánka Švejka (vydáno 1925, prem. 1924) již nemá protagonista s legendární vojenskou existencí ani v náznaku pranic společného, využívá do určité míry pouze populárního švejkovského „archetypu“.

Nikoli náhodou pak na obálce knižní publikace uvedeného dramatického výtvoru vypadá Švejk nejenom na první pohled jako prachobyčejný a především příznačně ryze český „hloupý Honza“. V Maříkově konverzační hře či spíše frašce tato evidentně „řachandová“ varianta či přenačnění Haškova hrdiny vystupuje a promlouvá jako domácí, publiku všeobecně srozumitelný „krajánek Švejk“. Její děj se sice odehrává „v době, kdy v českých mlýnech nebyla nouze o legraci,“ čili ještě před válečnými kataklysmaty (proto jednotlivá dějství probíhají pro obveselení publika dílem v šalandě, dílem u koupadla ve vrbičkách), jenže v polovině dvacátých let 20. století byla postava Švejka už skoro obligátně či nezaměnitelně ztotožňována s jeho příslovečným dobrým vojáctvím. V tomto smyslu i sklony a spády dramatikovy fantazie zřetelně směřují právě k Švejkově podobě, jak se vyloupila v Tridentu.

Podobu takového „hloupého Honzy“ má tudíž nikoli již Haškův, nýbrž především Maříkův všestranně epigonský nevoják Švejk i v jiných tematicky spřízněných hrách z dramatikova pera, kupříkladu v jeho „veselé hře“ Švejkova dvojčátka, v níž titulní hrdina opět dokáže (či má) rozveselit obecenstvo jiným nezdolným čtveráctvím. Některá dramatikova dílka vskutku nevelké hodnoty (sepsaná někdy ještě za Haškova života, jindy až po spisovatelově skonu) zjevně motivicky cizopasí na Haškově románu, vyobrazení slavné postavy však i v těchto prostínech scénických skečích odkazuje daleko víc k tridentskému vyobrazení jakéhosi středoevropského Enšpígla než k pozdějšímu Ladovu klasickému výtvarnému pojetí. Stojí za zmínku, že kupříkladu hra Švejk v zajetí (titul, jež Lexikon české literatury neuvádí) se má odehrávat zčásti v kanceláři, zčásti ve světnici, zčásti v „budoiru“. Na mnohdy pikantně nešvejkovskou tematiku se zaměřují též jiné Maříkovy zábavné hry či inscenace jako například

Švejk fotbalistou (1922) nebo Švejk na Marsu (1924). Hašek jim byl přítomen jen stěží, možná by si však připadal jako za časů předválečné anarchistické bohémy v notně pokleslé podobě.

Vraťme se však k raným „švejkovským“ literárním a humoristickým textům Jaroslava Haška, a tudíž především k autorovu Ur-Švejkovi. Ve všeobecném, nejenom čtenářském povědomí během mnoha desetiletí hluboko zakořenila představa, podle níž je dobrý voják Švejk bytostně spjat s pražskou novoměstskou pivnicí U Kalicha. Potom se zdá přirozené, že se hrdina do ní po válce při první příležitosti v pět odpoledne jako obvykle vydá. Něco takového ovšem v pásmu švejkovských historek z předválečného roku 1911 vůbec ještě nepřipadalo v úvahu. Tehdejší „loutka“ z tridentských kasáren neměla koneckonců žádný důvod navštěvovat v rámci monarchie právě české země: přinejmenším tomu nenasvědčuje ani ani spisovatelův záměr.

Snad je „pocitivý vojín“ Švejk původem z Čech, možná však také nikoli: vždyť jeho jméno nikomu nezní nikterak česky a rovněž o jeho případném českém původu není v textu nic a nikde výslovně řečeno. Rovněž o českých zemích v rámci habsburského mocnářství tu nepadne ani slovo. Neobjeví se ani sebemenší zmínka o nějakém pražském hostinci. Čtenáři těchto raných autorových příběhů nemají tušení, ve které zemi se jejich hrdina vyučil svému řemeslu. České vojenské popěvky mohl dobrý voják Švejk jako pocitivý vojín středoevropské monarchie a její c. a k. armády zaslechnout někde v českojazyčných končinách nebo se s nimi seznámit během vojenské služby či vojenského cvičení v podání českých vojáků, nicméně jeho hypotetické češství je přinejmenším velkou neznámou a naprosto neobjasněnou záhadou.

To však není jediná tradiční legenda, pro niž neexistuje v „zajímavých příhodách pocitivého vojína“ náležité opodstatnění. Převážně bezejmenní důstojníci z tridentské posádky sice v těchto historkách z Léta Páně 1911 promlouvají „česky“, nepochybně by však v každodenní praxi užívali výhradně oficiální němčiny. Vždyť „česky“ v nich se Švejkem jakoby nic rozpráví i rumunský major. Hrdinova jazyková příslušnost tu nikde není jakkoli charakterizována. Koneckonců to první, co se o Haškově dobrém vojákovi v tomto cyklu dovídáme, je nesmrtelná, nemálo absurdní autorova sentence, že „šel na vojnu se srdcem veselým“ (HAŠEK 1957: 107). Vzápětí se ještě na úvod konstatuje, že se Švejkovi „podařilo uvést v úžas celou posádku v Tridentu i s jejím hlavním velitelem“. Pravděpodobně se nemýlí Jaroslava Janáčkova, když i v příbězích tohoto Proto-Švejka či Ur-Švejka shledává nemálo výrazné ozvuky dávného pikareskního románu, byť dobrý voják Švejk rozhodně nevystupuje v předvečer Velké války jako nějaký činorodý a podnikavý pikaro. Může si přece tenkrát počínat jedine jako příčinlivá a učenlivá loutka, zpodobující novodobého pikara.

Svým způsobem se „rodištěm“ dobrého vojáka či poctivého vojína Švejka, jinak řečeno místem geneze později tolik proslulé Haškovy postavy, nakonec ve spisovatelově bujně humoristické a satirické fantazii stala italská lokalita, v níž se kdysi odehrával tridentský koncil: město zvané Trident, centrum dnešní provincie Trentino, která tehdy náležela habsburskému mocnářství. Právě v ní se nekonečně líbezně nevinný Švejk, který ve vstupní kasárenské historce ještě netušil ani tolik, co je „kvér“, zanedlouho – aspoň podle autorova rozmařilého vyprávění – pikareskně vyznamenal na hranicích, neboť, jak vypráví Jaroslav Hašek, šibalsky ukořistil sladce spícím italským vojákům nejnovější model strojní pušky z Milána. A k tomu jim, nikým nepozorován, odvedl i poslušného armádního mezka. Tento poctivý voják Švejk, rozhodně víc poctivý voják než dobrý voják, je vskutku v první řadě jedním z vojáků tridentské posádky: nepraví se tu nikde, zda je Čech, nebo nikoli. Je-li to pikaro, potom pikaro bez národnosti, nějaký pozdní c. a k. pikaro.

Dobrý voják Švejk v raném spisovatelově podání zkrátka a dobře ještě nemá žádné národnostní určení. Vydává-li se na rozkaz vojenského velení obstarat pro armádu dostatečné zásoby mešního vína, namíří si to přes Vöslau a Korneuburg až do Vídně, odtud putuje rozmyslným obloukem přes celou monarchii do Štýrského Hradce, Záhřebu, Terstu a potom zase zpátky do Tridentu. Žádný Protivín ani žádná Putim tehdy nepřicházely v úvahu. Nikoli náhodou právě v pohraničním Tridentu/Trentinu, jak jsme již připomněli, vyhodí nešťastnou náhodou Švejk do vzduchu zmíněný muniční sklad. Právě po odchodu z Tridentu čili z Trentina o něco později Haškův hrdina či antihrdina, tato nezničitelná a nesmrtelná autorova lidská loutka, odlétá v předválečném létajícím stroji z Vídeňského Nového Města přes Alpy a Středozemní moře a přistává až v Africe.

Ať již se z „černého kontinentu“ zase vrátí nebo, což by se v letech vzniku této postavy nedalo jednoznačně vyloučit, tato loutka v některých končinách ožije ve zcela jiné roli, můžeme mít za to, že faktickou kolébkou Švejka, této záměrně nemluvné a neuvěřitelně (byť jen zdánlivě) nevědomé literární figuríny v hodnosti kaprála, se tudíž provždy stala severní Itálie, konkrétně předválečná rakouská čili habsburská Itálie. Z toho vyplývá jednoznačné konstatování, že v raných autorových humoristických textech s touto tematikou voják či voják Švejk figuruje, promlouvá a jedná jako ryzí vojančící Středoevropan, možná nějaká typicky středoevropská vojenská loutka, na níž neshledáváme vskutku pranic, co by alespoň v náznaku vypovídalo o Švejkově možném českém původu.

V souvislosti s genezí Haškova později světoznámého „dobrého hrdiny“ připomeňme ještě jednu závažnou okolnost. Většina postav u spisovatele vstupuje na vypravěčskou scénu povídky či humoresky obdařena pouze příjmením, ať je to v pozdějším románovém opusu namátkou rozšafný hospodský Palivec nebo policejní špicl Brettschneider. Značně podobný postup zakořenil i v autorových dobrodružstvích předválečného Švejka. Svě jméno, totiž křestní jméno, v nich nemá žádná z postav a ani titulní hrdina: křestní jméno je mu totiž dáno či prisouzeno teprve v mnohem pozdějším povídkovém cyklu Dobrý voják Švejk v zajetí (vznikl až v roce 1917), a to paradoxně nebo naopak příznačně na základě výnosu trestního soudu.

V souzvuku s autorovou invencí tudíž jedině díky zmíněnému tomuto výnosu se dovídáme nemálo podstatné literární indicie týkající se někdejšího Haškova „pocivého vojína“ z předválečných tridentských kasáren. Především se tímto úředně stvrzuje, že se spisovatelův doposud „bezejmenný“ nebo loutkovitý, tudíž neméně loutkovitě pojmenovaný Švejk jmenuje Josef, dále že jako jeho povolání je v soudním aktu poměrně přesně uvedeno „obuvník“ a konečně že bytem je náš dobrý voják hlášen na Královských Vinohradech v Praze. Čili nikoli na Novém Městě pražském, v němž Jaroslav Hašek vyrůstal a v jehož ulicích a lokálech také již před první světovou válkou potkával prototypy svých humoristických příběhů.

Tento vinohradský obuvník Josef Švejk poté v rámci humoristicko-reportážních vyprávění z počátečního období existence čs. legií na Rusi vystupuje už jako sice specifická, leč „živá“ postava z masa a kostí. Předtím v raných „italských humoreskách“ jako kdyby si spisovatelův hrdina všehovšudy nasadil masku populárního novodobého kanonýra Jabůrka a stejně jako on (možná jako loutkovitý kašpárek) sloužil ve svém švejkovském přestrojení císaři věrně a oddaně až „do roztrhání těla“, jak také ostatně veřejně prohlašuje. Přitom ovšem podle vlastních slov chce tento český kašpárek na vojně ze všeho nejvíce „užít nějakou legraci“ (HAŠEK 1957: 107), poněvadž do osudů dobrého vojáka Švejka za válečných katastrof bylo v létě 1911 ještě velice, velice daleko. Haškova groteskní kalvárie zdánlivě „posledních dnů lidstva“ za světové války s Josefem Švejkem v úloze nejšvejkovatějšího statisty dějin měla teprve přijít. Její hvězdná hodina stejně jako hvězdná hodina onoho „dobrého vojáka“ přes nesporný počáteční čtenářský úspěch nastala až během dalších, spíše pozdějších let.

POUŽITÉ ZDROJE

Ančík, Z. Poznámky vydavatelů. Spolu s DANEŠ, F. a PYTLÍK, R. In Hašek, J. Dobrý voják Švejk před válkou a jiné podivné historky. Praha: SNKLHU 1957.

Hašek, J. Autoportréty. Praha: Euromedia Group a Knižní klub 1999.

Hašek, J. Dobrý voják Švejk a jiné podivné historky. Praha: Hejda a Tuček 1922.

Hašek, J. Dobrý voják Švejk v zajetí, 2. vyd. Praha: Nakladatelství Karel Synek 1947.

Hašek, J. Dobrý voják Švejk před válkou a jiné podivné historky. Praha: SNKLHU 1957.

Hašek, J. Politické a sociální dějiny strany mírného pokroku v mezích zákona, 2. vyd. Praha: Čs. spisovatel 1977.

Janáčková, J. Autoportréty Jaroslava Haška. In Hašek, J. Autoportréty. Praha: Euromedia Group a Knižní klub 1999.

Javůrek, J. Haškův Švejk a jeho ilustrátoři. In Hašek, J. Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války III.-IV., 39. vyd. Praha: Čs. spisovatel 1975.

Mařík, R. Čtveráctví krajánka Švejka. Praha: Divadelní agentura Thalia 1925.

Pytlík, R. Jaroslav Hašek. In Lexikon české literatury 2, H-L, sv. I, H-J. Praha: Academia 1993.

Voisine-Jechová, H. Dějiny české literatury. Přel. Aleš Haman. Praha: H&H 2005.

Konkurence přípustkových spojek prizmatem korpusu

PhDr. Mgr. et Mgr. Ondřej Drobník

Ústav českého jazyka FF MU

ondrej.drobnik@ff.cuni.cz

Anotace:

Studie se zabývá předpokládanou synonymií přípustkových spojek *ačkoli*, *i když* a *přestože*. Na základě rešerše českých gramatik navrhuje sedm faktorů, které lze popsat za pomoci korpusových metod. Využívá co nejširší spektrum korpusů – mluvených a psaných, formálních i neformálních; jmenovitě jde o korpusy řady syn, oral a online_now. Soustředí se primárně na kvalitativní popis náhodných vzorků, kvantitativní pozorování omezuje na sledování tendencí. Shodně se přípustkové spojky chovají především z hlediska významového (vyjadřují čistou přípustku), všechny umožňují vázat indikativ i kondicionál, a navíc lze vedlejší věty multiplikovat. Naopak rozdíly spatřujeme zejm. v preferované větosledné pozici (A: vyrovnané, IK: postpozice, P: antepozice), ale i v následujících faktorech: pouze u IK jsou ve větším množství doložena neslovesná doplnění (zejm. elipsa spony) a ne všechny umožňují modifikátor-partikuli *i* (A: neumožňuje, P: umožňuje, IK: partikule je nedílnou součástí spojky).

Klíčová slova:

přípustka, čeština, korpus, spojky, konkurence

Summary:

The study deals with the assumed synonyms of the concessive complementizers *ačkoli*, *i když* and *přestože*. Based on a search of Czech grammars, we have proposed seven factors that can be described by using corpus methods. We use the widest possible range of corpora – spoken and written, formal and informal; namely, corpora syn, oral and online_now. The paper focuses primarily on the qualitative description of random samples, limiting quantitative observation to

the description of tendencies. The concessive complementizers behave consistently from the semantic point of view (they express the so-called pure concession), all allow indicative and conditional, and furthermore, subordinate clauses can be multiplied. On the contrary, we see differences mainly in the preferred sentential position (A: balanced, IK: postposition, P: anteposition), but also in the following factors: only by IK, there are non-verbal complements possible (esp. ellipse of the copula), and they do not all allow the modifier *i* (A: agrammatical, P: grammatical, IK: the modifier is an integral part of the connector).

Keywords:

Concession, Czech, Corpus, Complementizers, Concurrence

Úvodem

Připustka je z lingvistického hlediska velmi široký, neřkuli vágní termín. Dokonce se objevují i tvrzení, že ji nelze bezezbytku definovat (Moeschler, 1982, str. 8; srov. i detailnější diskuzi v Drobník, 2021). V důsledku takové šíře lze vymezit celou plejádu různě ustálených připustkových výrazů. Na jedné straně tak rozeznáváme připustku jako fenomén diskurzivní (Klein, 1980), kdy mnohdy není připustka ani explicitována, na straně druhé výrazivo ustálené, gramatikalizované, a zejména funkčně (téměř) jednoznačné.

Do posledně jmenované skupiny řadíme i tzv. připustkové podřadicí spojky, které jsou v gramatografických dílech mj. prezentovány jako jeden z nejčastějších prostředků vyjádření připustky. V této studii se budeme zabývat jmenovitě třemi spojkami: *ačkoli*, *i když* a *přestože*. Tyto spojky jsou zpravidla prezentovány jako synonymní, a to v nejširším smyslu slova: tedy nejen sémanticky, ale i syntakticky (až na drobné nuance, na které upozorníme v další části). V tomto bodě stojí za pozornost následující tvrzení Fr. Štíchy (2013, p. 856):

Navzdory předpokládané principiální synonymii a funkční ekvivalenci těchto tří spojek lze mít někdy pocit, že nejlépe se do dané věty hodí jedna z nich. Je dosti pravděpodobné, že existují nějaké sémantické a/nebo stylové podmínky, které způsobují, že (obvykle) za daných komunikativních okolností dáváme přednost jedné z těchto spojek. Pokud takové podmínky existují, nejsou dosud známy.

Otázky, které na základě výše řečeného vyvstávají, jsou následující: V čem spočívá ona „principiální synonymie a funkční ekvivalence“? Existují nějaké faktory („constraints“), které preferenci určité spojky způsobují? A lze je vůbec popsat (v duchu Štíchova tvrzení, že „lze mít někdy pocit“)?

Tato studie se snaží na tyto otázky alespoň dílčím způsobem odpovědět. V první části shrneme dosavadní poznání jmenovaných spojek, zejm. ve vztahu k danému výzkumu. Budeme se tedy primárně soustředit na faktory, které lze jednak považovat za diferencující, jednak bude možné je popsat pomocí zvolené metody a na základě shromážděných dat – obé bude představeno v následující sekci. Další část podrobně představí výsledky. Na závěr budou shrnuty relevantní výsledky a zmíněny některé další, dosud nepopsané faktory, které by mohly představovat výzvu *pro futuro* (viz sekci Envoi).

Dosavadní poznání

Předtím než přistoupíme k diskuzi samotných přípustkových spojek, považujeme za nutné – leč kurzoricky – pojem přípustky ozřejmit a blíže vymezit, neb její pojetí v různých spisech značně kolísá. Zde se přidržíme sémanticko-logického pojetí ternárního, kontrastivně-kauzálního. Jinými slovy, přípustka má v tomto pojetí tři argumenty, které můžeme označit jako P, Q a non-Q. Mezi jednotlivými argumenty existují následující (logicko-)sémantické vztahy: P implikuje Q, Q a non-Q jsou ve vztahu negace a mezi argumenty P a non-Q je vztah konjunkce (nikoli ve striktně formálně-logickém smyslu...), který by bylo též možné označit za „koexistenci“. Schématicky si můžeme jednotlivé argumenty představit jako vrcholy obecného trojúhelníka, které jsou spojeny „úsečkami“ (aneb již zmíněnými vztahy).

Pro názornost uvažujme ilustrační přípustkovou větu: „I když prší, jdu ven.“ Argumentu P odpovídá propozice „prší“, jež implikuje⁵⁹ Q, tedy „nejdu ven“, protože za deště většinou ven nechodíme. Taková informace plyne z presupozice (mj. „socio-kulturního pozadí“), se kterou do komunikace vstupujeme.⁶⁰ Zde je ovšem narušena tvrzením non-Q, tedy že „jdu ven“.

⁵⁹ Na první pohled je zřejmé, že tyto „logické“ vztahy nejsou logické v pravém (matematickém, formálním) slova smyslu – je totiž třeba zahrnout zejm. kognitivní perspektivu, která, jak už lingvisté ukázali (srov. např. Morel, 1996; Nguyen, 1983), situaci značně komplikuje, neřkuli znemožňuje jakékoli exaktní uchopení. Proto se v tomto bodě zcela otevřeně hlásíme k částečně intuitivistickému pojetí přípustky.

⁶⁰ Ačkolí se tak v přirozeném jazyce děje zřídka (zejm. z důvodů jazykové ekonomie), presupozici můžeme testovat vložním slůvkem „normálně“ a argumentu Q – dojde tak k jeho explicitaci. Z výše uvedeného bychom tedy měli: „I když prší, což *normálně* způsobuje, že se ven nechodí, jdu ven.“ Nebo stylisticky obratněji: „I když se za deště ven *normálně* nechodí, ven jdu.“

Pro úplnost dodejme, že jednotlivé argumenty lze různými způsoby modifikovat. Níže nás budou modifikace zajímat jen v souvislosti s tzv. podmínkově-přípustkovými větami, proto se jim zde více věnovat nebudeme. Podobně byla přípustka definována i v Drobník (2021) nebo Drobník (2022), kde jsou přiblíženy i další modifikace přípustkového vztahu (str. 12nn).

Ve zbytku této kapitoly představíme přípustkové podřadicí spojky *ačkoli* (nadále budeme pro odlehčení textu používat i zkratku „A“), *i když* („IK“) a *přestože* („P“). Vycházíme z referenčních mluvnic českého jazyka od 50. let minulého století dodnes. Většina údajů zde uvedených je však data novějšího (nejvíce informací čerpáme z mluvnic Fr. Štíchy), protože starší gramatiky (např. Šmilauer, 1966) povětšinou rozdíl mezi jednotlivými spojkami nehledají, představují je jako množinu bez vnitřního rozlišení, takřkajíc *en bloc*.

Z hlediska formálně-syntaktického se gramatiky shodují v následujících bodech: všechny spojky umožňují ante- i postpozici vedlejší věty, jsou prezentovány jako „nejběžnější“ (Štícha, 2013), navíc v hovorové mluvě umožňují korelační partikuli *tak* (Štícha, 2015). Otázka regovaného slovesného modu je pojednána zřídka – např. Vl. Šmilauer (1966, str. 325) tvrdí, že se vyskytují většinou s indikativem, málokdy s kondicionálem.

Funkční ukotvení zdá se být u spojek A a P jednoznačné: vyjadřují tzv. prostou (ve Šmilauerovi (1966) též „vlastní“) přípustku. Tento význam může vyjádřit i IK (Štícha, 2013), nicméně současně má schopnost vyjádřit i reálný podmínkově-přípustkový vztah (Štícha, 2015). Z hlediska stylu se objevuje pouze zmínka, že A je poněkud knižní, a proto bývá nahrazováno spojkou IK (Karlík, 2012). *Grosso modo* lze shrnout, že všechny tři spojky jsou prezentovány jako funkčně ekvivalentní, tzn. bez významového a stylového rozdílu – srov. citaci Štíchy (2013) výše.

Metodologie a data

Tato studie si klade za cíl popsat některé rozdíly přípustkových spojek A, IK a P – to celé na korpusovém materiálu, který jednak poskytuje autentická jazyková data, jednak umožňuje zjištěné kvantifikovat, a proto se ideálně hodí k popisu úzu. Z hlediska našeho tématu – konkurence vybraných přípustkových spojek – je klíčové se zpočátku ptát, v čem by se mohly spojky lišit (anebo naopak podobat...). Vhodné je proto definovat několik diskrétních veličin, které mají potenciál na případné odchylky v jazykovém chování zvolených výrazů upozornit. Především, že cílem této studie je popsat takové veličiny zejm. intrakategoriálně, tj. spojky porovnávat vždy prizmatem jediné kategorie/veličiny. Stranou musíme – *faute de place* –

nechat popis interkategoriální, tedy např. korelační analýzu veličin (která, a to zdůrazňujeme, by mohla na celý problém vrhnout nové světlo).

Jak ovšem jednotlivé „veličiny“ definovat? Především, že sledovatelných kategorií je celá řada, jen některé se však ze své povahy hodí pro korpusový výzkum (k tomu více v Envoi). Pro tuto studii jsme vybrali celkem 7 kategorií, které lze snadno pomocí korpusových nástrojů uchopit.⁶¹ Uvažujme následující větu: *I když prší, jdu ven*. Jaké faktory lze sledovat?

A) U vedlejších vět se můžeme ptát, jakou pozici v souvětí zaujímají. Jinými slovy: jsou anteponované, nebo postponované?

(1) *I když prší, jdu ven. – Jdu ven, i když prší.*

B) Na základě gramatik a v lingvistice dosud představených studií o přípustce může být relevantní rozlišovat různé přípustkové významy, např. přípustku prostou a hypotetickou. Jak ukazuje příklad níže, rozdíl lze testovat substitucí:

(2) *I když (= ačkoli) prší, jdu ven.*

(3) *I když (* ačkoli) prší, chodím ven.*

C) Z hlediska ryze formálního se lze ptát na typ konkrétního vyjádření – jde o větu v tradičním slova smyslu (tj. obsahuje *verbum finitum*), nebo je přípustka vyjádřena např. „jen“ pomocí předložkové fráze (*I přes zákaz tam zaparkoval.*). Druhá jmenovaná možnost nebude v rámci této studie tak podstatná; o to podstatnější však bude jemnější klasifikace z hlediska slovesných tvarů. Budeme rozlišovat dva „stupně“: slovesný (*i když prší...*) a neslovesný, kam bude v našem případě spadat zejm. tzv. atributivní přípustka: *Petr, ač chytrý, si nevěděl rady.*

D) V případě finitních slovesných tvarů se budeme zajímat rovněž o slovesný způsob, kterýžto by měl – alespoň podle údajů v některých gramatikách (viz výše) – variovat. Bez zajímavosti není připomenout, že se (i v korpusu) běžně objevují dvě kondicionálové varianty, z nichž v rámci tohoto článku obsáhneme (v důsledku zvolené metodologie – viz níže) pouze první. Rozdíly mezi oběma větami – existují-li nějaké – necháváme tedy stranou.

⁶¹ Na místě je jistě poznámka, že korpusový výzkum většiny ze zmiňovaných kategorií by bylo možné (aspoň částečně) automatizovat. Takový postup však na miliardových datech nevyklučuje jistou míru chybovosti. Jelikož je naším primárním cílem popis kvalitativní, nikoli kvantitativní, budeme všechny analýzy provádět ručně na relativně velmi omezeném vzorku.

(4) I když by pršelo, šel bych ven.

(5) I kdyby pršelo, šel bych ven.

E) Zcela přirozenou otázkou, která se klade, byť jenom na základě pozorovaných dat, je znásobení vedlejší věty. Jelikož tento jev nebyl v námi zohledněných mluvnicích doposud popsán, pokusíme se v další kapitole o jeho (zejm. funkční) popis. Zde ilustrační příklad:

(6) I když prší a i když padají kroupy, jdu ven.

F) Jak bylo zmíněno v předchozí kapitole, přípustkové spojky mají schopnost vázat tzv. korelát, který jednak vykazuje syntaktická omezení, jednak má být znakem mluvenosti. V češtině je tento druh korelátu vždy fakultativní:

(7) I když prší, (tak) jdu ven.

G) Posledním faktorem, který budeme v této studii sledovat, je přítomnost modifikátoru. Modifikátorem zde rozumíme výraz (typicky partikuli), v jehož dosahu se nachází spojka a který slouží ke zdůraznění přípustkového vztahu.

(8) I přestože prší, jdu ven.

Faktorů, které by bylo možné sledovat, je celá řada (viz Envoi) – a jistě není vyloučeno, že by sledování některého z nich mohlo významně přispět k poznání zvolených spojek a jejich distribuce.

Jak již bylo naznačeno, tato studie se metodologicky opře o jazykové korpusy češtiny. Abychom pokryli co nejširší spektrum textových typů, volíme korpusů více. Vycházíme ze zjednodušeného (avšak pro tyto účely bohatě dostačujícího) předpokladu, že lze jazyk, resp. textové typy, binárně dělit na dvou „osách“: podle stupně formálnosti na jazyk formální a neformální a podle média na jazyk psaný a mluvený. Zkombinujeme-li tyto atributy, dostaneme čtyři možnosti, jak ukazuje tabulka níže – do jednotlivých polí navíc zanášíme názvy korpusů, s nimiž budeme dále pracovat (viz níže).

	Psaný	Mluvený
Formální	syn v9	–
Neformální	online_now	oral v1

Tabulka 1

V tabulce jsou citovány korpusy pro všechny výše vymezené typy, chybí jen korpus zastupující formální mluvený jazyk. Důvodem je, že zde (na základě existující literatury, srov. např. Cvrček, 2020) nepředpokládáme významnější odchylky od jazyka formálního psaného, což je dáno zejm. jistou mírou promyšlenosti a připravenosti takových textů.

Přípustkové spojky ve formálních psaných textech budou popsány na základě korpusu syn v9.⁶² Pro širší pokrytí „formálního“ jazyka volíme tři podskupiny (resp. predefinované subkorpusy korpusu syn v9): texty beletristické, odborné a publicistické. V každém z těchto subkorpusů hledáme jednotlivé spojky a pro manuální/kvalitativní sondu generujeme náhodný vzorek 30 okurencí pro každou spojku a subkorpus.

Neformální psané texty jsou zastoupeny korpusem online_now (ke dni 22. listopadu 2022), který obsahuje zejm. texty pocházející z internetových fór, sociálních sítí apod. Jelikož je obsah korpusu typově relativně koherentní, žádné subkorpusy nevymezujeme; pro každou spojku generujeme 30 náhodných dokladů.

Konečně neformální mluvený jazyk analyzujeme pomocí korpusu oral v1, korpusu neformální mluvené interakce. Jelikož tento korpus neposkytuje žádná relevantní kritéria pro vytvoření subkorpusu, a navíc je v porovnání s výše citovanými korpusy malý, i zde budeme analyzovat 30 náhodných výskytů každé spojky v celém korpusu.

Cíl naší práce neklade žádné zvýšené požadavky na komplexnost korpusového dotazu, a proto budeme všechny spojky vyhledávat v jejich lemmatické podobě.⁶³ Výhodou takového vyhledávání, jež je jistě spoludefinována povahou vyhledávaného, je především (vzájemná)

⁶² Všechny zde citované a použité korpusy poskytuje Český národní korpus (www.korpus.cz). Podrobnější informace o jednotlivých korpusech (přesná velikost, obsah atd.), které nejsou pro náš výzkum relevantní, jsou k nalezení na <https://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:uvod>.

⁶³ V jazyce CQL odpovídá dotazu/atributu [lemma="SPOJKA"].

jednoznačnost mezi dotazem a výsledky. Tato skutečnost usnadňuje korpusové rešerše v tom smyslu, že jsou vyloučeny šumy⁶⁴ (což se bez výjimky ověřilo i empiricky).

Na závěr metodologické kapitoly připojujeme kratičkou zmínku o kvantitativním vyhodnocování dat. Tato studie si neklade za cíl jakýkoli promyšlenější statistický popis (který by však rovněž mohl přípustkové spojky odhalit v novém světle...), nicméně základním pozorováním v tomto ohledu se bránit nebude. Vystačíme si se dvěma mírami: jednak s absolutní frekvencí (která bude porovnávána vždy jen v rámci jednoho korpusu), jednak s IPM⁶⁵ (*items per million*, „relativní frekvence“), které je vždy počítáno na úrovni konkrétního (sub)korpusu.

Výsledky

První pozorování, které korpusový manažer umožňuje, je ryze formální, výše nezmiňované. Díky detailním anotacím všech použitých korpusů (zde jde zejm. o zahrnutí níže zmiňovaných tvarů pod jediné lemma) lze snadno sledovat zastoupení jednotlivých tvarů. Doložená formální variace se netýká spojky P, doložena je jen u A a IK. Spojka A zná dvě realizace: *ačkoli* a *ačkoliv*. Kodifikační příručky češtiny zde sice hovoří o *dv[ou] zcela rovnocenn[ých] podob[ách]*⁶⁶, nicméně ve všech popisovaných korpusech lze spatřit rozdílnou frekvenci: v korpusu beletristických a odborných textů převažuje tvar *ačkoli* (7:5, resp. 5:4), v publicistických textech je doložen poměr 1:1, a naopak ve všech ostatních – souhrnně lze říci „neformálních“ – textech převažuje podoba *ačkoliv* (oral 4:1, online_now 27:18).

Jedinou formální variací, kterou nacházíme u spojky IK, je redukováná podoba *i dyž*, doložená jen v korpusu oral v poměru 142:74 (IK : *i dyž*). Nad rámec zmíněné variace, kterou umožňuje nahlédnout propracovaná lemmatizace, zmíníme u spojky IK ještě podobu *ikdyž*. Tato je v korpusu syn v11⁶⁷ doložena 4639krát, čiže tento tvar zcela jednoznačně nelze odsunout do pozadí jako např. překlep (doložen, nikoli hapakticky, je mj. i v dalších korpusech). Popis motivace tohoto jevu přenecháme budoucímu bádání, nicméně na základě letmé analýzy několika náhodných dokladů se zdá, že je možné vyslovit hypotézu, že se tento

⁶⁴ Pochopitelně až na šumy „technického“ rázu, tj. např. chybnou anotaci.

⁶⁵ Srov. detailnější popis na https://www.sketchengine.eu/my_keywords/freqmill/ [8. února 2023].

⁶⁶ Citováno z <https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=ačkoli#bref2> [8. února 2023].

⁶⁷ Viz <https://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:syn:verze11>, korpus citován 9. února 2023.

„jednoslovný“ tvar specializuje zejm. na tzv. rektifikační přípustku (detailní popis tohoto přípustkového typu čtenář najde v Morelové monografii o francouzské přípustce (1996)).⁶⁸

Nyní přistoupíme k analýze jednotlivých faktorů definovaných v předchozí kapitole. Prvním z nich je větosledná pozice vedlejší věty. Zatímco u A se stejnou měrou objevuje ante- i postpozice, IK a P vykazují určité preference. U spojky IK převažuje postpozice, naopak u A dominuje antepozice. Je nějaký důvod se domnívat, že takové preference IK a P nejsou náhodné? Domníváme se, že v případě IK mluvčí pocítují přítomnost gradační partikule *i*, která je hlavním konstituentem rozporu/přípustky, a to bez ohledu na způsob zápisu (viz výše). Podrobněji tuto otázku rozebereme dále, u sedmého faktoru – modifikátoru.

U spojky P je potenciálním činitelem její etymologická transparentnost, resp. dekomponovatelnost. Zde upozorňujeme na konkurenci se spojkovým souslovím *přes to, že*, které je v českých mluvnicích považováno za identické, až na rozdílnou informační strukturu. Podrobnější analýza tohoto jevu nemohla být v rámci této studie – *faute de temps* – provedena.

Druhým vymezeným faktorem je význam přípustky. Zde se naše pozorování zcela shodují s údaji v mluvnicích – ve všech konkurencích jde o přípustku čistou/prostou, jen čtyři výskyty spojky IK dokládají užití hypotetické,⁶⁹ jako např. v následující větě:

- (9) I přes to je provedení velmi snadné, díky provedení zvenčí, promazání se dá tedy provést, i když je přístroj v provozu. (syn v9)

Ověřit, zda jde o přípustku hypotetickou lze např. pomocí vložení slůvka *vždy*, které má funkci explicitátoru generické platnosti: *promazání se dá tedy provést VŽDY, i když je přístroj v provozu*. V této funkci nelze IK nahradit jinými spojkami.

⁶⁸ Pro čtenářovu představu uvedeme jeden doklad: *Největší ruská ropná společnost LUKoil bude zisková, ikdyž ne příliš [...]* (syn v11)

⁶⁹ Objevují se i tvrzení, že spojka IK je „jen“ podmínkově přípustková (srov. Šmilauer, 1966, str. 325), což je možná dáno stářím zdroje. Tento výrok je však v dnešní češtině zjevně nepravdivý, neboť se i v běžném úzu setkáváme s větami jako *I když prší, jdu ven*. – Tedy nikoli *I když prší, chodím ven*. Jak velmi názorně ukázal Štícha (2015, str. 822), hlavní rozdíl spočívá v možnosti IK v první větě nahradit spojkami A nebo P, zatímco ve větě druhé to možné není, resp. podle kodifikace být nemá: **Ačkoli prší, chodím ven*. Jelikož se však lze s podobnými větami v úzu setkat – a rodilí mluvčí češtiny na takové odchylky mají velmi rozdílný názor (naše vlastní, *nesystematické* šetření) – nezbývá, než tuto otázku přenechat budoucímu výzkumu.

Třetí sledovanou vlastností je přítomnost slovesa. Přípustkové spojky jsou ve standardním jazyce jediné, které mohou ovládat averbální struktury. V úzu však tuto vlastnost nevykazují jen spojky přípustkové, ale i jiné – jak na příkladu spojky *přestože* ukázal Konvička (2020). Za zmínku stojí, že zatímco u přípustkových spojek jsou jiné než finitní slovesné struktury mnohdy považovány za knižní (srov. Štícha, 2013), u spojek jiných jde o výlučný znak hovorového jazyka. V metodologické části jsme definovali dvě situace: slovesný a neslovesný komplement spojky. V drtivé většině případů byl v popisovaných datech přítomen komplement slovesný. Neslovesný byl doložen jednou u spojky A, 11krát v případě IK, vždy jako elipsa spony.

Čtvrtým kritériem je volba slovesného modu. Jednoznačně převažuje indikativ, nicméně všechny spojky (na našich datech stejnou měrou) umožňují vázat kondicionál – tato vlastnost je tedy v kontextu tohoto článku výjimečná tím, že nenaznačuje zcela žádné rozdíly v chování přípustkových spojek.

Pátý pozorovaný faktor, tedy multiplikace vedlejší věty přípustkové, je na manuálně analyzovaných datech doložen dvakrát u IK, jednou u P. Bezpečně však víme, že multiplikace je v nemalém počtu (např. v korpusu syn v11 jde o 18070 dokladů)⁷⁰. Duplikaci vedlejší věty ilustruje následující věta:

(10) Přestože nás živil a platil činži, přestože byl úzkostlivě pořádný, můj druh se na něj jen mračil, ohrnoval nad ním nos, nepromluvil na něj pěkné slovo, spíše se na něj utrhoval.
(syn v9)

Funkcí multiplikace je zejm. zesílení rozporu mezi jednotlivými přípustkovými argumenty, tedy uvedení většího počtu „překážek“, navzdory kterým děj vyjádřený v hlavní větě nastal (srov. i 5-plikaci spojky A v pozn. pod čarou č. 12). Multiplikace se tak v podobných případech stává mezistupněm mezi čistou přípustkou a tzv. irelevancí (v příkladu 10 by

⁷⁰ Odpovídá CQL dotazu [lemma="ačkoli"][*][lemma="ačkoli"][*] within <s/>. Pomocí analogických dotazů lze hledat jednak další spojky, jednak další stupně multiplikace, tedy nejen duplikaci, ale i 3-, 4- ..., *n*-plikaci. S narůstajícím *n* počet dokladů obecně rapidně upadá. Pro zajímavost, u výše zmiňované spojky A může *n* dosáhnout hodnoty 5. Jednu z 52 v korpusu syn v11 doložených 5-plikací citujeme: *Ačkoliv se Vladimíru Remkovi v Rusku otevrou každé dveře, ačkoliv už byl na moskevském velvyslanectví obchodním radou, ačkoliv by jako ambasador jistě pomohl českým exportérům, ačkoliv je bývalý kosmonaut držitelem titulu Hrdina Sovětského svazu a ačkoliv se na tom už shodne vláda s Hradem, neměl by být Vladimír Remek velvyslancem České republiky v Rusku.* (syn v11)

odpovídala např. větě *At' se k nám choval sebelépe, můj druh se na něj jen mračil.*), která je, obrazně řečeno, její limitou.

Šestým, předposledním sledovaným faktorem je výskyt korelátu *tak*. Na ručně analyzovaných vzorcích se vyskytuje u všech spojek, nikoli však v rovnoměrném rozložení: nejčastější je u P, méně častý u A a nejméněkrát je doložen u IK (v poměru 13:9:5). U spojky P je takový výsledek do jisté míry očekávatelný, neboť, jak píšeme výše, spojka P vykazuje značnou preferenci antepozice vedlejší věty.

Pokud jde o gramatickou charakteristiku korelátu, za pozornost stojí dvě vlastnosti. Zaprvé, korelát je vždy fakultativní. Zadruhé – a explicitní formulaci tohoto pozorování jsme v gramatikách nenašli, zřejmě proto, že je značně „intuitivní“ – korelát stojí výlučně v hlavní větě s anteponovanou přípustkovou větou vedlejší, při její postpozici není možný.

Z hlediska stylového výsledky rovněž odpovídají zmínkám gramatik o hovorovosti korelátu, objevuje se totiž zejm. v korpusech oral v1, online_now a subkorpusu publicistických textů. Narážíme zde na jeden paradox: mluvnické říkají, že spojka A je knižní (viz zmínky v teoretické sekci), ovšem na našich datech se nejednou objevuje s korelátem *tak* (jenž je naopak považován za jev navýsost neformální), a navíc v „neformálních“ korpusech a zcela jasně neformálních kontextech, jak dokládá např. následující věta:

(11)ačkoliv měl původní vzdělání byl obchodní akademik měl obchodní akademii tak von
úřadovat vůbec neuměl (oral v1)

Podobných dokladů jsme shromáždili bohužel jen v řádu jednotek, a proto není možné tento jev zatím spolehlivě vysvětlit (jako vysvětlení se nabízí např. regionální užití A, vliv socio-kulturního prostředí, ze kterého mluvčí pochází atd.).

Posledním faktorem, který okomentujeme, je přítomnost modifikátoru. Ačkoli lze předpokládat i jiné modifikátory (např. *a*), v rámci tohoto článku se omezíme jen na modifikátor-partikuli *i*, půjde nám zejm. o popis její kompatibility s jednotlivými spojkami. Uvažme následující příklad:

(12)[...] pak sem se šla převlíct i když sem měla deštník [...] (oral v1)

Je zřejmé, že partikuli nelze v této větě vynechat. Spojku IK je však možné nahradit jinými přípustkovými spojkami: A i P. Za povšimnutí zde stojí povaha a distribuce partikule *i*. Zatímco spojka A ji vylučuje (**i ačkoli sem měla deštník*), spojka P její přítomnost umožňuje (*i přestože sem měla deštník*). Vystává otázka, jakou povahu má partikule u IK – je konstituentem spojky samotné, nebo „pouhým“ modifikátorem. Pro znázornění této otázky přikládáme tabulku:

	Modifikátor	Spojka
A	<i>*i</i>	<i>ačkoli</i>
P	<i>i</i>	<i>přestože</i>
IK/1	<i>*i</i>	<i>i když</i>
IK/2	<i>i</i>	<i>když</i>
IK/3	<i>i když</i>	

Tabulka 2

Budeme-li se držet striktního oddělení spojky a modifikátoru, jak ukazuje tabulka č. 1, dostaneme představené výsledky. Spojka A je s partikulí *i* nekompatibilní.⁷¹ Naproti tomu sekvence *i přestože* je zcela běžná, plně gramatická, jak ostatně dokládá podpůrná sonda do korpusu syn v11, která nabízí tisíce dokladů.

Vyřešit zbývá povahu *i* u spojky IK. Nabízí se tři možnosti, všechny postupně uvedené v tabulce. První možností (IK/1), analogickou s analýzami zbylých spojek, je považovat IK jako celek za spojku. Tzn., že by se zde otevírala pozice pro modifikátor, a došlo by tak k negramatickému zdvojení *i*.⁷² První způsob analýzy nelze vyloučit, spojka IK by tu nabývala stejného postavení jako A. Druhou možnou dekompozicí (IK/2) je považovat *i* obsažené

⁷¹ Sekvence *i ačkoli* je sice v korpusu syn v11 doložena 10krát (např. *vypráví příběhy, kterým všichni porozumí, i ačkoli nevládnou francouzštinou*), nicméně zde ji budeme – na základě vlastní intuice rodilého mluvčího češtiny – považovat za agramatickou. Hlubší poznání její akceptability by mohly poskytnout jen zdroje a metody, kterými korpus nedisponuje.

⁷² Nastává podobná situace jako u sekvence *i ačkoli*, srov. předchozí pozn. pod čarou. Sekvence *i i když* je sice doložena (v syn v11 celkem 27krát, např. *I i když na vlastní školní léta nevzpomínáte v dobrém, pomlčte o tom.*), nicméně i zde platí výše řečené.

ve spojení *i když* za modifikátor. Tato analýza se však při prvním testu ukáže jako chybná, neboť samotné *když* zpravidla nekonstituuje přípustkový význam (srov. *I když prší, jdu ven. – Když prší, jdu ven.*). Třetí možností (IK/3) je zkombinovat dva předchozí přístupy, tj. považovat IK za spojení, která modifikátor obsahuje. Poslední jmenovaná možnost se nám jeví jako nejplauzibilnější. Prvním argumentem je, že přísně neodděluje *i* od *když*, protože – jak jsme ukázali výše – *když* samo o sobě přípustkový význam většinou nezakládá. Druhým argumentem je, že *i* obsažené v IK má povahu modifikátoru – a tudíž není lze na stejnou roveň stavět sekvenci **i i když* a **i ačkoli*. Zatímco ve druhé je *i* „samostatným“ modifikátorem, v první z nich je modifikátor (*i* formálně) přítomen dvakrát. Je pravda, že by bylo možné u IK očekávat „erozi“ modifikátoru, a tudíž možnost tentýž modifikátor ještě jednou připojit, nicméně při současném stavu vývoje spojení žádné takové chování systematicky doloženo není.

Na závěr se zmíníme ještě o pozici modifikovaných spojení. V ručně analyzovaných vzorcích se všechny modifikované spojení v drtivé většině případů vyskytují v postpozici – ovšem nikoli výlučně, doloženy jsou i v antepozici, leč zřídka. Tutéž preferenci potvrzuje i podpůrná, nesystematická sonda do korpusu syn v11 (hledání sekvencí *i ačkoli*, *i i když* a *i přestože*). Postpozici ilustruje následující příklad:

(13) A to jen kvůli svému snu zůstat za každou cenu premiérem, i přestože mu hrozí kriminál. (syn v11)

Hlubší důvody, proč modifikované spojení tendují k postpozici, bude muset odhalit budoucí výzkum. Dovolíme si však vyslovit hypotézu, že půjde o tentýž mechanismus, který způsobuje preferenci spojení IK pro postpozici.

Závěry

Cílem této studie bylo zejm. naznačit směr, kterým by se mohly ubírat budoucí výzkumy synonymie přípustkových spojení. Současná gramatografie českého jazyka totiž dosud nepřinesla jednoznačný popis distribuce jednotlivých spojení, jejich shodných a rozdílných rysů – srov. Štíchovo tvrzení o „principiální synonymii“ citované v úvodu. Zde jsme, vycházejíce zejm. z mluvnice, definovali sedm faktorů, které jsme sledovali v korpusech formálního a neformálního jazyka, psaného i mluveného.

První pozorování se týkalo variant spojky A, která má, podle kodifikačních příruček, dvě rovnocenné varianty: *ačkoli* a *ačkoliv*. Naše data ukázala, že distribuce variant do jisté míry záleží na registru. Zatímco *ačkoli* převažuje spíše ve formálním jazyce, *ačkoliv* dominuje korpusům jazyka neformálního.

Dále jsme na sedmi faktorech pozorovali shody a rozdíly v chování zvolených tří spojek. Shodný byl význam, který spojky vyjadřují – tzv. prostou/čistou přípustku (pro detailnější vymezení viz Drobník, 2022). Jedinou výjimkou bylo několik málo dokladů přípustky hypotetické, vyjádřené spojkou IK. U všech tří spojek stejně funguje také distribuce slovesného způsobu: většinou jde o indikativ, nicméně vyloučit nelze ani kondicionál, který se vyskytoval v podobné míře ve všech analyzovaných korpusech. Dalšími společnými vlastnostmi všech spojek jsou možnost vedlejší větu multiplikovat a schopnost vázat korelát *tak*, který se však může objevit jen při antepozici vedlejší věty, a proto je jeho distribuce různá (viz výše).

Naopak neshody lze hledat v preferované pozici vedlejší věty uvedené konkrétní spojkou. V tomto ohledu se chová každá spojka jinak: zatímco A při rovnoměrném zastoupení umožňuje antepozici i postpozici, IK tenduje k postpozici a P celkem jednoznačně preferuje antepozici. Rozdíly se ukázaly i v povaze spojkou regovaného konstituentu: zatímco u A a P jde téměř výlučně o věty obsahující finitní sloveso, spojka IK umožňuje jak slovesné, tak neslovesné doplnění – za připomenutí zde určitě stojí celkem častá elipsa spony. Poslední pozorovanou neshodou bylo užití (resp. možnost užití) modifikátoru/partikule *i*. Zatímco A jej celkem jednoznačně vylučuje, s P kookeyuje velmi často. Za zvláštní případ bylo považováno IK, které modifikátor již obsahuje, a proto jej nelze „znovu“ užít.

Envoi

Domníváme se, že právě zmíněné funkční a formální „neshody“ mezi spojkami mohou být dobrým vodítkem pro pochopení jejich – často celkem specifických – distribucí (srov. i Štíchlův citát v úvodní pasáži: *...lze mít někdy pocit, že nejlépe se do dané věty hodí jedna z nich...*). Je ovšem nasnadě, že jsme v tomto článku zdaleka nepostihli všechny faktory, a to z různých důvodů, zejm. metodologických. V případě dalšího bádání se, nejen na základě této studie, nabízí řada dalších otázek, které lze v zájmu přehlednosti členit do následujících skupin:

- FONETIKA: Z hlediska fonetického by bylo přínosné popsat především intonaci jednotlivých typů přípustkových vedlejších vět; např. jaká je intonační integrovanost tzv. rektifikační přípustky (viz výše)? Pokud víme, žádná taková studie neexistuje, a to ani na „větších“ jazycích (francouzština, němčina...). Dílčí otázkou by bylo, jakými faktory je podmíněna distribuce výslovnostních variant spojky IK (*i když* – *i dyž*), kterou indikuje korpus oral v1.
- PRAVOPIS: Z hlediska ortografie (a v tomto konkrétním případě i z hlediska povahy partikule *i*, viz diskuzi výše) by bylo možné sledovat vývoj spojky IK, resp. její varianty *ikdyž*. Tato je, např. v korpusu syn v11, doložena v řádu 10³, protože tyto výskyty nelze považovat za „chyby“ (nikoli z hlediska jazykově-regulačního, ale spíše technického apod.). Začíná se zde prosazovat princip „splyne v mysli, splyne na papíře“? A má stažená forma nějaká funkční omezení (viz náznaky výše)?
- MORFOLOGIE: Výsledky našich analýz naznačují, že si obě varianty spojky A (*ačkoli* – *ačkoliv*) nejsou rovnocenné, jak tvrdí kodifikace. Je pravda, že „rovnocennost“ lze zřejmě spatřovat na úrovni syntaktické, sémantické apod., nicméně z hlediska distribuce napříč textovými typy se jednotlivé varianty zdají mít celkem jasné preference (viz výše). Ústřední otázkou zde je, zda se varianty specializují i jinak než stylisticky, např. z hlediska preference určité větosledné pozice. Jakékoli pozorování na našich datech by bylo nemístné, neboť jsme pracovali – pro tyto účely – s velmi malým vzorkem. Odpovědi by však mohla být např. vícefaktorová analýza většího množství dat.
- SYNTAX: Z hlediska syntaktického se v poslední době celkem velká pozornost věnuje tzv. insubordinaci (v našem prostředí srov. Machač, 2021). Popsána je např. insubordinační funkce spojek podmínkových (*jestli*), spojky přípustkové v tomto ohledu dosud systematicky popsány nebyly – a přitom taktéž existují:

(14) *I když já ti vlastně nevím, kdo tam byl. (naš příklad)*

- STYL, REGISTR: Celé problematice by jistě prospěl popis pomocí tzv. velkých korpusů (*big corpora*) a pokročilejších statistických metod, které mají potenciál mj. odhalit stylovou charakteristiku jednotlivých spojek, příp. sledovat např. korelaci „kvantitativně“ uchopitelných faktorů.
- KONTRASTIVNÍ VÝZKUM: Další možností, jak se na přípustkové spojky podívat, je využití paralelních korpusů. Jelikož paralelní korpusy obsahují překladové texty, může kontrastivní sonda např. vysvětlit Štíchovo tvrzení *lze mít někdy pocit* (viz výše), že se do konkrétní věty hodí jedna spojka více než druhá, neboť „výběr“ provádí překladatel (k takovému účelu pochopitelně není lze využít textů přeložených strojově...).

POUŽITÉ ZDROJE

- CVRČEK, Václav, Zuzana LAUBEOVÁ, David LUKEŠ, Petra POUKAROVÁ, Anna ŘEHOŘKOVÁ a Adrian Jan ZASINA, 2020. *Registry v češtině*. Praha: NLN. Studie z korpusové lingvistiky. ISBN 978-80-7422-754-7.
- DROBNÍK, Ondřej, 2021. *Přípustka v korpusu Europol: formální a kontrastivní analýza*. Praha. Rigorózní práce. FF UK. Vedoucí práce Olga Nádvorníková.
- DROBNÍK, Ondřej, 2022. *Non-Conjunctive Concession in German*. Praha. Diplomová práce. Filozofická fakulta UK. Vedoucí práce Mirjam Fried.
- KARLÍK, Petr, Marek NEKULA, Zdenka RUSÍNOVÁ a Miroslav GREPL, 2012. *Příruční mluvnice češtiny*. 4. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7106-624-8.
- KLEIN, J, 1980. Die Konzessiv-Relation als argumenttheoretisches Problem. *Zeitschrift für germanistische Linguistik*. (8), 154–169.
- KONVIČKA, Martin, 2020. Protože změna: K české kauzální konstrukci protože X. *Naše řeč*. (103), 243–263.
- MACHAČ, Pavel a Mirjam FRIED, 2021. Fonetické redukce a vyjadřování jistotních postojů v insubordinačních strukturách. *Časopis pro moderní filologii*. 103(1), 7–35.
- MOESCHLER, Jacques a Nina DE SPENGLER, 1982. La concession ou la refutation interdite. Approches argumentative et conversationnelle. *Cahiers de Linguistique Française*. (4), 7–36.
- MOREL, Mary-Annick, 1996. *La concession en français*. Gap: Ophrys. Collection L'essentiel français. ISBN 2-7080-0787-4.
- NGUYEN, F, 1983. Concession et présupposition. *Modèles linguistiques*. (5), 83–103.
- ŠTÍCHA, František, 2013. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2205-9.
- ŠTÍCHA, František, 2015. *Česko-německá srovnávací gramatika*. Praha: Academia. Lingvistika (Academia). ISBN 978-80-200-2378-0.

Použité korpusy

online_now: <https://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:online>

oral v1: <https://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:oral>

syn v9: <https://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:syn>

syn v11: <https://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:syn>

Výrazné vazby *Marných lásek* Růženy Svobodové na soudobé secesní výtvarnictví

Mgr. Radek Touš

Katedra bohemistiky FF UP

radek.tous01@upol.cz

ANOTACE:

Předložená studie představuje analytickou část kapitoly z proponované disertační práce. Zaměřujeme se v ní na detekci motivů a tvůrčích technik, které autorka uplatnila v povídkách vzniklých v letech 1903–1906 (a sebraných vesměs do sbírek *Plameny a plaménky*, 1905 a *Marné lásky*, 1907) a u nichž lze nalézat četné souvislosti se soudobým secesním výtvarnictvím. Konkrétně se zaměřujeme na popisné pasáže těchto literárních děl, na způsob užívání slovesně vyjádřených barev a motivů. Stejně tak se zabýváme pojmy secesní ornament či dekorativnost, označující klíčové rysy secesního umění, abychom se pokusili detekovat, analyzovat a vyložit jejich denotáty na konkrétním literárním materiálu. Nalézáním souvislostí mezi dotyčnými povídkami a secesním výtvarnictvím míříme ke dvěma cílům: jednak hodláme zjistit, zda konstrukt secese poskytuje vhodnou optiku pro náležité a hlubší porozumění *Marným láskám*, jednak hodláme přispět k dosavadním bádáním, která se zabývají otázkou, zda literární secese představuje plnohodnotnou a opodstatněnou literárněhistorickou kategorii.

Klíčová slova:

Růžena Svobodová; próza; secese; modernistická literatura; výtvarnictví

ANNOTATION

The presented study introduces the analytical part of a chapter from the proposed dissertation. In this study, we focus on the detection of motifs and creative techniques that the author used in her short stories written in the years 1903–1906 (and mostly collected in *Plameny a plaménky*, 1905 and *Marné lásky*, 1907) in which numerous connections with contemporary Art Nouveau fine arts can be found. Specifically, we focus on the descriptive passages in these literary works, on the usage of verb expressions depicting colours and motifs. In the same way, we deal with the concepts of an Art Nouveau ornament or decorativeness, denoting the key features of Art Nouveau, to detect, analyse and interpret their denotations on a specific literary material. By finding connections between the short stories in question and Art Nouveau fine arts, we aim to achieve two goals: on the one hand, we intend to find out whether the construct

of Art Nouveau provides a suitable perspective for a proper and deeper understanding of the collection *Marné lásky*, on the other hand, we intend to contribute to the existing research, which deals with the question of whether literary Art Nouveau presents an adequate and legitimate literary-historical category.

Keywords:

Růžena Svobodová; prose; Art Nouveau; modernist literature; fine arts

Příspěvek vznikl za podpory MŠMT ČR udělené UP v Olomouci (IGA_FF_2022_038).

Při vymezování vztahu výtvarné a literární secese berou autoři nezřídka v potaz charakterizaci a odlišení jednotlivých druhů umění podle G. E. Lessinga. Zatímco Lubomír Doležel v těchto souvislostech uvažuje o existenci literární secese maximálně jako o možném derivátu secese výtvarné, přičemž upozorňuje, „že výrazné vizuální rysy výtvarné reprezentace nelze v reprezentaci verbální replikovat“ a že „zůstává úkolem obecného kontrastního studia, do jaké míry a jak lze tyto rysy substituovat“ (DOLEŽEL 2018: 129), vykazuje přístup Jiřího Opelíka k Lessingovým závěrům větší míru odborného nadhledu. Opelík směřuje svými úvahami k zavedení secesní literatury jako autonomní, neodvozené a právoplatné umělecké kategorie nacházející obdobné způsoby vyjádření:

Například slovesný materiál bezpochyby nemůže vytvářet plošnost, která je považována za nezbytnou vlastnost secesního malířství. Byl však učiněn pokus – dokonce na základě klasického Lessingova rozlišení mezi literaturou jakožto následností v čase a výtvarným uměním jakožto koexistencí v prostoru – reklamovat existenci secesní literatury tím, že byly stanoveny platné ekvivalenty mezi obojím uměním: jestliže prostoru v malířství odpovídá čas v literatuře, pak malířské plošnosti jakožto zrušené prostorovosti odpovídá v písemnictví redukce časového rozvrstvení, tedy bezčasí nebo současnost (simultánnost) dějů.
(OPELÍK 1980: 31–32)

Z Opelíkových slov kromě jiného vyplývají limity obou druhů umění: literatura, tj. umění časové, nikdy nedosáhne natolik statického výrazu jako obraz a ten může jen omezeně usilovat o dynamiku, jež provází percepci díla literárního. Jednoduše řečeno, sdělení epického literárního díla je dáno především prostřednictvím jednání, interakce a postupných proměn jeho postav, prostředí, motivických souvislostí atd., zatímco sdělení díla výtvarného určuje spíše způsob statického rozvržení zobrazených entit. Domníváme se ovšem, že pro secesní umění je typická snaha produkovat díla přibližující se k hranici těchto limitů. V případě výtvarnictví nás o tom přesvědčují poznatky Petra Wittliche, podle nějž má secesní malba či kresba usilovat o vyjádření obsahů dynamických svou procesualností, tedy proměnlivostí a nepostižitelností.⁷³

⁷³ „Toto stupňování výrazových prostředků znamená také jejich **obsahovou aktivizaci**, protože výtvarný obraz přestává být jen zprávou o světě nebo přízpůsobováním světa a stává se záznamem jeho aktivního prožívání a spolutvoření, a to nikoli jako vnucování stylizační formule, ale jako senzibilita, která vidí vnitřní vztahy věcí a dovede tyto vztahy vyjádřit v citlivém grafickém záznamu sítě psychofyzických energií, v silovém poli jejich napětí i relaxací. Kresba je tady pochopena nikoli jako **statický znak**, ale jako prostředek k zaznamenání dialekticky měnlivých procesů, probíhajících v celé přírodní hmotě, jako prostředek k ztotožnění umělcovy

Tato premisa se pak potvrzuje při interpretaci konkrétních děl ať už blízce či vzdáleněji spjatých se secesí. Dočítáme se např., že u Hanuše Schwaigra hrála značnou roli „snaha vyjádřit výtvarně [...] hudbu“ (WITTLICH 2020: 31), tj. umění časové, nebo že se dobovým konzumentům umění „zdálo, že Maroldovy postavy slyší hovořit, a že dokonce bezpečně vědí, o čem mluví“ (ibid.: 92). Této dynamičnosti bylo dosahováno rozličnými způsoby: především „vedení[m] časové dimenze do obrazu, kterou nabízela stylová secesní ornamentika“ (ibid.: 114). Dalšími příklady mohou být „výpravný“ triptych Františka Kupky *Duše lotosu* (1898) nebo *Vzpomínka* (1898) Jana Preislera, doprovázená přímo na plátně básnickým textem. V souladu s Wittlichem lze tedy tvrdit, že „celá secese [...] hledala svoje řešení ve vystupňovaném napětí mezi obsahem a formou, ve zvláštním paradoxu staticnosti obrazu a dynamiky jeho významového pozadí, v nároku na diváka, aby svým vcítěním a svou představivostí rozezvučel nehybnou masku obrazu“ (ibid.: 157).⁷⁴

Přejdeme-li nyní k dílu Růženy Svobodové, je zřejmé, že četné povídky ze sledovaného období 1903–1906 vykazují obdobné sklony, tendují k vnější (dějové) staticnosti a vnitřní (obsahové) dynamičnosti. Vhodnou ukázkou je povídka *Balerinky v lázni* (napsáno 1903 a vydáno 1905 v *Plamenech a plamencích*), připomínající literárně zpracovaný výtvarný námět. Povídka na zhruba deseti stránkách vypráví o návštěvě parních lázní baletkami, které se – za odsuzovačných pohledů „tlust[ých], dobr[ých], neforemn[ých] a nikdy nepěstovan[ých]“ (SVOBODOVÁ 1905: 169) prostých žen – smáčejí ve vodě, zpívají si a tancují, aniž by v ní vystávala jakákoliv zápleтка. Dějová i časová dynamika jsou tak potlačovány (zde lze uvažovat o bezčasu, jak o něm výše psal Jiří Opelík) a do popředí vystupuje popis celého výjevu, v němž je kladen důraz na barvy, světla, tvary a hmotu. Námět nahých i polonahých žen, jejich ladných křivek a éterického počínání už sám o sobě vzbuzuje souvislost s četnými díly výtvarné secese a Svobodová ji podtrhuje způsobem, jímž ženy ztvárnila:

Bílá [baletka, RT] se zatím prohýbala pod tuší. Svěží voda stékala po jejím perlet'ovém těle. Slunce zasvítilo a proměnilo krůpěje ve stříbrné pohyblivé korálky, které světélkovaly. Nakláněla šíji, prohýbala se, sála chlad a čistotu všemi póry hebké, krásné svaly pokrývající pleti, nastavovala milému dešti bílé ruce, pokryté prsteny

psychiky s těmito procesy a k vyjádření nového, **nepopisného prožitku** jednoty světa“ (zvýraznil RT; WITTLICH 2020: 26).

⁷⁴ Tento sklon secesního výtvarnictví k výpravnosti dokazuje, že ve vzájemném vztahu literatura – výtvarnictví nebyl první člen výhradně dominovaným, jak vyplývalo např. z Doleželovy studie (DOLEŽEL 2018).

a ovinuté zlatými řetězy. Zpěněná voda, stříbrné, fialové a oranžové kapky šuměly kolem ní jako šampaňské víno a slunce tvořilo v nich malé duhy.

(SVOBODOVÁ 1905: 168–169)

Jedná se o víceméně statický akt, který je po vzoru výtvarných děl dynamizován především proměnlivostí barevných tónů a světelných odlesků a zde působí o to intenzivněji, že je (na rozdíl od výtvarnictví) konstituován v časové následnosti. Převážná část povídky je v podstatě sestavena z takovýchto popisů, které rozvíjejí tematiku krásy, mládí a lásky, jejich opojnosti, ale i efemérnosti a marnivosti, a to jako kontrapunkt životních hodnot přihlížejících prostých žen. Kromě popisů využívá Svobodová k vyjádření těchto vpravdě secesních obsahů i dialogů, jejichž význam v povídkách z tohoto období roste na úkor nepopisných pasáží vypravěčského pásma. Při srovnání s časopiseckou verzí povídky z roku 1903 je zřejmé, že Svobodová mnohé dialogy připsala, ba je dokonce přepsala z původní promluvy vypravěče:

„Nač by ses střílela, to je u nás luxus! Oklame-li prvý, oklam druhého ty. Hle, já mám dva, otce a syna, jednoho do zásoby, a jak se spolu nevědomky snášejí. Otec je poslanec na říšské radě, vážný, lysý pán. Pořád posedával v prvních řadách, stále si mne prohlížel, až se odhodlal mi poslat prsten ‚z lásky k umění‘. Ach nikdy jsem se tak nenasmála! ‚Z lásky k umění!‘ Slyšely jste to? Přišel hned nato večer. A v poledne navštěvuje mne jeho syn, který pořád pláče.“

„Proč pláče?“ zeptala se zúčastněně zestárlá hubená tanečnice, která by za to byla dala celý zbývající život, kdyby byl někdo chtěl pro ni jednou zaplakat.

„Klečí a pláče, naivní kluk, a prosí, abych přestala tančit a zachovala pro něho svou ctnost!“

(SVOBODOVÁ 1905: 166)

Druhá z děvčátek měla dva milence, otce a syna. Otce, vážného pána z městské rady, který jí poslal prsten, z lásky k umění, a navštěvoval ji večer – syna jeho, naivního hochu, který ji, kleče se slzami v očích, prosil, aby pro něho zachovala svou ctnost, a navštěvoval ji v poledne.

(SVOBODOVÁ 1903: 90)

Nadsazeně lze tedy o *Balerinkách* hovořit jako o literární interpretaci pomyslného výtvarného díla, jehož „nehybná maska“ je literárně rozpohybovaná a „rozezvučená“ a jehož postavy spolu zapřádají hovory.

Jestliže už v recenzi *Plamenů a plaménků* podotkl Arne Novák, že v *Balerinkách v lázni* autorka „pojímala svět [...] čistě výtvarně“ (NOVÁK 1905: 480), v recenzích na sbírku povídek *Marné lásky* (1907) se podobné formulace objevovaly mnohem častěji. O Svobodové se píše jako o autorce, která „napojila se kdekterým velkým dílem výtvarným“ (ANONYM 1907: 2). Ona „výtvarná“ popisnost, kvůli níž recenzenti usuzovali, že povídky kloní „se silně k živlům malířským“ (ROWALSKI 1907: 9),⁷⁵ se v *Marných láskách* nadto projevuje i v rovině tematické, a to prostřednictvím ekfrází. Literární popis obrazů se objevoval již v dřívějších autorčiných prózách, v nich se ale jednalo spíše o přetlumočení působivosti a obsahu sledovaných obrazů (třeba i secesních),⁷⁶ kdežto v *Marných láskách* se mnohem častěji jedná o snahu vyvolat slovy obdobné dojmy jako obraz, resp. o snahu vytvořit jeho slovesnou obdobu:

Obraz byl malován jako z prvků slunečního světla.

Tři tančící ženy, vysoké a útlé jako háďata, se žhavýma očima, gitany oděné moderně, se spoustou krajek na serpentinově střižených sukních, tančily zelenou světelnou tmou, základní, zelenou jako moře. Tři ženy s vlasy hluboce černými tří nejhlubších odstínů: fialového, rudého a modrého. Bylo v nich myšleno a stvořeno poslední šílené tempo života, cosi strašného a zlého, konec kultury a znovuzrození světla. Síra a oheň, fialový a zlatý oheň, žlut do zelena a bělost do zlatova.

(SVOBODOVÁ 1907: 150)

Nejvýraznější vlastností takovýchto ekfrází je především důraz na barvy. Mnohému objektu a subjektu je zde přisouzena barva jako jeho stěžejní atribut, přičemž tím, že je zde kvalita i odstín této barvy často opakován a konkretizován, může nabývat čtenář dojem určité převahy barvy nad objektem/subjektem, k němuž se váže. To platí zejména pro poslední větu citace, v níž se barvy „emancipují“ od svých objektů a působí samy o sobě. Ony „žlut do zelena a bělost do zlatova“ (ibid.) zde upomínají na Šaldova slova z munchovské studie *Násilník snu*, a sice že „barva není mu pouhým měnným jevem světa [...], nýbrž samou podstatou věci: poznáním absolutním a vnitřním jako jest poznání hudební“ (ŠALDA 1948: 158). Domníváme se proto, že i Růžena Svobodová usiluje o takové zprostředkovávání barev,

⁷⁵ Ne vždy byly ovšem tyto soudy myšleny kladně. Recenzent časopisu *Venkov* tak např. píše o hrdince povídky *Převez, převez, převozníčku*, že „vyličení její smrti je umělecky aranžovaným námětem k obrazu pro malíře...“ (ROWALSKI 1907: 9).

⁷⁶ „Její ateliér byl samý měkký a smutný pastel, plný oživených tváří, s romány ve zraku. Byly to pařížské malířky, chudé modelky, zpustlé v rysech, i mladé šlechtičny, které zde hleděly ze šedých stěn. Chtivá nebo unuděná ženská srdce vypravovala zde své sny. Zdálo se, že mají chvíle oživení, že v dobách, kdy v ateliéru osamotní, sejdou ze stěn, usadí se po stupínkách a židličkách a vypravují své povídky. ¶ Byla tam nešťastná polská malířka, strašně smutná a rozervaná, a vedle ní mladá princezna, růžová jako obláček, ale unavená již svým mládím, o něž nikdo nepožádal“ (SVOBODOVÁ 1905: 269).

jímž se jim dostává symbolických významů zásadně se podílejících na ideji, kvůli níž je ten který obraz v povídce vůbec tematizován. U této konkrétní ekfráze lze pak uvažovat o anticipaci emocí a dojmů spojených se setkáním dávných milenců, které je ústředním tématem povídky *Město v růžích*. Brzy po tom, co hrdinka Kateřina zhlédne uvedený obraz, zavítá do města malíř Děpold, autor obrazu a hrdinčina láska z mládí. Opětovnému navázání intimního vztahu a naplnění dávných slibů lásky stojí ovšem v cestě mj. manželský svazek, do něhož Kateřina vstoupila v době Děpoldova dobrovolného odloučení. A právě s emocemi i postoji, jež Děpold v této konfrontaci (výrazně dialogické) s Kateřinou zosobňuje, nápadně asociuje zelená barva z obrazu ve spojitosti s hadím motivem coby výraz žárlivosti nebo zhrzenosti, jakož i ony tři nejhlubší odstíny fialové, rudé a modré ve vlasech gitan, v nichž lze číst temnou, ničivou moc femme fatale.⁷⁷ Na rozdíl od Jarmily Mourkové se ovšem nedomníváme, že u Svobodové „barvy vyjadřují zcela konkrétní náladu, která byla soudobému divákovi a čtenáři naprosto srozumitelná“ (MOURKOVÁ 1975: 135), spíše než o konkrétnosti je zde na místě uvažovat o neurčitosti a rozplývavosti těchto nálad či významů, které lze sice (a činíme tak i nyní) konkretizovat, ale vždy za cenu jejich redukce a zkreslení.

Ovšem takovýto způsob zprostředkování barev se netýká pouze vybraných ekfrází, nýbrž i dalších a složitějších komponent fikčního světa. Popisy postav, jejich jednání, rozhovory a pozorování okolí, to vše je zasazeno do bohaté škály barev a barevných odstínů, jimiž je vyvoláváno „výtvárné“ vidění vyprávěného.⁷⁸ Barva je nadto přisuzována i jevům, které jsou v realitě samy o sobě nebarevné, např. v povídce *Historie pošetilé lásky* se píše, že „vzduch byl zlatý, nebe blízké, paprsky sluneční zdálo se, že jsou vonné, a že všechny květiny slavnostně rozkvetly“ (SVOBODOVÁ 1907: 31). Určitý pocit volnosti, radosti a slibného očekávání, který hrdinka Emilie zažívá při odchodu z kláštera vstříc své právě propuknuvší lásce, zde sugeruje právě i specifická práce se zlatou barvou a není zdaleka jediným případem, kdy se barva podílí na „vizuální“ sugesci psychologie postav. Na četných místech povídek *Marných lásek* se dočítáme, že hrdinka zpravená o nevěře „se usmála tichým úsměvem, nescházejícím z její umdlené tváře, povleklé jako bílou pavučinou“ (ibid.: 83), že bývalý milenec sáhl na hrdinčiny „svislé, bílé, unavené ruce“ (ibid.: 134) nebo že si Kateřina

⁷⁷ Oporu pro takové výklady barevné symboliky lze hledat v četných dialozích: „Vy jste nečekala jako věrná milá, až se vrátím ze světa [...] Ošumělo mé srdce, zhrozil jsem se toho, ale ošumělo. Není dnes mladé, není jasné, nezazvučí již nikdy jasnou písní.“ (SVOBODOVÁ 1907: 175, 176–177).

⁷⁸ Autorka tuto tendenci podtrhuje i tzv. zpředměťováním barev, kdy její odstín připodobní barvě určitého objektu, čímž je docíleno konkrétnější a sugestivnější představy o barvě: „Z jiných vzdálených ostrovů jezdí za svítání mimo nás do města loďky s rybami, zeleninou a květinami. Jsou plné ohromných žlutých a rudých tulipánů, jako mušle krabáčích a vrapovaných, plavých fial, bílých kornoutů sametových cal a růžových karafiátů a jiné jsou plné artyčoků, špenátu a ředkvi. [...] Plují mimo veliké koráby, bílé jako mléko, brouzdají se vodou zelenou jako světlé hrozny. Na nich též hoří světýlka, lesklá jako drahé kamení“ (SVOBODOVÁ 1907: 19–20).

podkládá „hlavu snědýma rukama, utopenýma v bílém mušelínu“ (ibid.: 171), když se ptá Děpolda na jiné ženy, aniž by po těchto pasážích následoval explicitní popis duševního stavu, v němž se dotyčná ocitá. Lze tak hovořit minimálně o silné převaze „výtvárně“ či „vizuálně“ laděné sugesce psychiky postav nad jejím analytickým vylíčením, známým z autorčiných realistických povídek a románů z devadesátých let. Spojitost s výtvarným uměním je v případě těchto bílých, svislých rukou atp. více než zřejmá,⁷⁹ přičemž lze tato gesta vnímat jako projev dobového úsilí o výrazovou koncentraci umělecké výpovědi, která má postihnout podstatu věci:

... chceme nejvíc intenzity při nejmenší extenzitě, chceme všude zkratku, koncentraci, interpretaci, a to znamená: charakteristické a typické gesto, obrys, rytmus. Chceme v literatuře slova největšího napětí vnitřního a největší nosnosti [...] Chceme, aby umělec nebo básník podával jen vrcholy vln, krize duševních jevů, slova, scény nebo linie obzíravé a čisté jako pohledy z vysokých hor. Nenávidíme prázdný hluk, pouhou rétorickou skutečnost a empirii...

(ŠALDA 1948: 104)

Z dobových recenzí je více než zřejmé, že tento způsob psychologizace budil u některých kritiků dojem něčeho nového a těžko rozpoznatelného. Jiří Karásek ze Lvovic jej zcela přehlíží, když vyslovuje nároky, které se naprosto míjejí s autorským záměrem, totiž že Růženě Svobodové schází „talent přesné linie, pevného pohledu do nitra, talent psychické determinace“ (KARÁSEK ZE LVOVIC 1907: 332). Autorčiny psychologizační postupy se přitom neuskromňovaly pouze na gesta a mimiku postav, neboť výraznou roli v těchto souvislostech sehrává i jejich okolní prostředí. Nad tím se jako nad „zdánlivý[mi] podivnost[mi]“ (ANONYM 1907: 3) s menšími rozpaky pozastavil kritik *Času*, který si všímá určitého rozporu mezi emočně vyhocenou situací, v níž se hrdinky nacházejí, a způsobem vyobrazení celé scény. Uvádí příklad z povídky *Kouzlo*, kdy se má herečka Margit po večerním představení setkat s bývalým milencem:

„A v té chvíli, která přináší rozsudek celé nejdůležitější minulosti, autorka popisuje, žárovky elektrické, ukryté v opálově proměňavých zvoncích antického skla a zavěšené v *olbrichovském lustru* kovovém, pokrytém nejdelikátnějšími tóny patinovými.“ Nezdá

⁷⁹ Ona spojitost je zřejmá např. ze způsobu, jakým Petr Wittlich připisuje významy gestu v součinnosti s dalšími rysy *Kulatého portréty* (1897) Maxmiliána Švabinského: „Mladá žena sedí ve vinném loubí, ale tuto bakchickou notu koriguje téměř fotografický přepis tvaru. Stejná vnitřní polarita je v samotném typu ženy, kde se zajímavým způsobem snoubí **melancholické gesto** se svěží tělesností i neuhýbavým pohledem očí, svědčícím o vyvinuté vůli. Také barva, harmonovaná v souzvuku fialové a zelené má tuto polaritu. Celkový dojem je ovšem dobově nostalgický, ale pod tímto klidem forem dřímá silný citový život“ (zvýraznil RT; WITTLICH 2020: 145).

se, že vypravovatelka ustupuje stranou a že je tu jen umělecká amatérka, která znalecky prohlíží vkus a výběr nábytku?“

(ANONYM 1907: 2)

Po dalších ukázkách z povídky *Převez, převez, převozníčku* následuje odpověď, v níž kritik sice uznává, že za těmito postupy stojí něco víc než jen „přehnanost, afektace, parádnictví a koketerie [...] neschopnost postihnout veškeru váhu situací“ (ibid.: 3), k hlubšímu vyložení jejich smyslu a fungování se už ovšem neodhodlává.

Jak z následujícího výkladu vyplýne, i v zobrazování prostředí hrdinek, které se stává nositelem důležitých symbolických významů, lze spatřit výraznou spojitost s výtvarnou secesí. Na tomto místě si už ovšem nevystačíme pouze s analýzou barev, protože zásadní roli zde má sehrávat další původně výtvarný prvek – dekorativní či stylový ornament (srov. MOURKOVÁ 1975: 119). Secesní ornament – osvojíme-li si obrat, který užívá a vysvětluje Libuše Heczková ve studii *Chtonické křivky ornamentu* (2001) – se u Svobodové váže ke stejným motivům jako ve výtvarnictví. Jedná se o popisy květů, květin a stromů, vodních ploch a vln, ale i interiérů (mnohdy secesně stylizovaných, vizme výše onen „olbrichovský lustr“)⁸⁰, především pak o popisy ženských postav, jejich odění a tvarů – na motivické rovině lze zkrátka za secesní ornament označit vše, co je „vizualizov[áno] ve vlnivých liniích, odstínech plošnosti, v proměnlivých opakováních“ (HECZKOVÁ 2001: 522) a co odpovídá secesní představě o volbě původních námětů a výrazových prostředků.⁸¹ Podstata secesního ornamentu ovšem sahá dále než jen k těmto formálním znakům, které jsou povrchním projevem jeho skrytého, symbolického významu, neboť „symbolické je v ornamentu obsaženo tím, že realita je jeho záhyby oddalována a znovu vytvářena“ (ibid.: 521). Je zde tedy uplatňován nemimetický princip zobrazování, v němž ornament „je de-realizací, vycizelovanou stylizovaností skutečnosti“ (ibid.), již se má dosáhnout sugesce neurčitých, skrytých obsahů, které jsou v mimetickém kódu nevyjádřitelné. Vhodnou ukázkou tohoto principu zobrazování představuje pasáž z povídky *Vitr půlnoční* (napsána 1903), která sice vyšla ve sbírce *Plameny a plaménky*, ale po obsahové i formální stránce zapadá mezi povídky *Marných lásek*:

⁸⁰ Joseph Maria Olbrich (1867–1908), architekt, designér a malíř, byl výraznou osobností vídeňské secese.

⁸¹ „Smyslem nových požadavků bylo, aby liberalismus eklektismu neplatil jen směrem do minulosti, při napodobování starých vzorů, ale aby byl rozšířen i na hledání výrazu současnosti, aby se z výrobní licence změnil na svobodu umělecké tvorby. [...] Cesta dále mohla vést jen obráceným směrem, tedy k odmítnutí necharakterní směsice eklektických stylů, námětů a výrazových prostředků. Jako protikladná alternativa k dosavadnímu trhu marnosti se objevila v první řadě příroda, pokud možno neposkvřněná lidskou civilizací, a v ní lidské individuum [...] nalézající svou objektivaci právě jenom v přírodě nebo v čistém citu, tedy v lásce“ (WITTLICH 2020: 16).

V ulicích a u skladů se šperky a americkým sklem hořela veliká světla elektrická. Skla jejího kočáru byla zamrzlá, poseta jíním, které utvořilo krásně stylizovaný ornament drobounek, na skle lehce žíhaných větviček.

V prvních dalekých světlech počaly se stříbřit krystalky na skle, proměnily se v miliony malinkých světýlek, v miliony dýmů, takže kočár činil dojem komnatky ve světelném křišťálovém domě.

Náhle v samém středu města, na hlavní třídě, modrý plamen prolil světelnou vlnou záři bílými krystaly na oknech.

Koupel modrého světla zaplavila na několik vteřin vnitřek. Uhasla na okamžik a byla pak vystřídána záplavou zlatého světla s nádechem krvavě oranžovým.

Bílými okny nebylo vidět ani lidí, ani tvarů, jenom světelná záře se vyměňovala celou ulicí jako ve férii.

Růžové světlo následovalo po fialovém, stříbrné zaměnilo růžové, po stříbrném přišla vlna azurného a chvílemi zdálo se, že sem vniká polední slunce jižních břehů.

Byla to chvíle radosti.

(SVOBODOVÁ 1905: 310–311)

Svobodová zde vlastně tematizuje způsob fungování secesního ornamentu, jako by chtěla čtenáři poskytnout návod, jak takovýmto popisům rozumět.⁸² Kromě toho, že námrazu na okně kočáru autorka přímo nazývá ornamentem,⁸³ splňuje tento motiv většinu základních atributů, které u secesního ornamentu předpokládá Libuše Heczková. Jde o soustavu křivek a vlnivých linií, „větvíček“, skrze které vyhlíží hrdinka Mary do ulic města, z nichž ovšem „nebylo vidět ani lidí, ani tvarů“, nýbrž jen světelnou záplavu jako ornamentem přefiltrovaný dojem ze skutečnosti. A to dojem radostný, jak je v závěru ukázky explicitně uvedeno, neboť Mary míří do divadla, kde ji čeká osudové setkání s jejím budoucím manželem, který se jí zjevil ve snu. Propojení slovesně vyjádřené linie a plochy, ke kterému zde prostřednictvím barvy dochází, nemá pochopitelně potenciál působit podobným vizuálním dojmem jako na výtvarném plátně, přesto lze v oné proměnlivosti, střídání a opakování barev pocítovat určitý rytmus, o němž píše Wittlich v souvislosti s výtvarnou secesí: „Nestačilo tedy, aby linie jenom

⁸² V časopiseckém vydání v *Květech* z roku 1904 se tato pasáž ovšem ještě nevyskytuje, pravděpodobně tudíž vznikla ve stejné době jako mladší povídky *Marných lásek*.

⁸³ Ornament byl již na počátku 20. století vnímán jako výrazný prostředek soudobého umění a jeho explicitní pojmenování v literárním díle lze interpretovat i jako autorčinu snahu přihlásit se k těm proklamovaným podobám umění, jež chtěla svým dílem naplnit: „Všecka umění zvolna osvobozují se ze svého osamocení hmotné uzavřenosti a pocítují intenzivněji a intenzivněji, že jejich základ a kořen jest ornamentální a symbolický a účelem jejich že jest...“ (ŠALDA 1948: 113).

výzdobně kreslila po abstraktní ploše [...], ale měla integrovat s plochou a výtvarně ji oživovat v hlubším smyslu. [...] Takové spojení linie s plochou produkovalo rytmus jako důležitou stylovou kategorií..." (WITTLICH 2020: 20). Rytmus, produkt stylu jako organizujícího principu uměleckého díla a výsledek opakovanosti secesního ornamentu, se přitom stává jak v secesním výtvarnictví, tak v *Marných láskách* důležitou obsahovou složkou, a to především s ohledy na časovost, která se k němu (a tedy i k secesnímu ornamentu) neodmyslitelně váže. Libuše Heczková v těchto souvislostech píše o ornamentálním symbolu moře v povídce *Převz, převz, převozníčku*, že „umožňuje rozvinout principiální procesualnost ornamentu; neukončitelnost vzniku a zániku, dynamiku vesmírných i erotických sil. Tato dynamika ubírá významu děje v příběhu, protože poukazuje na zcela jiný časový rozměr univerza, než je posloupný čas děje, poukazuje na čas cyklický – „přírodní“, kosmický a erotický“ (HECZKOVÁ 2001: 523).⁸⁴ Doklady tohoto „přírodního“ času, který secesní ornament do literárního díla vnáší, lze pak nalézt i v dalších povídkách. Ve zmiňovaném *Městě v růžích* se tak zjevuje postavám při procházce zahradou jako nevyslovitelné tajemství života:

Kaštan, královský strom, dokonale zežloutlý, s listím lehkým jako pozlátka, stínovaný od růžových hnědí až ke zlatým okrům, byl vzrušen čerstvým, vonným, chladným větrem říjnovým. Jeho větve jako obrovské vějíře ze zlatých tkanin pohybovaly se od země k nebi a naopak efektně a pompézně, jako by sloužily u trůnu a ochlazovaly unavenou hlavu královskou.

Pětidílný list, každý sám o sobě barevný zázrak, druhému nepodobný, krášlený barvou, pro niž není jména v žádném slovníku ani v žádné skříňce s pastely a již také každé pojmenování by kompromitovalo, list na dlouhé stopce, krásně vykrojený, kýval se zdouha jako kyvadlo, umírněně a vytrvale, až se oddělil od větve, a neztrácí rytmu, slétal v dlouhých šikmých čarách, někdy topasový, někdy zlatě, někdy kalně jantarový, jindy zelený jako voda do mokré stříhané trávy.

(SVOBODOVÁ 1907: 147–148)

Ponecháme-li nyní už stranou barevnost a opisy tvarů, které jsou pro celý výjev charakteristické, zasluhuje si pozornost především způsob, jakým se zde hlásí o slovo sugesce

⁸⁴ Podobně píše o symbolickém významu časovosti secesního ornamentu ve výtvarném umění i Petr Wittlich: „...rytmizoval lineárně se opakující florální motiv. Jeho rozkreslením do plošného vzorce si vytvořil předpoklady pro nepřetržitou kontinuitu ornamentální linky, jež si svou pružnou dynamičností zachovala potřebnou živost a stala se symbolem vnitřního koloběhu přírodních růstových entelechií. Této výtvarně suverénně vyjádřené myšlence o nekonečnosti života v přírodě odpovídalo učení o stěhování duší a posmrtném životě ve sféře lidské psychiky..." (WITTLICH 2020: 105–106).

„přírodního“ času prostřednictvím rytmizujícího secesního ornamentu. Základním symbolem je podzimní kaštan a jeho padající list jako výraz uzavírajícího se životního cyklu. Tato cykličnost je zde potom sugerována jednak na syntaktické rovině, v níž se postupuje od celku k části (kaštan – větve – list) a skrze domyšlené zetlení listu v „mokrém stříhané trávě“ zase k celku a v níž se autorka cyklicky navrácí k motivu listu („Pětidílný list, každý... list na dlouhé stopce...“), jednak závěrečným sledem „výtvarných“ obrazů padajícího listu, sugerujícím cyklickou procesualnost života, v němž představují proměnnou především ony obsažené valéry barev.

Ne každá realizace secesních motivů a ornamentů v povídkách *Marných lásek* má ovšem takto rozvinutý potenciál symbolu, Svobodová pracuje i s mnohem prostší symbolikou. Když hrdinka Anna z povídky *Převez, převez, převozníčku* hledí na portrét studenta Reného, který spáchal sebevraždu kvůli zhrzené lásce, všimne si, že „stál v bílých šatech se slaměným širáčkem a v ruce držel kytíčku fialek, kytíčku, kterou mu kdysi darovala Eva Králová“ (ibid.: 91), přičemž o stránku dál se dozví, že René „v hodinkách pod víčkem měl její [Evinu] podobiznu a fialky, suché fialky“ jako symbol efemérní či neopětované lásky (ibid.: 92). Jedná se o typické secesní florální motivy, u nichž však autorka nezdůrazňuje barevnost ani četnost lineárních tvarů, takže „přírodní“ čas je zde sugerován pouze na rovině motivické (jejich seschnutím) a syntaktické (opakováním). U takto jednodušeji konstituovaných a méně stylizovaných symbolů pak na sebe více strhává pozornost jejich dekorativnost.⁸⁵ Dekorativnost vstoupila do tvorby Růženy Svobodové již s románem *Milenky*⁸⁶ a znamená odklon od iluzivní literatury, kdy zobrazované objekty i subjekty nejsou jen zástupnými znaky reálných předobrazů: jejich primárním účelem není napodobovat nebo odkazovat, nýbrž konstituovat se jako autonomní jednotka fikčního světa, která se podílí na jeho ideové i časoprostorové výstavbě, aniž by byla podmiňována nároky empirie.⁸⁷ Když tedy Jarmila Mourková píše o „dekorativním ornamentu“,⁸⁸ zdůrazňuje tím právě tuto základní antiiluzivní složku secesního ornamentu, který se – i proto, že neznamena jen svůj „povrch“ – stává nositelem komplexních i méně složitých symbolických obsahů. Dočteme-li se pak, že v secesním výtvarnictví „lze tedy rozeznat určitou vnitřní polaritu mezi naturalistickou a ornamentálně dekorativní tendencí“,

⁸⁵ „Tam, kde chybí tvořenost a stylizace přetváření, ornament se stává dekoračním“ (HECZKOVÁ 2001: 521).

⁸⁶ Srov. naši studii *Proměny díla Růženy Svobodové na přelomu století*, s. 15–16.

⁸⁷ Jedná se vlastně o splnění nároků, které na umění kladl F. X. Šalda již ve stati *Renesance – čeho?: „Znova volá se po výběru, třídění, hodnocení jevů života, znova touží se po ideovosti, po syntéze linií, po tom, aby jevy byly vylušťeny ve svou esenci ideovou, rozumově abstraktní...“* (ŠALDA 1950: 430).

⁸⁸ Pasáž se týká románu *Milenky* (1902): „Místo realistického detailu je zde už více používán dekorativní ornament. [...] Zámeček, jeho zařízení, nábytek, koberce, porcelán, šperky – vše je viděno čistě dekorativně...“ (MOURKOVÁ 1975: 119).

že „v jejich vzájemném vztahu a vyrovnávání se rodil vlastní secesní styl“ (WITTLICH 2020: 17), je zřejmé, že i v případě dekorativnosti existují četné spojnice mezi sledovaným dílem Růženy Svobodové a secesním výtvarnictvím.

Jak jsme ukázali, tyto povídky, vznikající zhruba v letech 1903–1906 a zahrnuté většinou do sbírky *Marné lásky*, mají silné vazby na soudobé výtvarnictví i v dalších ohledech. Jedná se především o popisnost, která v nich sehrává výraznou roli a působí dojmem „výtvarného“ vidění. Toho je docilováno uvědomělou volbou a nadužíváním barev a specifickým nakládáním s nimi (např. i s ohledy na sugesci duševních stavů postav). Barvy se přitom podílejí na konstituci dalšího popisného či „výtvarného“ prvku těchto próz, a sice secesního ornamentu. Obecně lze tedy tvrdit, že Svobodová užívá stejných motivů a obdobných výrazových prostředků jako secesní malíři a že tyto motivy a prostředky v mnohých ohledech plní stejnou funkci a vyvolávají obdobné dojmy a obsahy jako v díle výtvarném. Působí-li pak výtvarné dílo svou „vizuálností“ mnohem sugestivněji, lze na druhou stranu tvrdit, že povídky Růženy Svobodové jako projevy umění časového mnohem efektivněji vyjadřují procesualnost životního cyklu, „přírodní“ čas, který je bytostným obsahem secesního ornamentu a secese vůbec. V tomto případě se pravděpodobně jedná o autonomní projev secese v literatuře, jako o něm psal Jiří Opelík (OPELÍK 1980: 31). Na základě těchto poznatků se zdá, že kategorie secese poskytuje badateli specifické možnosti výkladu *Marných lásek* – může se zabývat jak podobnostmi díla se soudobým výtvarnictvím, tak možnou příslušností literární a výtvarné secese ke stejnému jmenovateli⁸⁹ a docházet tak k poznatkům, jichž by se bez uplatnění vědomí těchto souvislostí dobrat nemusel. Nic z toho ovšem ještě neimplikuje tvrzení, že sbírku povídek *Marné lásky* lze bezesbytku považovat za projev české literární secese.

⁸⁹ Jiří Opelík píše o příslušnosti „k vyšší struktuře“ (OPELÍK 1980: 31).

POUŽITÉ ZDROJE

Prameny

- ANONYM. Nová žena. *Čas* 21, 1907, č. 102, s. 2–4.
- DRTIL, Artuš. R. Svobodová: Marné lásky. *Ženská revue* 2, 1907, s. 206–207.
- DYK, Viktor. Růžena Svobodová: Pěšinkami srdce. *Přehled* 1, 1903, č. 26, s. 426–427.
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. Pseudoestetismus. *Moderní revue* 13, 1907, č. 19, s. 332–334.
- NOVÁK, Arne. Růžena Svobodová: Plameny a plaménky. *Přehled* 4, 1905, č. 27, s. 480–481.
- ROWALSKI, Jean. Růžena Svobodová: Marné lásky. *Venkov* 2, 1907, č. 88, s. 9.
- SVOBODOVÁ, Růžena. *Ztroskotáno*. Praha: F. Šimáček, 1896.
- SVOBODOVÁ, Růžena. Balerinky v lázni. *Zlatá Praha* 21, 1903, č. 8, s. 90.
- SVOBODOVÁ, Růžena. Vítř půlnoční. *Květy* 26, 1904, č. 1, s. 69–79.
- SVOBODOVÁ, Růžena. *Plameny a plaménky*. Praha: J. Otto, 1905.
- SVOBODOVÁ, Růžena. *Marné lásky*. Praha: J. R. Vilímek, 1907.
- ŠALDA, František Xaver. *Boje o zítřek*. Praha: Melantrich, 1948.
- ŠALDA, František Xaver. *Kritické projevy* 3. Praha: Melantrich, 1950.

Literatura

- DOLEŽEL, Lubomír. *Heterocosmica III*. Praha: Karolinum, 2018. ISBN 978-80-246-3890-4.
- HECZKOVÁ, Libuše. Chtonické křivky ornamentu. *Česká literatura* 49, 2001, č. 5, s. 519–529. ISSN 0009-0468.
- MOURKOVÁ, Jarmila. *Růžena Svobodová*. Praha: Melantrich, 1975.
- OPELÍK, Jiří. *Josef Čapek*. Praha: Melantrich, 1980.
- WITTLICH, Petr. *Česká secese*. Praha: Karolinum, 2020. ISBN 978-80-246-4495-0.

Blázen jsem ve své vsi: Jakub Deml a Rudolf Dilong: Zapomenuté světlo a Mladost' z očístca

PaedDr. Ivo Harák, Ph.D.
Katedra českého jazyka a literatury
Pedagogická fakulta
Univerzita Hradec Králové
ivo.harak@uhk.cz

ANOTACE

Autor se ve své studii zamýšlí nad možnými projevy cizosti a cizinectví ve dvou významných dílech české (Jakub Deml) a slovenské (Rudolf Dilong) experimentálně stejně jako duchovně orientované literatury katolické provenience, vznikajících v období přelomu a krize nejen ekonomické a politické, leč také kulturní. Vysvětluje, nakolik byla tato díla, tematika cizinectví v nich a konečně jejich možná recepce ovlivněny tím, nakolik se v nich zrcadlí čas jejich vzniku. Zároveň v nich také hledá momenty, které by Demla či Dilonga mohly přiblížit současnému čtenáři.

ANNOTATION

In his study, the author reflects on the possible manifestations of foreignness and foreignness in two important works of Czech (Jakub Deml) and Slovak (Rudolf Dilong) experimental as well as spiritually oriented literature of Catholic provenance, created in a period of transition and crisis, not only economic and political, but also cultural . It explains to what extent these works, the theme of foreignness in them and finally their possible reception were influenced by the extent to which they reflect the time of their creation. At the same time, he also looks for moments in them that could bring Demla or Dilong closer to the contemporary reader.

Klíčová slova:

Česká literatura, slovenská literatura, literární moderna, literární avantgarda, cizinec, jinakost, Jakub Deml, Rudolf Dilong, Zapomenuté světlo, Mladost' z očístca.

Keywords:

Czech literature, Slovak literature, literary modernity, literary avant-garde, foreigner, otherness, Jakub Deml, Rudolf Dilong, Forgotten Light, Youth from Purgatory.

V podstatě dvojím způsobem může býti vymezen cizinec. Jednak ostrakizací ze strany svého okolí – tedy: je-li vnímán jako jiný a cizí, vyřazený z té či oné pospolitosti. Anebo tak, že se on sám vůči prostředí, jež jej obklopuje, vymezuje: jako nezapadající, nezařazený, jiný a cizí.

Několikerým způsobem můžeme nad výše avizovanou tvorbou uvedených autorů uvažovat o přítomnosti *cizince* v ní a kolem ní. Nejzřetelnější a nejsnazší (nakolik se nedožaduje hlubších ponorů do literárních textů; možná dokonce předpokládá jejich prvoplánově vnějškové, *věcné* čtení) bude sledování této masky na těle externího autora – jejich pisatele. Oporu nám poskytuje (krom literární historiografie; ba dokonce i obecných dějin) znalost autorovy biografie i přítomnost pramenných materiálů s potlačenou funkcí estetickou (a zvýrazněnou funkcí informativní).

Tedy vezme, že oba tituly (Demlovo Zapomenuté světlo; Dilongova Mladost' z očišťa) vznikají jak v čase vnější ekonomické a politické krize (ohrožující se státní suverenitou samostatnost národního bytu), tak také v okamžicích několikeré krize umělcovy: a to jak osobní a tvůrčí, tak také zpochybnění jeho vazeb k užší i širší komunitě. Tvůrce se zdá neukotveným, nezařazeným, vyobcovaným. Tedy cizincem.

Zapomenuté světlo vychází poprvé v roce 1934. Tedy v čase, kdy trvající ekonomické krize přerůstá do krize politické, jež hrozí následně se proměnit ve válečný konflikt. Vyostřují se spory Československa s jeho sousedy (zejména Německem už hitlerovským) a národnostní třenice uvnitř pořád ještě mladé republiky. Dobová kulturní krize byla vyvolána nejasností estetických kritérií v literatuře stojící (uvnitř avantgardních tendencí) na přechodu od poetismu k surrealismu, navíc (pořád ještě uvnitř tzv. avantgardy) pociťující protiklad mezi tvorbou prvoplánově politicky angažovanou a tvorbou zdůrazňující primát funkce estetické. V rámci tvorby duchovně orientované (uskutečňující se v Čechách převážně vně avantgardy, než však bez doteku s ní) se ocitáme na počátku nástupu nové generace tvůrců, kteří do velké míry navazují na dílo svých předchůdců, mezi které patří také Jakub Deml (1878 – 1961).

Toho česká literární historiografie a také sami tvůrci (NEZVAL 1937) považují za most mezi pozdní modernou a českou literární avantgardou. V daném období prochází jeho tvorba i osobní život několikerým konfliktem: z přátel mu umírají básník Otokar Březina a prozaička

Pavla Kytlicová, troskotá snaha o navázání bližšího vztahu k šlechticně Kateřině Sweerts – Sporckové. Hledání tématu, tvarové jednoty, poetiky i hlubšího ukotvení nacházejí odezvu nejdříve v adoraci myšlenky sokolské (již se domníval moci usmířiti s katolictvím, žel marně), posléze v mytizaci jej obklopujícího prostoru tasovského či osobností domněle tvořících pilíře jak tvorby Demlovy, tak také národní kultury. Dodejme, že se v tomto případě setkává hned s několikerým odmítnutím: avantgardní či *státotvorné* kruhy se cítí být pohoršeny Demlovým konzervativismem, prostředí katolických intelektuálů překročením několikerých tabu (vztah k ženě, kritika církevních představených, integrální spájení osudu kněze s životem nonkonformního umělce). Nejproblematictějšího přijetí se dostalo domnělému Demlovi (a Březinovi) odkazu českému národu, totiž knize Mé svědectví o Otokaru Březinovi (DEML 1994 : 557; BINAR 2013 : 502) z roku 1931. Jednou z mnoha autorových reakcí byla například tvorba rozsáhlých básnických německy psaných textů; výsledek byl ovšem takový, že jej německá šlechta (v osobě Kateřiny Sporckové) odmítá, německé prostředí téměř nezná a nevydává – a to české o to více pokládá za renegáta.

Pokud bychom se drželi reálií čistě osobních, našli bychom v životě Jakuba Demla a Rudolfa Dilonga (1905 – 1986) až podivuhodně mnoho společných rysů: brzkou smrt matčinu, problematické soužití s macechou (která nese spoluvinu na smrti jejich mladší sestry; již oba považují téměř za světici), problémy při snaze sloučit v sobě nonkonformní uměleckou osobnost s posláním kněze (přičemž si na obém velmi zakládají⁹⁰), snahu stát se mluvčími nadosobně platných (národních) tradic – a jsou-li odmítnuti, tedy úvahu o úniku či útěku (u Demla na jih nebo k jazyku svého děda / němčině, u Dilonga o cestě na Havajské ostrovy). S různou měrou rezonuje v jejich díle pocit vydědění, cizince, blázna. Nebo alespoň toho, kdo je za něj (svým okolím) považován. Člověka osamělého, stojícího tak vně hned několikeré skupiny: literárně tvůrčí, kněžské (Deml je jako kněz předčasně penzionován; Dilong má – jako františkánský mnich – ustavičné problémy s představenými), vesnické či maloměstské občiny (to poslední je u Dilonga spojeno více se vzpomínkou než přítomným prožitkem).

Také Rudolf Dilong, představitel třetí generace slovenské *moderny* a první generace tamní *katolické moderny*⁹¹, se v době práce na Mladosti z očišťa (1939 – 1942) ocitá

⁹⁰ Což jim přináší problémy s církevní vrchností, s představiteli avantgardy ne jen básnické (pro něž se například Dilongovo kněžství neslučuje se surrealismem), ale také s těmi, pro něž je – jde především o katolíky – nemožno sloučiti roli kněze se svobodnou básnickou tvorbou (bylo jim možno se odvolati na papežskou encykliku Pascendi dominis gregis namířenou proti modernismu) – viz (DEML 2013 : 404-405; PAŠTEKA 2002 : 71-102, 109-112)

⁹¹ Ve shodě s českou literárněhistorickou terminologií bychom však za skutečnou modernu pokládali pouze generaci první (reprezentovanou např. Ivanem Kraskem), kdežto druhá a třetí generace představují už to, čemu v Čechách zvykneme říkat avantgarda. Samotná třetí generace značí přechod od ruralismu (mj. Dilongových

v několika problémeh; zčásti ovlivněných politickou a kulturní situací celého Slovenska. Tedy vznikem samostatného státu, který ale podle Dilongovy mínky po stránce mravní a kulturní neplní, co si od něj náš autor sliboval. Válečná věra a Dilongova účast v ní (nejméně dvakrát byl jako vojenský kaplan v první frontové linii na východní frontě), problémy s církevní hierarchií a problematické přijetí zejména surreálně laděných sbírek tradicionalisticky laděnou katolickou literární kritikou, nedostatečná čtenářská (a kritická) recepce ambicióznějších domácích literárních počinů, faktická neexistence reprezentativní publikační tribuny a generačního literárního kritika vedou našeho autora ku značné skepsi stran další existence jím reprezentovaného literárního proudu. Pokud bychom vyhlédli za hranice námi sledovaného období, mohli bychom dodat, že v roce 1944 byl pro Dilonga (jako jednoho z mnohých) představiteli kulturní a politické levice (takto někdejšími Dilongovými přáteli) požadován po skončení války trest smrti. Docela zajímavými peripetiemi prochází také Dilongův vztah k ženám; přičemž tento se fakticky liší od svého mediálního obrazu – ať už je jeho autorem náš básník nebo někdo jiný (SEIFERT 1992 : 260-261; PAŠTEKA 2002 : 168-174). Konečně je také značně proměnlivou poetika Dilongových veršů a vůbec zacílení jeho tvorby (včetně proměn ideově-tematických), která tehdy obsáhne také esejistiku, románovou prózu či pokus o experimentální quasiautobiografické drama (PAŠTEKA 2002 : 158-166).

Můžeme tedy říci, že Jakub Deml, a Rudolf Dilong jsou v čase vydání Zapomenutého světa, a v době vzniku Mladosti z očištěna - až na výjimky (U Demla jde o Karla Čapka, u Dilonga o několik málo jeho souputníků buď z řad katolické moderny, buď z nevelkého počtu slovenských nadrealistů – těch, jimž nevadí Dilongovo katolictví) - pokládáni za *cizince* vykázané z národní literatury a několika skupinové pospolitosti (OLIČ 2001 : 224-225; PRÍHODOVÁ 2009: 307-313; GAVURA 2011 : 114). Stejně jako se za vyhnance uvnitř množství v soukromé korespondenci či textech povahy primárně věcné pokládají oni sami.

O to zřetelněji pak v textech literárních. Zde bychom nicméně hovořili již o takzvaném interním autorovi / mluvčím těchto textů. Tedy o tom, jak a z čeho je tento *autor* vytvořen, jak, o čem a proč hovoří, jaká je funkce jeho a také jeho promluvy (se zřetelem ke smyslu celého

básnických počátků) přes bremondovsko-valéryovskou čistou poezii a poetismus až k surrealismu (ve slovenské terminologii nadrealismu). Přičemž pro řadu autorů (a Dilonga mezi nimi) není problémem realizovat v téže sbírce tendenci hned několika.

Slovenskou katolickou modernu pojí s někdejší katolickou modernou českou úsilí o spojení s novějšími výdobytky poezie evropské (a zejména francouzské). Pokud se čeští básníci usilují v 90. letech 19. století o duchovní náplň poetiky parnasistní, jejich slovenští následovníci se ve 30. letech 20. století orientují obdobně jako jejich kolegové z moderny stojící mimo katolickou církev (viz výše). Nezapomínají ovšem ani na zdroje (O. Březina) a pozdní výhonky (J. Deml) moderny české, ani na české duchovní tvůrce stojící mimo avantgardní směry a proudy (J. Zahradníček).

textu a čtenářově imerzním vstupu do něj co jeho spolutvůrce). Dodejme hned, že takovýto interní autor na sebe bere masku skutečného tvůrce textu; toho, kdo promlouvá, píše, skládá a řídí.

Vyjděme tedy ze hry na totožnost mezi interním a externím autorem; ze hry, jejíž parametry lze odhalit jak ze samotných textů, například z Demlových slov o několikeré pravdě (DEML 2013 : 420) nebo z naprosto odlišné stylizace a věcného podání zdánlivě autentického výroku ve dvou Dilongových pracech (DILONG 2001 : 162; DILONG https://zlatyfond.sme.sk/dielo/282/Dilong_Zakliata-mladost/1; navštíveno 2018-05-22) – tak, jak byl závěr Mladosti z očistca upravován pro oficiální knižní vydání v méně otevřené, intimní a expresivní knize Zakliata mladost⁹². Tedy z toho, že tam, kde se nám takovýto autor zdá nejvíce bezprostřední, stává se spíše výslednicí tvárného úsilí než citového pohnutí svého skutečného tvůrce, autora externího.

To ovšem nic nemění na faktu, jak se cítí a jakým hlasem k nám promlouvá. Vždyť hrdina Demlův začíná hned „vědomím své osamělosti“ (DEML 2013 : 381), aby pokračoval několikerou svojí opuštěností (hlouběji arci uvědomovanou v čase nočním): když mu umřela matka, „byl (...) ještě dítě“ (DEML 2013 : 386), pouze zemřelá Pavla Kytlicová jej milovala *jako matka*, žijící Kateřina Sweerts-Sporcková se necítí povinována péčí o něj. K nepřátelům (lidským i literárním) není schopen nenávisť; protože není disponován láskou. Není téměř nikoho, kdo by porozuměl: Otokar Březina je přece dávno po smrti (i když jeho slovo stále platí). Takovéto odmítnutí zdá se jakousi zradou vzdělců (v protikladu ke kovářskému učni, který Demla čte a chápe): českých i německých. Básník je tak domněle vyobcován z obou národů, z nichž pochází jeho rod.

Nedostí na tom: ne-katoličtí literáti zpochybňují Demlovo kněžství (M. Novotný), katoličtí Demlovu pravověrnost (J. Durych, J. Florian) spolu s uměleckými kvalitami tvorby. Posluchačovy pozornosti (přestože mluvčí svého posluchače několikrát varuje, že nechce býti s kýmkoli v kontaktu) se lze dobrat toliko provokací („O Dostojevském se píše, že měl rád přirození malých děvčátek, jinak by to prý ve svých románech nemohl tak pěkně popsat.“ – DEML 2013 : 395), Boží účasti už jedině rouháním (vizme v prvním vydání úředně zabavenou pasáž o tom, že mu Bůh dá po smrti líbat ženská stehna až docela nahoře, „u kořene“ – DEML

⁹² Všimněme si také proměny názvu: od bloyovsko-florianovského k takovému, který se dovolává spojitosti s oním proudem výpravné prózy s potlačeným dějem a zvýrazněnými lyrickými pasážemi, který na Slovensku tamní historiografie nazývá lyrizovanou prózou.

2013 : 415). „Není v co věřit, není v co doufat, není co milovat. My jsme obětovali všechno, nakonec i své srdce, a nám se na ně vysrali.“ (DEML 2013 : 420)

V jeho výpovědi se tak velké setkává s malým: nejen v rovině faktografické, ale také při kontrastním prolínání stylových rovin (čímž Deml ovšemže předjímá tvorbu Bohumila Hrabala). Báseň v próze sousedí s koprolálií, biblická exegeze (výklad novozákonní pasáže *noli me tangere*) s fakty z dobového literárního provozu u nás a v Německu, obraz noční vysočinské krajiny s naturalistním podáním umírání selky Zezulové („mezi bílými, velmi zachovalými zuby trčela černá krev“ – DEML 2013 : 408). Samota sdílená leda s nočními opilci (z níž nás nevysvobodí ani nejbližší z našeho rodu) v posledku mluvčímu Zapomenutého světla jako posledního společníka pozůstává do cesty psa (kdysi divokého, nyní zkrotlého poznáním: smrti své velitelky / Zezulky – a básnickovy účasti při ní), jejíž je třeba láskyplně odehnat, neboť teprve, jedině a pouze: „ze sporu se sebou samými děláme básně.“ (DEML 2013 : 381).

Obdobně je tomu také s mluvčím Dilongovy Mladosti z očiště: „že so nemal a nemám priateľstva na zemi... Zem mi je vyhnanstvom, ja som tu cudzí.“ (DILONG 2001 : 8) S vědomím, že „hrozné sú medzery od slova k slovu“ (DILONG 2001 : 9), si už od dětství uvědomuje svoji několikerou nepatřičnost – a s ní také neschopnost porozumění bližním, nemožnost více se včlenit do některého z jestvujících formálních kolektivů. Otřesený osobní zkušeností („V deťoch je zlosť, v deťoch je chuť k hriechu.“ DILONG 2001 : 17) neguje literární klišé šťastné oázy dětství. Jediné místo, kde se cítí svoboděn a přijat, tedy svůj, je pro něj příroda (jejíž danosti a děje fantazijně domýšlí). V dospělosti se mu však kainovým znamením stává (s Demlem sdílený) dvojčediný úděl básníka a kněze. Oboje chápe jako nevyklučitelné, jako integrální součást duchem obdařené tvůrčí bytosti – a pro obé se dostává do konfliktů s okolím (nikdy však s vlastním svědomím): s pocity *cizího mezi svými*.

Také u Dilonga hraje důležitou roli záměrná provokace: mluvčí dožadující se samostatného národního státu jedním dechem adoruje (neboť také dobře zná) cizí umělecké směry, prostředkované literaturou českou (čemuž se brání) a francouzskou (čemuž přitakává). Řádový kněz se vymezuje vůči představeným⁹³, ale také proti nařízenému celibátu – a dokonce zdůrazňuje pozitivní roli tělesné lásky („...milovanie pohlavné, pravda, tiež dobré a pekné;“ DILONG 2001 : 56), přestože sám upřednostňuje onu duchovní. Koneckonců: jej, stejně jako Demla, čeká vyslyšení teprve po smrti (možná i proto oba smrt tolik vyhlížejí; Dilong se

⁹³ Kterýmžto adresuje celou řadu peprně vulgárních invektiv (často sousedících s básnivě vzrušeným pohledem na umění / nebo na víru a roli kněze v ní).

jí dokonce – alespoň slovním gestem – stává): „Odpustil si mi na nebi, keď mi neodpustili na zemi.“ (DILONG 2001 : 115) Pro oba je tak smrt cestou ku kráse *absolutní*.

Souputníky a předobrazy vidí v prokletých básnících domácích (Janko Král) a cizích (Rimbaud – prostředkováný Čechy: Štyrským a Šaldou (PAŠTEKA 2002 : 155) -, Lautréamont, Apollinaire, Nerval). Ani jim doba, okolí a talent nedopřály klidu. Také oni přišli nevhod a nevčas. Byli nesrozumitelní. Možná právě s jejich portrétem za očima – a před očima s vizí možného širšího společenství (tím se vracíme k Demlovým pravdám určitého okamžiku, tématu a naslouchajícího) – se Dilongův mluvčí jednak (po bezručovsku) stylizuje do nadosobního symbolu (pořád ještě jedinečného: „tento neobyčejný mních a nebezpečný básník šíří nákazu okolo seba;“ DILONG 2001 : 126), jednak a jednostejně se však stává mluvčím (synchronně vnímaného) kolektivu, snad generace: „lebo sme zohavení a je tu strašne zle.“ (DILONG 2001 : 124) Čímž se odlišuje od mluvčího / interního autora Demlova⁹⁴; čímž však také zpochybňuje předešlý axiom: „nepochopený nikým“ (DILONG 2001 : 113-114).

Meditující o obcování svatých a nucený obcovat s prasaty, „vzáne krásy“ (DILONG 2001 : 111) toužící „Vlámať (...) sa (...) do neba“ (DILONG 2001 : 100), přestože pochybující, zda do nebe skutečně dojde. A dojde-li, tedy (v řádu mystické erotiky; či spíše v řádu erotiky v odění mystickém) po vzoru Demlova rouhání o ženských stehnech sní a věří: „keď dlho budem ležať opilý pri Tvojich konváliách⁹⁵“ (DILONG 2001 : 152). Řeholník bojující za svobodu víry i uměleckou, jemuž příroda začasť splývá s jedinou jistinou jeho dětství, oravskou domovinou hladového snění o samotě, si nakonec (ač *národovec*) uvědomuje: Nedá sa kotviť, preto som sa mal a mám tak po pirátsky⁹⁶.“ (DILONG 2001 : 142)

Není divu, že tyto protiklady (jež nemožno sjednotiti) nedopřávají tvůrči bytosti klidu. Není útočiště, není útechy, nakonec ani toho marného souputníka (v podobě náhle hodného a chápajícího demlovského psa). Pokud mu jedna z dam (k nimž – a k lásce k nim – se slovně nechce znát) poradí remedium: „Čítajte Dilonga;“ nezbývá, než jí odpovědět:

⁹⁴ Demlovsky naopak zní: „Zúfalstvo a plač... Vtedy najviac, kedy je tma.“ (DILONG 2001 : 154)

⁹⁵ Milostnou básní v přírodním odění Konvália (ze sb. Honolulu, pieseň labute) přeče skrytě adoruje svoji intimní přítelkyni (*con Vali* =pro Vali) Valerii Reissovou.

⁹⁶ Tento termín je ovšem víceznačným, dvousměrným symbolem: jednak odboje (a tudíž i vymezení se vůči diktátu skupinové morálky), jednak ale také (s přihlédnutím k literárnímu kontextu a dobové terminologii) vědomého zařazení do generační posloupnosti; skupina Dilongových následovníků (=příslušníků *druhé* generace katolické moderny a celkově *čtvrté* generace slovenské moderny) vznikající za zdmi kněžského semináře ve Spišské kapitule (Silan, Šprinc, Oliva, Schelling a Kováč) se nazývala *piráty Krásky*. (PAŠTEKA 2002 : 191)

⁹⁷ Což ovšem můžeme také vnímat jako vědomé rozžehnutí se s úvodní (*ruralistickou*) fází Dilongova básnického vývoje – k tomu viz (SLUŠNÁ 2011 : 233–234).

„Ach, to nemožno, veď ja som Dilong.“ (DILONG 2001 : 162). Už mimo literaturu (ale nikoli mimo stylizaci) se dozvídáme o třech největších Dilongových láskách: „- Poézia, smútok, samota...“ (PAŠTEKA 2002 : 171)

Zdeněk Mathauser nám navrhuje, abychom se neptali, co nám říká autor – a který z autorů nám co říká, ale abychom se začali tázat, *co nám říká samotný text*. (MATHAUSER 1994 : 48-49) Z něj a dříve již od Jana Mukařovského přece víme, že samotný smysl textu (a klíč k němu) nelze hledati mimo něj. Zároveň se domníváme, že to, jak je udělán, má vždycky nějaký význam – že tedy nelze (přísně vzato) rozlišiti mezi jeho složkami formálními a obsahovými. Rozhodli jsme se vydat od zřetelného k hůře patrnému (aniž pomíjíme vzájemný vztah obou textů či jejich vazby k širšímu literárnímu kontextu), abychom se dopátrali, kterak mohly fungovat v době svého vzniku a zda, nakolik a čím mohou oslovit (vyzvat k recepci: spolupodílu na vytvoření skutečného díla) také čtenáře současného.

Vnějškově viděno jsou obě práce prózy novelistického rozsahu; nicméně při hlubším zkoumání bychom je daleko přesněji mohli charakterizovat jako fikční ego-dokumenty s ústředním hrdinou / mluvčím / interním autorem záměrně stylizovaným do podoby autora externího (k čemuž jsme se už vyjádřili výše). Textová inkoherece je na jedné straně dána širokým stylovým diapazonem uplatněným ve vypravěčových promluvách (stylizovaných někdy do podoby písemného /dokonce uměleckého: básnického/ projevu), na straně druhé pak tím, že výsledný text je vlastně montáží z celé řady narativů, citátů z tvorby vlastní i cizí, tematických rovin. Jednotlivé roviny jsou spolu (někdy na dosti značnou vzdálenost) propojeny návraty či variacemi určitých motivů (variování značí jich sílící naléhavost) po zákonu shody zjevné, metaforické – a odlišné roviny mezi sebou pak propojeny souvislostmi metonymickými, skrytými (k nimž patří několikerá vize vyčlenění z kolektivu, osamění, nepochopení, noci⁹⁸, smrti⁹⁹). V obou případech je do textu zakomponován fiktivní čtenář: u Demla (jehož text je in nuce stylizován jako otevřený dopis) je jím (adresát dopisu; vlastně Demlovy odpovědi na jeho předchozí psaní) velkomeziříčský literát Bohumil Malina Ptáček (chvíli zdánlivě vzdálený až k nepoznání – z *Bohumila* se stane *Bohuslav*; někdy jako by ne jen četl, ale dokonce zblízka naslouchal), u Dilonga blíže nespecifikovaný čtenář, vlastně spíše čtenáři jeho textu, k nimž se obrací se svými vyznáními, upřesněními, komentáři k životu a tvorbě. Jejich pozornost je udržována řadou řečnických otázek / sebeoslovení, jimiž se jistě mluvčí neobrací jenom k sobě. Názvy textů promlouvají směrem k textu samotnému (oním *zapomenutým*

⁹⁸ Upozorníme, že jde o motiv častý v symbolistické poezii české (Březina) i slovenské (Krasko)

⁹⁹ Smrt je častým tehdy básnickým emblémem dobové duchovně laděné poezie v Čechách i na Slovensku.

světlem je lucerna hořící za bílého dne; neboť už nebylo síly ji zhasnout); v Dilongově případě je nicméně poněkud zavádějící volba jak samotného titulu (autor přece nepojednává jen o své mladosti), tak také podtitulu: *Životopis*. Protože se v samotném textu, ještě zřetelněji než v práci Demlově, vyčleňují ze (skromně) epizovaných pasáží biografických pasáže esejizující, pojednávající otázky literární tvorby, kněžského života nebo vztahu k ženám.¹⁰⁰

V obou textech si povšimneme důrazu, který je kladen (u mluvčích textů) na přímý sebevýraz. Ve shodě s terminologií Plesníkovy literárněvědné publikace (PLESNÍK 2008 : 37-51) nalézáme zde zřetelné projevy idiognomie (tedy takových zvláštností, jimiž se individuum vyčleňuje z kolektivu a často dokonce staví do opozice proti němu / respektive bývá do této pozice oním kolektivem postaveno) a oslabené projevy sociognomie (vztahu ke skupině). Zejména u Demla bývá zdůrazněna také fyziognomie (zahrnující s projevy tělesnosti také samo /selhávající/ fyzické zdraví). Subgnomie (tedy přítomnost projevů podvědomí) je u obou spojena se záznamy snů a utajených (u Demla i erotických) představ (některými - například V. Nezvalet - je Deml pokládán za předchůdce surrealismu, Rudolf Dilong je považován na Slovensku za jednoho z čelných tvůrců jeho tamní první vlny). S předchozím úzce souvisí také projevy paragnomie¹⁰¹ – v prvním případě alkoholového deliria, ve druhém duševní nenormálnosti.¹⁰²

Oba texty tedy vykazují znaky individualizace a subjektivnosti. Subjektivnosti estetizující se a ikonizující se. Stávající se jedním i *intencionálních tykadel*, která text vysílá vstříc svému recipientovi. (MATHAUSER 1994 : 48) Chce býti poznán jako ne-normální projev ne-normálního tvůrčího individua¹⁰³. Přičemž ale zároveň s tím klade otázku, zda to, co je pro kolektiv takovéto individuum ze svého středu vyčleňující normální a normotvorné, je také správné. Zda jsou institucionalizovaná víra či poezie vůbec ještě poezií a vírou. Provokací nebo paradoxem nás vlastně dané texty vedou k chápání, nakolik a jakým způsobem určité termíny automaticky spojujeme s kolektivy, které se domnívají tyto strážit a reprezentovat. A zda pro to neztrácíme ze zřetele skutečnou podobu i povahu těchto termínů.

¹⁰⁰ „Niektoré texty zo zápisníka sa zjavili v časopise Postup, iné autor zase zaradil do autobiografickej knihy *Zakliata mladost'* vydanaj roku 1943.“ (KOT 2001 : 166)

¹⁰¹ Tedy vědomí narušeného (i když může také jít o pseudognomii = předstírání: jež je zřetelné tehdy, pokud mluvčí Dilongova textu neopomene ani v rozrušení zdůraznit vazby ke světovým či slovenským prokletým básníkům; z nichž Janko Král stůž zde na prvním místě).

¹⁰² Někdy dokonce v přímé spojitosti s uměleckou tvorbou: Maska tvůrce se stává *prodlouženou rukou* textu: „Veľmi som žil svojho *Somnambula* a dostal som záchvat pre všetko, čo som uvidel. Neveríte, že mi museli zavolať po polnoci lekára, ktorý ma kriesil zo somnambulizmu?“ (DILONG 2001 : 161)

¹⁰³ „Sláva básnická? Kašlem na ňu, to nemá u nijakého básnika s jeho vnútorným básnickým založením nič čo robiť.“ (DILONG 2001 : 159)

Zda Demlovy rouhavé erotické výlevy nejsou než nezbytnou protiváhou skutečné lásky k ženě a Bohu, totiž lásky obětující se a služebné, oněch kněžských cest za umírající Zezulkou. A zda jich není zapotřebí proto, aby se ta druhá – bolestí k ošklivosti zvrásčitelá – tvář stala zřetelnější. Nebo zda se, řekněme, všechny problémy, které mají mluvčí se svým kněžstvím (včetně vztahu k ženě; či k církevním autoritám) anebo s přijetím tvorby básnické, nestávají důležitým svědectvím o místě a postavení, jež u obou – (přestože otrávena, v posledku:) neotřesitelně – role kněze a básníka zaujímá. Zda ono zpovědní zrcadlo není vlastně nastaveno ne jen samotným mluvčím, ale také těm, kdož budou nuceni stylizovanou pravdu uměleckého textu při jeho konkretizaci konfrontovat s pravdou i rolí svojí.

Nota bene, týká-li se jinakost či cizost nejen jejich mluvčích (interních autorů) či snad (v ledasčem) jejich pisatelů. Samotné ony práce byly v době svého vzniku pokládány za problematické. Buď autorem, který je přepisuje, doplňuje, podrobuje vnitřní cenzuře, aby mnohé zavrhl, část po úpravě vydal jinde a celek v úplnosti nezveřejnil (KOT 2001 : 164-167); buď literární kritikou a historiografií, která i tam, kde básníka hájí, činí tak pouze pro možnou věcnou pravdu soudů, nikoli pro úroveň uměleckou (jako Karel Čapek u Mého svědectví o Otokaru Březinovi) – a tam, kde vyrazuje, činí tak mlčky (Jako Arne Novák, který Zapomenuté světlo záměrně neuvádí v soupisu Demlových děl; NOVÁK 1995 : 1366-1368).

Zřejmě je zapotřebí určitého odstupu, který umožní lépe zhodnotit (i diachronní) literární kontext, do nějž takovéto texty vstupují, pochopit rysy, pro které byly ve své době obtížně zařaditelné či nepřijatelné, jako součást delší vývojové linie (a tedy jako záměr), a tyto zároveň zhodnotit při vědomí toho, kdo všechno na Demla a Dilonga v české a slovenské literatuře navazuje.¹⁰⁴

Na straně jedné tak – společně s Martinem C. Putnou – vidíme návaznost Zapomenutého světla na řádky *březinovské epopeje*, jež kromě Mého svědectví zahrnuje také Šlépěje XII – XVIII (1929 – 1931), v nichž už – ve XVII. svazku Šlépějí – nalézáme „Demla proti všem“ (PUTNA 1998 : 470), a spolu s ním i Jiřím Oličem včleněno do širšího cyklu Zapomenutého světla, zahrnujícího vedle titulní prózy také Solitudo (1934), Princeznu, Cestu k jihu, Píseň

¹⁰⁴ Nicméně musíme také spravedlivě říci, že oba autoři nejsou (pro pozornost, jež jim byla adresována – přestože nebývá jenom pozitivní, je její množství znamením významu kritizovaného) žádnými zneuznanými vydědenci – a to ani z pohledu *druhé strany*: v době, kdy začíná psát první řádky Mladosti z očistce, parátuje už Dilong v kanonických Přehledných dějinách literatury české (NOVÁK 1995 : 1529-1530); slovenský filozof a literární kritik Schelling hodnotí v téže době Jakuba Demla jako „jednoho z najtvorivejších a najväčších v českej literatúre“ (SCHELLING 1938 : 208-210).

vojína šilence (1935)¹⁰⁵, Rodný kraj, Pohádku a prózu Jugo (1936). (PUTNA 1998 : 473; OLIČ 2001 : 224 – 225) Na druhé straně si uvědomujeme, že Deml patří k zakladačským osobnostem naší fikční ego-dokumentární prózy, jejíž zhusta deníkový půdorys (jaký nalézáme u pokračovatelů Hanče či Vaculíka) variuje technikou koláže a montáže. Jako to činí ve svých Šlépějích; zde ovšem s tím rozdílem, že žádná z částí není úplně vyčleněna z celku a nad tímto nepřevládá: proto jsme také hovořili o možnosti vnímat *Mé svědectví* jako román a *Zapomenuté světlo* jako novelu. „*Mé svědectví o Otokaru Březinovi* zůstane jednou z našich nejpronikavějších kreací nového uměleckého tvaru a výrazu; a autora samého posouvá umělecky i lidsky k vrcholnému jeho dílu, tragickému *Zapomenutému světlu*.“ (FUČÍK 1995 : 390)

Obdobně můžeme u Rudolfa Dilonga shledávat jak širší vazby uvnitř jeho autobiograficky laděné fikční a esejistické prózy, mluvčího Mladosti z očištěnce vidět jako předstupeň (už toliko fikčního) *prokletého básníka* Valina z nedokončené dramatické trilogie – ale zase na druhé straně nikoli bez vztahu ku z autopsie čerpané látce Dilongových opusů veršových či k jeho účasti na básnickém *dvojzpěvu* *Můj sen o lásce* (1941)¹⁰⁶. Na výsledném tvaru, v němž se esejistika prolíná s fikční autobiografií (výběr a stylizace faktů jsou podmíněny vyzněním celku), nejsou bez vlivu slovenská lyrizovaná próza (obraznost jazyka, občasné fantaskní prvky, oslabená dějovost), apokalyptický chrlič Léon Bloy (vlastně také jeden z vydědenců; patrný z množství invectiv adresovaných církevní hierarchii i maloměstské morálce – včetně pojetí kultury, ze stylového a hodnotového kontrastu) a Jakub Deml (další vydědělec, inzerovaný jedním z mott; přítomný užitou technikou koláže / montáže, kněžstvím provázaným s uměleckou svobodou a tvorbou, motivy snovými a motivem smrti). V rovině fikčně-autobiografického, výrazně esejizovaného a lyrizovaného (básnickou obrazností nadaného) textu na Dilonga později naváže nejen jeho soupevník a pokračovatel z řad slovenské katolické moderny Janko Silan (románem *Dom opustenosti* /1970/; PAŠTEKA 2002 : 310, 316, 319, 321), ale po svém a jinak také Dilongův ideový protichůdce Dominik Tatarka. Plným právem se tedy v doslovu za *Mladostí z očištěnce* dočítáme: „Pocit ukrivdenosti osudom, úporné hľadanie svojho miesta medzi nebom a zemou, túžba po slobode a oslobodení a zároveň dobrovoľná služba láske, do ktorej sa mu zlievajú jeho mladícke, ale aj teologické ideály, to všetko ho podnecuje k veľkému literárnemu – a nazvime to aj esejistickému – vzopätiu,

¹⁰⁵ S motivem rouhání přítomným zde možná ještě zřetelněji než v *Zapomenutém světle*.

¹⁰⁶ Jehož autorka se kryla pod pseudonymem Ria Valé a jehož spoluautorem (nebo alespoň výrazným úpravcem textů Valerie Reissové) byl Rudolf Dilong

s akým sa v slovenskej literatúre stretávame iba v sviatočných chvíľach.“ (KOT 2001 : 165-166)

Na základe výše rečeného¹⁰⁷ a na základe poučení z polské genologie (MICHAŁOWSKI 2002 : 213) tvrdíme, že výsledný tvar textů a jejich inkoherece (jakož také přijetí) jsou podmíněny dobou jejich vzniku, která se ukázala (a to ne jen v literatuře) býti *dobou přechodu*. Tedy obdobím, kdy se stávající žánry variují a nové vznikají – a to několikerým způsobem: v našem případě by šlo o rozšíření žánrového repertoáru o autorské vynálezy (textovou koláž a montáž výsledného textu z /i/ stylově a žánrově/ odlišných textů vlastních a cizích). Dále pak ještě o jejich obohacení ze zdrojnice mimoliterárního či paraliterárního písemnictví (kam patří dopis nebo vlastní životopis). S přijatelnou dávkou básnické nadsázky můžeme říci, že se právě takto připravuje cesta pro *tekutou intenci* postmoderních textů. Nejen až v nich, ale už v Dilongovi a Demlovi se textová řeka dožaduje čtenářovy imerze, aby byla v posledku – přes všechny zátočiny i katarakty, přes všechny přítoky a slepá ramena – shledána touž (od počátku; ale až s vědomím svého ústí -): jako je smysl celku ne tříštěn, ale vytvářen vnějškově tak rozdílnými textovými pasážemi.¹⁰⁸ Míra výsledné čtenářovy spoluúčasti na díle rozhodne o tom, zda skrze roztržité nalezne spojitě, leč také o tom, zdali pro něj dílo bude ne jen svědectvím, ale především uměním.

Lhostejno, zdali žánr, text, jeho postava či autor. Co je cizí, stává se zřetelným. Je vidět, ač není nasnadě. Dožaduje se, aby bylo *hlouběji* poznáno; neboť si nevystačíme s předzjednanými již kategoriemi. Od míry úsilí můžeme odvodit trvalost výsledků. Ani Deml ani Dilong nebyli – a nejsou básníky pro mnohé. Pro ty, kdož se nenechají odradit, se však důraz na odlišnost, jinakost, individualitu, na osobní – ne kolektivní – odpovědnost a tvůrčí svobodu, na nadosobně platný řád, k němuž se nevztahují jednou a provždy v rámci zažitých či vnucených automatismů (vlastně jakýchsi zvyků), leč pokaždé zas a znova svými myšlenkami i skutky, může stát motivem vedoucím k opakovaným ponorům. Jako si Demla našli surrealisté (s Nezvaletem) a mladí katolíci (se Zahradníčkem), jako si Dilonga našla čtvrtá generace slovenské moderny s katolíky stejně jako surrealisty, Veiglem nebo Paldiou. Jako si (nejen) Zapomenuté světlo a Mladost' z očíšťa našel i pisatel této studie.

¹⁰⁷ Při vědomí odlišného hodnocení námi interpretovaných textů v době jejich vzniku a v časech pozdějších; přičemž se ony rozdíly týkají nejen hodnoty těchto textů, ale také toho, zda jsou (i samotnými tvůrci – což platí zřetelněji pro Dilonga) vnímány jako texty primárně umělecké.

¹⁰⁸ Za doklad toho, že se s něčím podobným v literatuře setkáváme právě v oněch *dobách přechodu*, můžeme uvést na počátku naší manýristické prózy stojící Sarmacii Jana Zajíce z Házmburka (1553) stejně jako postmoderní srbský Pavićův Chazarský slovník (1984).

POUŽITÉ ZDROJE

Prameny:

Deml, J. *Mé svědectví o Otokaru Březinovi*. Olomouc: Votobia 1994.

Deml, J. *Nebe se jiskří mlékem*. Praha – Litomyšl: Paseka 2001.

Deml, J. *Pozdrav Tasova*. Brno: HOST 2013.

Dilong, R. *Honolulu, piseň labute*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov 1998.

Dilong, R. *Mladosť z očistca*. Bratislava: Petrus 2001.

Seifert, J. *Všecky krásy světa*. Praha: Československý spisovatel 1992.

Sekundární literatura:

Binar, V. Komentář, in Deml J. *Pozdrav Tasova*. Brno: HOST 2013. S. 477-515.

Fučík, B. *Setkávání a míjení*. Praha: Melantrich 1995.

Gavura, J. Bremondov koncept čistej poézie a slovenská katolícka moderna, in Příhodová, E. (ed.) *Kontexty a inšpirácie katolíckej moderny*. Ružomberok: Verbum 2011. S. 103–116.

J. K. (= Kot, J.) Edičná poznámka, in Dilong, R. *Mladosť z očistca*. Bratislava: Petrus 2001. S. 164-167.

Kružliak, I. Dilongov vstup do poézie, in Dilong, R. *Honolulu, piseň labute*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov 1998. S. 83-92.

Mathauser, Z. *Estetické alternativy*. Praha: Gryf 1994.

Michałowski, P. Gatunki a konwencje w poezji, in Bolecki, W. – Nycz, R. (eds.) *Sporne i bezsporne problemy współczesnej wiedzy o literaturze*. Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk 2002. S. 213-217.

Nezval, V. *Moderní básnické směry*. Praha: F. Borový 1937.

Novák, A. – Novák, J. V. *Přehledné dějiny literatury české*. Brno: Atlantis 1995.

Okál, Ján Rudolf Dilong, in: Dilong, Rudolf *Honolulu, piseň labute*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov 1998. S. 76-77.

Olič, J. Papíry špatné budoucnosti, in Deml, J. *Nebe se jiskří mlékem*. Praha – Litomyšl: Paseka 2001. S. 219-225.

Pašteka, J. *Tvár a tvorba slovenskej katolíckej moderny*. Bratislava: Lúč 2002.

Pišút, M. a kol. *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava: Obzor 1984.

Plesník, Ľ. a kol. *Tezaurus estetických výrazových kvalít*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2008.

Príhodová, E. Priestory neprípustného v živote a tvorbe Rudolfa Dilonga, in Uličný, O. (ed.) *Eurolingua & Eurolitteraria*. Liberec: Technická univerzita 2009. S. 307-313.

Putna, M. C. *Česká katolícká literatúra*. Praha: TORST 1998.

Schelling, Š. Jakub Deml jubiluje, in *Kultúra*. R. 10. Č. 9-10 / 1938. S. 208-210.

Slušná, Z. Konštruovanie domova a cudziny v tvorbe Rudolfa Dilonga, in Príhodová, E. (ed.) *Kontexty a inšpirácie katolíckej moderny*. Ružomberok: Verbum 2011. S. 230-255.

Elektronické zdroje:

Dilong, R. https://zlatyfond.sme.sk/dielo/282/Dilong_Zakliata-mladost/1 (navštíveno 2018-05-22).

Využití literatury s tematikou strachu a smrti v praxi učitele českého jazyka a literatury na základní škole

Anna Dojčanová

anna.dojcanova@uhk.cz

ANOTACE

Výsledky dotazníkového šetření ukázaly, že mezi největší strachy žáků druhého stupně základních škol patří strach z osamění, ze ztráty někoho blízkého, ať už zásahem smrti, nebo z přetrháním sociálních kontaktů. Cílem průzkumu nebylo jen strach explicitně pojmenovat, ale najít způsoby, jak prostřednictvím literatury pro děti a mládež s touto problematikou efektivně pracovat v hodinách literární výchovy na základní škole.

ANNOTATION

The results of the questionnaire survey showed that among the biggest fears of second grade elementary school students is the fear of loneliness, of losing someone close, either through death or the loss of social contacts. The goal of the research was not only to name the fear explicitly, but to find ways how to effectively work with this issue in literary education classes at primary schools through literature for children and young people.

Klíčová slova:

Literární výchova, etická výchova, 2. stupeň základní školy, strach, úzkost, nepřijetí v kolektivu, literatura pro děti a mládež

Key words:

Literary education, ethical education, 2nd grade of elementary school, fear, anxiety, excluded from the collective, literature for children and youth

Úvod

Strach a úzkost provází člověka již od narození. Tyto emoce slouží jako varování před nebezpečím. Kdybychom například nikdy neprožili strach o sebe, o své blízké, nevážili bychom si například dostatečně svého zdraví. Nutno podotknout, že zpracování strachu je považováno za nezbytnou součást psychického vývoje jedince. Se schopností čelit strachům a úzkostem roste jeho sebevědomí i sebehodnota. Pokud ale tato schopnost není už v dětském věku dostatečně rozvíjena, pak se absence schopnosti zdravě čelit strachům neblaze projeví v dospělosti¹⁰⁹. Na rozvoj osobnosti dítěte má zejména špatný vliv, pokud je vystaveno přílišnému množství podnětů vyvolávajících strach a úzkost.¹¹⁰

Toto tvrzení dokazuje například průzkum agentury PAQ Research z roku 2021 nazvaný Dopady pandemie covid-19 na wellbeing, z něhož jednoznačně vyplývá, že došlo k významnému zhoršení duševního zdraví žáků.¹¹¹ Obdobný průzkum v roce 2021 realizoval Národní pedagogický institut.¹¹² Z tohoto průzkumu vyplývá, že se po covidové pandemii až desetinásobně zvýšil počet adolescentů, kteří se léčí s úzkostnými a depresivními stavy. Michaela Štáfková, koordinátorka Národního pedagogického institutu ČR, uvádí, že přibýlo dětí a dospívajících, kteří si neumějí poradit s dlouhodobě špatnou náladou a psychickou nepohodou. Proto je nezbytné se touto problematikou dále zabývat a hledat možnosti, jak na tyto situace děti a dospívající připravit.

Ve školách může se zvládáním strachu a úzkosti významně pomoci cílená práce s pohádkami a příběhy pro děti a mládež. Tato specifická literatura simuluje dětem různé problémy, s nimiž se mohou v životě setkat, a podává jim jasné (nikoliv schematické) a srozumitelné řešení.¹¹³ Vhodně zvolený příběh použitý v pravý čas učitelem kupříkladu

¹⁰⁹ ROGGE, Jan-Uwe. *Dětské strachy a úzkosti*. Praha: Portál, 1999. Rádci pro rodiče a vychovatele. ISBN 80-7178-237-8.

¹¹⁰ STRÁNSKÁ, Zdeňka, PANČOCHOVÁ, Soňa. *Úzkost a strach ve škole: Anxiety and fear at school*. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: P, Řada psychologická. Brno, 2001, s. 149-161. ISSN 1211-3522.

¹¹¹ BICANOVÁ, Jana, Václav KORBEL, Karel GARGULÁK a Daniel PROKOP. *Dopady pandemie covid-19 na wellbeing žáků* [online]. 31. 8. 2021 [cit. 2022-10-12]. Dostupné z: <https://www.paqresearch.cz/post/pandemie-wellbeing-zaci>.

¹¹² NPI ČR. *Návrat do školy je návratem do vztahů. Je třeba o ně pečovat* [online]. Praha: Národní pedagogický institut České republiky, 2022, 23.08.2021 [cit. 2022-10-12]. Dostupné z: <https://www.npi.cz/aktuality/4567-navrat-do-skoly-je-navratem-do-vztahu-je-treba-o-ne-pecovat>.

¹¹³ PLHÁKOVÁ, Alena. *Učebnice obecné psychologie*. Praha: Academia, 2004. ISBN 978-80-200-1499-3.

i v hodinách literární výchovy může dítěti pomoci vytvořit si vlastní strategii pro překonání strachu.

Všechny výše uvedené poznatky nás vedly k realizaci základního průzkumu, jehož cílem bylo zjistit, v jaké míře jsou žáci druhého stupně základních škol konfrontováni se strachy a úzkostmi, zda se touto problematikou zabývají i v průběhu školní výuky a zda při kompenzaci svých strachů využívají četbu knih, popř. které knihy v četbě za tímto účelem preferují. Na základě výsledků tohoto průzkumu jsme se poté pokusili vytvořit metodické materiály, které by učitelům umožnily v rámci hodin českého jazyka a literární výchovy, případně i v jiných předmětech, například v hodinách etické nebo občanské výchovy, pracovat pomocí kvalitních beletristických textů s tematikou strachu a úzkosti.

Metodologie průzkumu

Průzkum proběhl v září 2022 ve třídách druhého stupně základních škol a v odpovídajících ročnících víceletých gymnázií. Celkem se dotazníkového šetření zúčastnilo 158 respondentů, z nichž však 22 nevyhovovalo průzkumnému vzorku. Do průzkumu se neplánovaně zapojilo 22 respondentů ze středních škol ve věku 17-19 let, jejichž odpovědi musely být vyloučeny z důvodu možného zkreslení celkových výsledků průzkumu, který cílil na přesně definovanou věkovou skupinu. Umístěním dotazníku na sociální sítě byl průzkumný vzorek zvolen náhodně. Celkem se dotazníkového šetření zúčastnilo 136 žáků z 29 škol z celé České republiky, ve věkovém rozmezí 11 až 15 let.

Respondentů jsme se pomocí uzavřených otázek dotazovali na to, jak často prožívají pocity strachu či úzkosti, zda se ve škole během některé vyučovací hodiny bavili o tom, jak zvládat strach či úzkost, a jestli někdy četli nějakou knihu, která jim se zvládnutím strachu či úzkosti pomohla. Prostřednictvím otevřených otázek jsme pak zjišťovali další podrobnosti, tedy v které vyučovací hodině řešili strach a úzkost. Pokud jim nějaká kniha pomohla, jak se jmenovala. Hlavní úlohou dotazníkového šetření bylo zjistit, čeho se žáci nejvíce obávají. K tomu jsme využili matici odpovědí, tj. žáci přiřazovali různým pojmům hodnoty 1 až 5 podle míry svého strachu a obav (1 – nebojím se, 5 – panický strach).

Výsledky šetření

Dotazování proběhlo u žáků 6. až 9. tříd ZŠ a odpovídajících ročníků gymnázií. Odpovědi jsme získali od 136 respondentů ve věku od 11 do 15 let. Většinu průzkumného vzorku tvořily dívky. Tato skutečnost mohla výsledky ovlivnit. V otázkách týkajících se konkrétních podnětů, které v žácích vyvolávají pocity strachu a úzkosti, a v otázkách na četnost výskytu úzkostných stavů, se odpovědi chlapců a dívek nelišily, proto se domníváme, že se tato problematika dotýká obou pohlaví. Přesné rozložení respondentů ukazuje tabulka č. 1.

Tab. č. 1: Pohlaví respondentů

Možnosti odpovědí	Responzí	Podíl
● Muž	47	34,6%
● Žena	84	61,8%
● Nechci uvádět	5	3,7%

Abychom si ověřili naši hypotézu, že se problematika strachu a úzkostí žáků dotýká, zjišťovali jsme, jak často prožívají pocity strachu a úzkosti. Vzhledem k rozložení odpovědí, v nichž většina respondentů přiznala, že pocity strachu prožívá několikrát týdně (tabulka č. 2), jsme usoudili, že téma s respondenty rezonuje. Je proto třeba mu věnovat zvýšenou pozornost.

Tab. č. 2: Četnost prožívání strachu a úzkosti

Možnosti odpovědí	Responzí	Podíl
● několikrát denně	25	18,4%
● jednou denně	13	9,6%
● několikrát týdně	32	23,5%
● jednou týdně	16	11,8%
● několikrát měsíčně	20	14,7%
● několikrát ročně	15	11,0%
● méně často než několikrát ročně	15	11,0%

Tab. č. 3: Předměty obav

Další dotazování pak ukázalo, čeho se žáci obávají nejvíce. Mezi jejich největší strachy patří strach ze smrti, z nepřijetí v kolektivu a ze samoty. Podrobné výsledky zobrazuje tabulka č. 3.

Odpověď	1 - toho se vůbec nebojím	2 - nebojím se, ale není mi úplně příjemné na to myslet	3 - bojím se, nechci na to myslet, mám z toho špatný pocit	4 - hodně se bojím, nemůžu na to ani myslet	5 - z toho mám panický strach
hadi, pavouci nebo jiná zvířata	38 (27,9%)	49 (36,0%)	25 (18,4%)	15 (11,0%)	9 (6,6%)
tma	45 (33,1%)	46 (33,8%)	30 (22,1%)	7 (5,1%)	8 (5,9%)
výška	65 (47,8%)	42 (30,9%)	17 (12,5%)	8 (5,9%)	4 (2,9%)
neúspěch (školní, sportovní atd.)	13 (9,6%)	38 (27,9%)	48 (35,3%)	22 (16,2%)	15 (11,0%)
nepřijetí v kolektivu	21 (15,4%)	29 (21,3%)	33 (24,3%)	36 (26,5%)	17 (12,5%)
smrt (vlastní, blízké osoby, mazlíčka atd.)	6 (4,4%)	17 (12,5%)	22 (16,2%)	47 (34,6%)	44 (32,4%)
samota, osamění	20 (14,7%)	30 (22,1%)	35 (25,7%)	33 (24,3%)	18 (13,2%)
nadpřirozeno (duchové, strašidla atd.)	48 (35,3%)	43 (31,6%)	30 (22,1%)	9 (6,6%)	6 (4,4%)

Pouze 25 % respondentů uvedlo, že se ve škole v rámci některé vyučovací hodiny bavili o tom, jak zvládat strach a úzkost. Nejčastěji to pak bylo v hodinách občanské a rodinné výchovy (58,82 %), v rámci třídnických hodin (17,65 %) nebo v hodinách českého jazyka (11,76 %). V odpovědích se také jednou objevila matematika, fyzika, dějepis, výtvarná výchova a informatika.

V poslední části dotazníku jsme se žáků ptali, zda četli nějakou knihu, která by jim pomohla nějakým způsobem zvládat strach či úzkost. Drtivá většina respondentů (84,6 %) uvedla, že žádnou takovou knihu nečetla. Těch, kteří takovou knihu četli (15,4 %), jsme se dále

ptali na název knihy. Výčet titulů, přičemž se každý v odpovědích objevil pouze jednou,

zobrazuje tabulka č. 4.

Tab. č. 4: Seznam titulů

Kniha	Autor
Agnes	Kent, Hannah
Anglické prázdniny	Mohn, Therese
Harry Potter	Rowling, Joanne K.
Darebák David	Simon, Francesca
Chatrč	Young, William Paul
Jak to chodí v lidské hlavě	Štarková, Petra
Jak zvládat úzkostné stavy	Kennerley, Helen
Deník Libora Podmola 2	Libor Podmol
Milované princezně	Shepherd, Sheri Rose
Neboj, neboj!	Rezková, Milada
Někde mezi	Klein, Marc
(Ne)obyčejný kluk	Palacio, Raquel J.
Průvodce stresem pro náctileté	Morgan, Nicola
Robinsonka	Majerová, Marie
Ten, kdo stojí v koutě	Chbosky, Stephen
Zmizení Edwina Lindy	Žák, David Jan

Při zpracování odpovědí jsme si povšimli několika zajímavých poznatků. Žákyně, která uvedla, že mezi její největší strachy patří strach ze smrti, jako knihu, která ji pomohla překonat její strach, uvedla *Chatrč* (Young, William Paul), v níž se hlavní hrdina snaží smířit se smrtí své dcery pomocí víry. Žák, kterému pomohla kniha *(Ne)obyčejný kluk* (Palacio, Raquel J.) sledující příběh Augusta, jenž se narodil s deformovaným obličejem a při nástupu do školy musí čelit řadě nepříjemných situací týkajících se jeho vzhledu, se nejvíce obává nepřijetí v kolektivu a školního neúspěchu. Další chlapec zase uvedl, že mu pomohla kniha *Zmizení Edwina Lindy* od Davida J. Žáka, v níž mladý chlapec čelí ztrátě jednoho z rodičů. Sám se přitom nejvíce bojí smrti a samoty.

Z výše uvedených příkladů je zřejmé, že si žáci vybírají knihy, které se obsahem dotýkají jejich obav, a mají potřebu se svým strachem pracovat a překonávat jej. Učiní tak ale jen 15 % žáků. Proto je důležité se touto problematikou zabývat, vnášet ji do vyučovacích hodin a předkládat žákům vhodnou literaturu, která by jim mohla pomoci pracovat se strachem a úzkostmi.

Návrh metodiky práce s literaturou týkající se strachu a úzkosti v hodinách literární výchovy

Výsledky průzumu byly důvodem vytvoření metodického návrhu, jak pracovat s literaturou obsahující tematiku strachu a úzkosti v hodinách literární výchovy na druhém stupni ZŠ. Chtěli jsme, aby bylo možné tento návrh různě přizpůsobovat právě probíranému tématu stejně tak jako individuálním potřebám žáků.

Nejprve jsme se pokusili vybrat nějakou základní literaturu, která by vyhovovala našim požadavkům. Chtěli jsme, aby zvolené knihy byly žákům tematicky blízké, aby byly čtenářsky atraktivní a aby umožňovaly žákům identifikovat se s literárními postavami. Zároveň by mělo jít o kvalitativně dobře zpracovaný příběh, který bude vhodný pro zvolenou věkovou kategorii žáků. Na základě výše uvedených bodů jsme sestavili seznam knih rozdělený podle témat (tabulka č. 5).

Tab. č. 5: Knižní kartotéka

Téma	Kniha	Autor	Anotace
Vyloučení z kolektivu	(Ne)obyčejný kluk	Palacio, Raquel J.	August se narodil se zdeformovaným obličejem. Zrovna nastoupil do školy, kde se potýká s nejednou složitou situací.
	Balada o zlomeném nosu	Svingen, Arne	Bart žije jen s maminkou a nemají moc peněz. Jako by už to samo o sobě nepřinášelo dost problémů, jeho největším koníčkem a zároveň největší ostudou je operní zpěv, se kterým má vystoupit ve škole – přede všemi!
	Klub podivných dětí	Soukupová, Petra	O náhodném setkání čtyř dětí, které se něčím odlišují od svých vrstevníků – vzhled, tělesný handicap, neobvyklý koníček atd. Společně utečou z domova a zažijí neuvěřitelné dobrodružství.
Smrt	Ledový zámek	Vesaas, Tarjei	Příběh dvou kamarádek Siss a Unn. Unn jednoho dne zmizí, je nalezena mrtvá, Siss se snaží překonat smutek a nalézt cestu zpět k ostatním dětem.
	Dívka s pomeranči	Gaarder, Jostein	Georg po smrti otce nachází dopis, který mu tatínek zanechal. Vypráví mu v něm příběh o dívce s pomeranči, kterou kdysi potkal. Georg pomocí dopisů poznává víc svou rodinu a vyrovnává se smrtí rodiče.

	Ten, kdo stojí v koutě	Chbosky, Stephen	Charlie po smrti svého kamaráda začne psát dopisy, ve kterých popisuje každodenní dění a bojuje se svými pocity.
--	------------------------	------------------	--

Samotnou hodinu jsme se rozhodli koncipovat podle modelu výuky etické výchovy Ladislava Lencze¹¹⁴, kdy každá vyučovací jednotka začíná *senzibilizací*, tzv. zcitlivěním pro dané téma. Senzibilizace probíhá před četbou a má žáky motivovat a připravit na další průběh hodiny. Další fází je *nácvik ve třídě*, což by v našem případě znamenalo samotné čtení a práci s textem. Na něj navazuje *transfer do života*, při němž žáci převádějí absolvované aktivity do reálného života, a to mimo bezpečný kruh třídy. Po každé z fází musí nutně následovat hodnotová reflexe, při které se žák na základě strukturovaných otázek pedagoga přiblíží podstatě řešeného problému.

Struktura hodiny a možné aktivity

1. Senzibilizace

V této fázi je žákům možné ukázat ilustraci ze zvolené knihy, kterou budou v hodině číst, nebo jiný obrazový materiál související s probíraným tématem, přečíst jim nějaký krátký příběh či dialog z knihy, nebo pustit video. V rámci asociačního kruhu pak mohou žáci říkat slova, věty, které je k dané ukázce napadnou. Také je možné nechat žáky například sepsat pocity, které se jim v souvislosti s ukázkou vybavily.

2. Hodnotová reflexe

Hodnotová reflexe navazuje na předchozí aktivitu. Vyučující v tuto chvíli začne žákům pokládat základní otázky, např. *Máte z toho příjemné pocity? Překvapilo vás něco, co zde zaznělo?* Formulace a volba otázek závisí na konkrétní situaci ve třídě.

¹¹⁴ LENCZ, Ladislav, KRIŽOVÁ, Olga a IVANOVÁ, Eva. *Etická výchova: metodický materiál*. Praha: pro Etické fórum vydalo nakladatelství Luxpress, 2005. ISBN 80-7130-091-8.

3. *Nácvik ve třídě*

V této fázi přechází žáci k samotnému čtení ukázky. Ukázku nemusíme dát žákům celou najednou, ale postupně jim ji po částech předkládat a nechávat je předvídat, co se stane v textu dál. Další aktivitou je např. Zeptej se autora, při níž si žáci zvolí nějakou část textu a ptají se, např. *Kde vzal autor inspiraci k této situaci? Proč autor zvolil tato slova?*

Pokud se v textu objeví nějaká problémová pasáž, necháme žáky vymyslet, jakými všemi způsoby by hlavní hrdina mohl v dané situaci reagovat. Také můžeme použít jednu z metod kritického myšlení Vennovy diagramy, do kterých si žáci zaznamenají, co mají společného, ale i rozdílného s postavami příběhu. Po přečtení je možné vybídnout žáky k napsání dopisu hlavnímu hrdinovi, přepsat nějakou pasáž z ukázky nebo domyslet pokračování příběhu. Text je také můžeme nechat výtvarně, pohybově či dramaticky ztvárnit.

4. *Hodnotová reflexe*

V hodnotové reflexi se nemusíme ptát jen jednotlivců, ale můžeme o otázkách nechat žáky nejdříve diskutovat ve skupinách. Otázky bychom měli mít předem připravené, mohou vypadat následovně:

<i>V čem se podobáš hrdinovi?</i>	<i>Kým z ukázky bys chtěl být?</i>
<i>Kdybys mohl, co bys na příběhu změnil?</i>	<i>Prožil jsi někdy něco podobného?</i>
<i>Připomněl ti někdo z knihy někoho, koho znáš?</i>	<i>Jak bude příběh pokračovat dál, např. za měsíc, za týden, za deset let?</i>

5. *Transfer do života*

Transfer může být např. záznam z pozorování, interview s rodiči nebo s jinými osobami, vedení deníku, psaní dopisu.

6. *Hodnotová reflexe*

Reflexi transferu provádíme během nějaké další lekce. Žáků se opět ptáme například:

<i>Pozorovali jste něco zajímavého?</i>	<i>Zjistili jste z rozhovoru něco, co vás překvapilo?</i>
<i>Jak jste se při plnění úkolu cítili?</i>	<i>Co jste si během plnění úkolu uvědomili?</i>
<i>Bylo pro vás snadné vést rozhovor na takové téma?</i>	<i>Myslíte si, že bylo dotyčnému příjemné mluvit o svých zkušenostech a zážitcích?</i>
<i>Chtěli byste se svěřit s něčím, co jste zjistili?</i>	<i>Potěšil by vás nějaký takový dopis?</i>

Konkrétní podoba hodiny

Téma: Sebepřijetí, zdravé sebevědomí, strach z nepřijetí v kolektivu

Třída: 6.-8.

Kniha: *(Ne)obyčejný kluk*; Palacio, Raquel J.

1. Senzibilizace

V rámci motivace ukážeme žákům obrázek Nathaniela Newmana, který byl předlohou pro knižního hrdinu Augusta Pullmana. U toho žákům položíme několik otázek: Jaký si myslíte, že Nathaniel je? Jak žije? Jaké má koníčky? Jací jsou jeho kamarádi? Necháme je diskutovat ve dvojicích. Své odpovědi pak odprezentují třídě.

2. Hodnotová reflexe

V reflexi necháme žáky jejich odpovědi zdůvodnit. Proč si myslíte, že je Nathaniel takový? Máte ve svém okolí někoho podobného? Myslíte si, že jeho vzhled má vliv na jeho život?

3. Nácvik ve třídě

Čtení ukázky z knihy *(Ne)obyčejný kluk*. Zvolili jsme část knihy, kdy August a jeho spolužáci přijdou do školy v kostýmech. August si vezme jiný kostým, než o kterém říkal spolužákům, ti ho pak nepoznají a otevřeně se před ním o něm baví, dělají si z něj legraci. August se přitom dozví, že se s ním nechtějí kamarádit, že jsou na něj hodní jen proto, že je o to požádal ředitel školy.

Žákům dáme jen část textu, kde si August vyslechne rozhovor spolužáků a necháme je domyslet, jak August na situaci reagoval a jakými dalšími způsoby by se mohl zachovat. Poté text dočteme.

4. *Hodnotová reflexe*

Žáky necháme zamyslet se nad čteným textem v souvislosti s jejich zkušenostmi: Ocitli jste se někdy v nějaké podobné situaci? Jak jste reagovali? Jak jste se v takové situaci cítili, nebo jak si myslíte, že byste se cítili?

5. *Transfer do života*

Úkol, který si žáci z hodiny odnesou, je napsat Augustovi dopis. V něm mají Augusta povzbudit, něco mu vzkázat. Také se mu v něm mohou představit, uvést důvody, proč by s ním kamarádili, co s ním mají společného atd.

6. *Hodnotová reflexe*

V následující lekci požádáme několik žáků, zda by své dopisy přečetli. Opět se jich dotazujeme, zda pro ně bylo lehké takový dopis napsat a jestli si myslí, že by Augustovi takový dopis pomohl a jak.

Závěr

Vzhledem k tomu, že neustále přibývá dětí, které trápí nějaké psychické obtíže, je nutné s nimi hovořit, pomáhat jim pracovat s jejich strachy, obavami a potížemi. Učitel by měl dětem dávat prostor pro komunikaci, možnost projevit své pocity, prožitky, naučit je naslouchat druhým, ukázat žákům, že každý jejich pocit je důležitý a že je dobré ho pojmenovat a uvědomit si ho.

Metodika práce s literaturou obsahující tematiku vyloučení z kolektivu a šikany byla testována u žáků osmých tříd základní školy. Záměrně jsme upřednostnili tato témata před tematikou smrti, protože jsme žáky dostatečně neznali.

Zprvu byl problém v komunikaci, protože žáci měli obavy vyjádřit své postoje a názory k řešené problematice, bylo proto nutné jim v rámci setkání neustále opakovat, že nic, co řeknou, není špatně, nic nehodnotíme.

V závěrečné reflexi žáci naše setkání hodnotili velice pozitivně. V jejich hodnocení se často objevovalo, že se jim hodina líbila zejména proto, že neměli pocit, že by se učili. Přesto na otázku, co si z hodiny odnáší a co nového se naučili, odpovídali v souladu s naším cílem. Uvádíme zde jen několik příkladů toho, jaké závěry si žáci z hodin odnesli tak, jak je oni sami

formulovali: Už vím, jaký je rozdíl mezi tím někoho tolerovat a někoho respektovat. Nemám soudit lidi podle vzhledu, nejprve je musím poznat. To, že s někým nekamarádím, neznamená, že na něj musím být zlý.

Z reakcí žáků je zřejmé, že o čteném příběhu přemýšleli v takové rovině, která byla pro každého z nich nejvíce schůdná a každý si z hodiny udělal trochu jiný závěr. Z diskuse, do které každý žák přispěl nějakým svým názorem podloženým konkrétní zkušeností, vyplynulo, že téma strachu z nepřijetí v kolektivu se žáky silně rezonuje a je třeba se mu v rámci vyučování více věnovat.

Anna Dojčánová (studentka)
Katedra českého jazyka a literatury
Pedagogická fakulta
Univerzita Hradec Králové
anna.dojcanova@uhk.cz

POUŽITÉ ZDROJE

PLHÁKOVÁ, A. Učebnice obecné psychologie. Praha: Academia, 2004. ISBN 978-80-200-1499-3.

ROGGE, J. Dětské strachy a úzkosti. Praha: Portál, 1999. Rádci pro rodiče a vychovatele. ISBN 80-7178-237-8.

STRÁNSKÁ, Z., PANČOCHOVÁ, S.. Úzkost a strach ve škole: Anxiety and fear at school. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: P, Řada psychologická. Brno, 2001, s. 149-161. ISSN 1211-3522.

Internetové zdroje

BICANOVÁ, J., KORBEL V., GARGULÁK K. a PROKOP D.. Dopady pandemie covid-19 na wellbeing žáků [online]. 31. 8. 2021 [cit. 2022-10-12]. Dostupné z: <https://www.paqresearch.cz/post/pandemie-wellbeing-zaci>.

NPI ČR. Návrat do školy je návratem do vztahů. Je třeba o ně pečovat [online]. Praha: Národní pedagogický institut České republiky, 2022, 23.08.2021 [cit. 2022-10-12]. Dostupné z: <https://www.npi.cz/aktuality/4567-navrat-do-skoly-je-navratem-do-vztahu-je-treba-o-ne-pecovat>.

Recenze

Světlo v okně (které se zavírá)

PaedDr. Ivo Harák, Ph.D.

Katedra českého jazyka a literatury

Pedagogická fakulta

Univerzita Hradec Králové

ivo.harak@uhk.cz

Doznávám, že se mi hůře píše o knihách, lidech a problémech, k nimž mám jaksi osobní a citový vztah. Na druhou stranu: takto pouze pokračuji v mapování publikací, jimiž se docent Slezské univerzity Libor Martinek soustavně a dlouhodobě věnuje literátům z česko–polského pomezí (zejména těm, kteří na narodili na české straně hranic a přitom svým významem tyto hranice v několikerém smyslu i směru přesáhli). Po W. Sikorovi, O. Łysohorském a H. Jasieczkovi došlo nyní i na našeho společného známého (jemuž autor recenze vděčí za několik do polštiny přeložených a v polských literárních revuích otištěných básní) Wilhelma Przeczka: Narozeného 7. dubna 1936 v Karvině; vzděláním učitele, povoláním také redaktora, kulturního pracovníka, dramatika a herce loutkového divadla – v 70. a 80. letech u nás za své politické postoje ostrakizovaného básníka, publicistu a prozaika (jemuž tehdy zůstaly otevřeny alespoň publikační možnosti v zemi jeho mateřštiny, v Polsku). Svobodně tvořit a svá díla vydávat může tedy plně až po listopadu 1989 (kdy se nicméně do cesty mezi autorem a čtenáři staví překážky rázu ekonomického); česky hovořícímu publiku se tak dostávají do ruky (mj. také z monografistova pera pocházející) do češtiny přeložené soubory P. původně polsky psaných textů básnických i prozaických (upozorníme zejména na básně obsažené v konvolutech *Promlčený počet štěstí* /z roku 1991/ a *Intimní bedekr* /z roku 1998/ - a ovšem také na částečně autobiografický román *Hudba z nebe* /1995/). Wilhelm Przeczek umírá 10. července 2006 v Třinci.

V Martinkově monografii je Wilhelm Przeczek po zásluze představen jako tvůrce, který přesáhl hranice regionu (smíšených či polskojazyčných oblastí našeho Slezska): „Po Henryku Jasieczkovi byl Wilk (jak ho přezdívali přátelé) skutečně prvním poválečným autorem, jenž si získal renomé jak v Polsku, tak v České republice, jeho jméno se stalo známé

v časopiseckých překladech i na západě, například v SRN a ve Velké Británii.“ Jako tomu u něj bývá dobrým zvykem: jde o práci důkladně podloženou studiem primární i sekundární literatury; přičemž s radostí konstatuji u tohoto autora se postupně rozrůstající míru interpretačního vhledu do tvorby jím pojednávaného spisovatele. Zároveň ovšem (zde už s radostí podstatně zmenšenou) sleduji stále zřetelnější přítomnost něčeho, co bych – s jistou básnickou licencí (jež mi snad může být dovolena i proto, že Martinek sám je také překladatelem poezie – a básníkem) – mohl nazvat leitmotivem: tedy jakéhosi poselství.

Aby mi nebylo špatně rozuměno: Vůbec mi nevádí, že se Libor Martinek do něčeho podobného pouští. Spíše se zamýšlím nad obsahem a důsažností podobného sdělení. Tedy v první řadě nad minulostí i budoucností polskojazyčné literatury na našem území vznikající; a vůbec už nad její přítomností v širším rámci toho, co lze zvát literaturou českých zemí. Nad téměř nulovou recepcí a reflexí této minoritní umělecké tvorby mimo daný region, nad neznalostí jejích tvůrců (včetně těch nejvýznamnějších) a textů (a to i takových, v nichž jsou patrné intertextové vazby k opusům psaným v jazyce majority). Když už nic dalšího, mohla by nás k hlubšímu zájmu (samozřejměmu například na Slovensku; kde jsou práce primárně psané v jazycích minorit součástí gymnazijního učiva) o autory a jejich díla vést vděčnost k těm, kteří tak mnohé české spisovatele přeložili a předložili většinovému polskému publiku – a kteří také byli u prostředkování tamních uměleckých výšin v kultuře své rodné země.

Z Martínkovy monografie (ve stručnosti shrnující – co nezbytný kontext – dějiny polskojazyčné umělecké literatury u nás) ovšem zjišťujeme, že se řada polsky hovořících a píšících tvůrců stěhuje za lepšími podmínkami do Polska, jiní, kteří svoji uměleckou dráhu začínají texty v polštině, přecházejí – také v souvislosti s vystěhováním se mimo uzavřený region (jemuž je Przeczek po celý život věrný) – k psaní v jazyce českém (například takový B. Trojak).

Oceňuji, že Martinek narušuje „tradiční“ ráz vědecké monografie (jež jinak korektně dodržuje) prezentací svých překladů Przeczkových básní (za sebe říkám, že jich klidně mohlo být i více); jež se tak mohou stát cestou k objevení tohoto tvůrce také pro českou literaturu a českého čtenáře. Nicméně ještě větší význam přikládám zpřístupnění části Przeczkovy korespondence s jeho přáteli/umělci. Jde o přesvědčivé svědectví, jak tento básník prožívá normalizační léta v ústraní a izolaci (po jistou dobu nemohl ani cestovat do Polska) – a jak se potýká s problémy gründerkého kapitalismu raných devadesátých let; tedy s tím,

kterak je *nezisková* a domněle nevýznamná literatura opět odsouvána na okraj aktuálními ekonomickými problémy.

Bude-li jednou někdo dopodrobna zkoumat dějiny polsky psané literatury na našem území, bude-li se někdo v Polsku zabývat tím, kteří polsky píšící autoři z českých zemí patří ke kanonickým polskojazyčným literárním tvůrcům vůbec, nebude moci obejít monografické práce Libora Martinka a nebude mu moci být dost vděčný za neuvěřitelnou spoustu materiálů, které v nich prezentuje. My bohemisté bychom mu pak měli poděkovat za to, že nás vede k tomu, abychom za domácí literaturu nepokládali jen onu česky psanou. Snad bude také pro region, jemuž se primárně věnuje, jeho psaní výzvou: za oknem provždy zabetonovaným totiž zdi často prorůstají plísni.

Libor Martinek: *Wilhelm Przeczek*. Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe. Wrocław 2018. 1. vydání. Náklad a cena neuvedeny. 424 stran. ISBN 978-83-7977-360-2.

Umění nedozrát

PaedDr. Ivo Harák, Ph.D.

Katedra českého jazyka a literatury

Pedagogická fakulta

Univerzita Hradec Králové

ivo.harak@uhk.cz

Možná to bude věkem, možná nějakou záludnou a špatně definovatelnou úchylnou: ale snaž až příliš často dávám přednost věcem nedorečeným, nedohotoveným, nedokonalým (oproti těm, které dozrály k definitivní úplnosti). Jako bych potřeboval prostor a podnět ku své vlastní kreativitě, jako bych si příliš (možná až přes míru) vážil svobody dělat věci (také) po svém. ...nebo jen, vědom si kvality výsledku mých snah, hledám taková zrcadla, která nebudou příliš zřetelně (po vzoru slavné básně Bridelovy) poměřovat vlastní velikost s rozměry toho, kdo do nich nahlíží!?

Ovšemže vím, že by to bylo správné stejně jako snadné: Ocenit Petra Kukala jako básníka učeného, dozrálého ku *klasickému*, uzavřenému tvaru. Takovému, v němž kompoziční

výstavba textu souzní s jeho rytmickým učením (včetně invenčních rýmů), zřetelně - nikoli ovšem efektně - prezentovaná sečtělост v literatuře domácí (Halas, Seifert, především však Nezval) je násobena zevrubnou obeznámeností s antickou mytologií či křesťanskou tradicí. "Já na ni čekám. Na tu krásu,/ již vídám denně / jako poprvé." - Jenom sám sebe v takovém případě podezírám, že *tohle* už jsem mnohokrát četl; dokonce u tvůrců méně znalých, řemeslně zručných a invenčních. Že zde náš autor snad až příliš pracuje pod diktátem rytmického učením a modu textové obraznosti (včetně onoho typu básnické emblematicky, již v reflexivně laděných, plynutí času a života reflektujících verších čtenář jaksí dopředu očekává). Jako by se v básni, ve verši nacházelo ne snad málo, leč spíše: o něco více, než je po mém soudu zapotřebí: "Simona má dnes bílé tričko / a pod ním všechno překrásné." Rytmem a rýmem vyvolané slovo přes míru hodnotí a definuje. Jenomže také z možných směrů (našeho zvažování) určuje onen jediný adekvátní. Více pak vlastně znamená méně.

Čímž nechci žádat, aby Petr Kukul zapomněl na to, že je skutečným básníkem. Vlastně po něm nechci žádat vůbec nic nového, co by v mnou recenzované knize nebylo již přítomno. Jenom bych rád zdůraznil ona místa, která jdou někam dál: za tvar definitivní, uzavřený, úhledný a dokonalý. Která nás tak trochu hladí proti srsti a nutí (jsme-li dostatečně disponováni) ku *kolářovskému* údivu nad nesamozřejmostí slova či básnického obrazu. A vůbec našeho bytí v *básni*.

A může jít o všechna ta vyšínutí ze zaběhlého, k dokonalosti dovedeného rytmu, o *halasovské* rýmy pod míru; ale také o (ovšemže i pro nás) intelektuálně náročnější pasáže: subverzivně reflektující textové danosti ("Z podzimních stromů padá listí./ Z podzimních stromů padá klišé."), jdoucí proti naší zkušenosti se slovy i literaturou (v symboly protkané a vlastně také milostné básni je vlčí srst "vyděšená"; a ne ježící se skrytou touhou), konkretizující naši zkušenost čtenářskou s onou prostě lidskou (jako například po milostném aktu pohozené kalhotky, mezi nimiž "jako bychom šli mezi zrcadly."), ale také - kradí, neboť s pokorou - aspirující na přesah k hodnotám duchovním ("Sídlištěm znějí do ranního ticha / jen kroky nás, kteří si denně znova / zkoušíme zvolit / syna tesařova.").

Vůbec mne v souboru, jehož podtitulem by mohl být verš (konkretizující postavení interního autora/mluvčího básní; stejně jako aktuální věk autora externího): "Když je ti padesát;" zaujaly především texty, které se *vymykají*. Například onen obsahující - za smysluplné hry se slovy - průklest malými stejně jako velkými dějinami, odehrávající se za jízdy na *Áčku* (totiž jedné z tras pražského metra). Jako bych si vzpomněl na Jana Zábranu či ty z autorů okruhu Tváře, u nichž se básnický experiment snoubí s existenciální závažností.

Nová kniha Petra Kukala se ovšem *vymyká* také tím, že se vlastně jedná o dvoj-sbírku: název opusu *O jablko lehčí ráj / #Ranní* neznačí nic méně, než že jeho druhou - k té první zrcadlově připojenou - část tvoří (prozaické) texty, inspirované tentokrát ranními cestami (do práce). Ranní Kampa, Staré Město i Brandýs skýtají řadu existenciálně laděných mikrodramat, přestože se nám (jako předtím vnímajícímu a vnímané podávajícímu mluvčímu) může *na první dobrou* zdát, že se zase nic až tak závažného vlastně neděje. S bezdomovci, pohlednými dívkami, zahraničními turisty z Asie či *pozdními* milenci se koneckonců setkávám také v Pardubicích...? Co tedy činí ze zdánlivě všedního (každodenně zažívaného) skutečné umění? Soustředěná pozornost: umění vidět, rozlišovat, o spatřeném adekvátně vypovídat. Schopnost rozlišovat hodnoty; včetně toho, kterak odlišně může na totéž pohlížet jinak sociálně situovaný a disponovaný účastník dění: nedopalek cigarety má zkrátka *jinou váhu* pro za vzdáleným cílem směřujícího cyklistu, po kuřivu lačnického bezdomovce - a na chvíli se zastavivšího básníka. Projevujícího také tím, co a jak vidí, svůj soucit - ovšem bez laciné estetizace.

Básníka tedy? Možná i filmového dokumentaristu, jenž své ego ukrývá za zdánlivě netečným okem kamery ("Stal jsem se neviditelným. Splnil se mi sen."), jímž z věcí a dějů dobývá (aniž je to patrné) jejich symbolnou a synekdochickou platnost: "Jen na prostranství za Wimmerovou kašnou, v blízkosti dlažbou obklíčené lípy, stojí štíhlý mladý muž. V tmavohnědých kožených botách, úzkých kalhotách, krátké černé bundě na tělo a klobouku s úzkou krempou vypadá velmi, velmi francouzsky. ...Levicí si přidrží penis a nevzrušeně močí po kmeni." Za samozřejmého (protože částečně skrytého) využití kontrastu.

Malinko rušivě však působí patřené kontemplující a vysvětlující komentáře: "Bylo to vlastně trochu směšné. Díval jsem se na něj a chvíli to trvalo, než jsem poznal, že ten cyklista jsem já. My všichni." - Jako by tím mluvčí popíral předešle řečené: "Potřebuju žít ve světě, který si stále ponechal svá tajemství." Jako by tak úplně nedůvěřoval svému čtenáři, divákovi...

Jemuž jinde ponechává dosti prostoru na to, aby do textu vstoupil se zkušeností nynějšího svědka, někdejšího účastníka. Zvažujícího meze a možnosti dívčího srozumění, chlapecké či chlapské ješitnosti; zraku, mysli; slova.

Petr Kukal: *O jablko lehčí ráj / #Ranní*. Druhé město. Brno 2022. 1. vydání. Náklad a cena neuvedeny. 92 stran. ISBN 978-80-7227-884-8.

Nesamozřejmost myšlení

PaedDr. Ivo Harák, Ph.D.

Katedra českého jazyka a literatury

Pedagogická fakulta

Univerzita Hradec Králové

ivo.harak@uhk.cz

Nově (česky) vydaný svazek literární esejistiky **Milana Kundery**, jenž pod názvem **Unesený Západ** vychází v brněnském nakladatelství Atlantis, mne opětovně přesvědčuje, že výše uvedenému žánru je zapotřebí věci nejméně dvojí: schopnosti inspirativně myslet - a myšlenky také adekvátně formulovat. Tedy: vydat je ve tvaru dostatečně pevném (v němž mají své místo i refrénovité návraty určitých pasáží /jichž nepatrné variace zpřesňují a prohlubují předešle řečené/ stejně jako konce textů nabádající nás k novému čtení) i pružném (asi v tom smyslu, že důležitější než čtenářovo plné ztotožnění se s textem bude přemýšlení nad ním).

Unesený Západ spojuje v sobě zdánlivě nespojité: (česky proslovenou; i psanou) úplnou, autorizovanou verzi Kunderova projevu na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů (který se konal ve dnech 27. - 29. června 1967 v Praze a jímž se vlastně už začínalo *pražské jaro*), vycházející pod názvem Nesamozřejmost národa - a z pera Anny Kareninové pocházející nový překlad původně francouzsky psaného Kunderova eseje Unesený Západ aneb Tragédie střední Evropy (který byl v originále poprvé otištěn v roce 1983 v časopise *Le Débat*). Zamyšlení nad nesamozřejmostí (naši) národní existence (navazující na Schauerovy Naše dvě otázky z roku 1886; jimiž se začíná *česká moderna*) je ovšem organicky spojeno s úvahou o nesamozřejmosti kulturních hodnot (kterými národ vyjadřuje svoji identitu i svoji integritu, včetně včlenění do společenství nadnárodních a včetně vědomí vazeb mezi

přítomným stavem a předchozím vývojem), obavy o národní přítomnost se setkávají s obavami o osud Evropy (a to dokonce ne jen té *střední*).

Mohlo by se arci zdát, že námi recenzovaná publikace má i celou řadu problematických míst. Přiznávám, že také já jsem se malinko ošíval nad záměnou německého národního socialismu (jehož působení sehrálo v našich dějinách roli velmi neblahou) *fašismem* (vycházejícím přece jen z poněkud odlišných premis) nebo nad užíváním poněkud již zprofanovaného termínu *lid* (aniž by bylo přesněji a nově vymezeno, koho si pod tím pisatel představuje). Znaje osud Máchova Máje a slova jeho domácích kritiků nesdílím Kunderovo přesvědčení (z prvního z textů), že naši obrozenci "hodnoty chtějí měřit nikoli bezprostřední nacionální užitečností, ale měřítky, jak se tehdy říká, všelidskými." Dokonce z osobního svědectví pamětníků (žiji v Pardubicích: v srpnu 1968 obsazených polskými vojáky) mohu čerpat informaci, že ne všichni Poláci na konci 60. let okupující naši zemi dávali "najevo svůj nesouhlas s okupací a otevřeně ji sabotovali". Při psaní následujících řádků byl autor možná jat až nemístně vstřícnou empatií: "Chápu tu logiku a chápu rovněž zranitelnost Rusů, kteří trpí při představě, že jejich milovaná vlast by mohla být zaměňována s nenáviděným komunismem". I táži se, zda komunismus/leninismus/stalinismus/brežněvismus nebyl než jedním z (historicky podmíněných) způsobů projádření imperiálních ambicí Ruska...? Jako je jím současný ruský putinismus.

Čímž ovšem jako bych vyvracel další z možných námitek vůči Kunderově knize - námitku patrně nejpodstatnější: že text reagující na situaci české kultury a politiky na konci 60. let XX. století (tematizující však také předchozí vývoj; zejména první z obou oblastí) a esej vycházející na počátku 80. let téhož století ze zkušenosti tří poražených revolt ve třech středoevropských zemích (totiž v Maďarsku, Československu a v Polsku) a především ze západního ne-porozumění tomu, o co že v nich (a vůbec v zemích střední Evropy) šlo ve významu celokontinentálním, jsou už poněkud zastaralé a neinspirativní.

Nuže myslím, že Milan Kundera nás může i dnes oslovit věci hned několikero, v malém i velkém. V malém tedy? Prezентuje-li svému čtenáři zajímavé myšlenky nedoceňovaných zatím tvůrců? Skoro až dojat jsem si připadal marným a významným pokusem F. Werfela ustavit v roce 1937 na půdě Společenství národů obdobu renesančního uskupení *res publica litteraria* - totiž Weltakademie der Dichter und Denker; a vzpomněl si nejen kataklyzmat, v nichž dohasíná někdejší srozumění humanistických vzdělavců napříč zeměmi, stavy a vyznáními... Užívá-li Kundera pro naše národní obrození termín *vzkříšení* (řeči, literatury, kultury, národní vzdělanosti, národa samotného), navazuje tím vlastně na konzervativně laděné postobrozenecké myslitele, kteří se o předchozí etapě vyjadřovali

v témže duchu a s týmhž slovníkem (například Antonín Rybička /Skutečský/ v knize Přední křisitelé národa českého z roku 1883). Snad tím může přispět k rehabilitaci některých zapomenutých osobností a textů; dozajista však už v prvním z textů vlastních manifestuje přesvědčení, které naplno formuluje až v tom druhém: že bytnost oné demokratičtější, západní, většinou latinkou píšící Evropy je založena na tradicích antických a křesťanských (katolických stejně jako reformních) - a že roli katalyzátoru často sehrávali v evropské diaspoře pobývající Židé. Dominujícím komunikačním a vztahovým modelem bylo až do osvícenství náboženství, poté se jím stává kultura.

Podle Milana Kundery ovšem *nyň své místo postupuje kultura*. "Ale čemu či komu? (...) A co poezie, hudba, architektura, filozofie? Ty rovněž pozbyly sílu utvářet evropskou jednotu, být jejím základem." Přestože se domnívám, že význam, který jsme těmto někdy příkládali, byl zvětšován mírou politické nesvobody, za níž plnily také roli nezávislé publicistiky a demokraticky konstituované politiky, jsem přesto nucen se ptát, nakolik je možné srozumění tam, kde schází společný komunikační základ...?

...nabourávaný vedle věcí aktuálních a jevových (ruská agrese na Ukrajině, příliv migrantů a neochota některých z nich se integrovat /jak ví Milan Kundera z Francie mnohem lépe než já z Čech/, fašistoidně laděná sektářská para-politická hnutí, neumění či neochota se adekvátně vyrovnat s odlišnostmi ve vnímání genderové problematiky, krize ekonomické a krize ekologické) také něčím bohužel podstatným: neschopností myslet v souvislostech.

V souvislostech jdoucích přes hranice zemí, osobní zkušenosti a životů. Dehonesta humanitního vzdělání, na níž se mnohdy levicový aktivisté shodnou s toliko na zisk a výkon orientovanými pravičáky (nazývat je konzervativci bych pokládal za osobní urážku) ukazuje, nakolik je nově vydávaná, staršími texty vyplněná Kunderova kniha (nejen) *hic et nunc* velmi potřebnou.

Milan Kundera: *Unesený Západ*. Atlantis. Brno 2023. 1. vydání. Náklad a cena neuvedeny. 70 stran. ISBN 978-80-7108-38-1.